

TÜRK TARİH, ARKEOLOJYA VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI ESKİ ESERLER VE MÜZELER
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ TARAFINDAN YAYIMLANIR

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler	Tahsin Öz 1
Karaburun (İzmir) Çakmak civa madeninde öntarih buluntuları	Hâmit Koşay—H. Gültekin 16
Karaburun civa madeninde çıkan eşyaların listesi	26
Çorlu—Sultanköy “yeraltı mezar odası,, hak- kında kısa rapor	Rüstem Duyuran 28
Sumer edebiyatının yeniden ihyası.	Samuel N. Kramer (Çeviren: Seniha Moralı) 32
The restoration of Sumerian literature	Samuel N. Kramer 39
Dövlek köyünden (Şarkışla ilçesi) getirilen Eti heykelciği	Dr. Nimet Özgüç 45
A Hittite figurine found at Dövlek, Anato- lia (Summary)	Dr. Nimet Özgüç 52
Yeni Eti hiyeroglif yazıtları ve mühürleri	Hans Gustav Güterbock 53
Neue Hethitische hieroglypheninschriften und siegel	Hans Gustav Güterbock 61
Kayseri Müzesinde Eti hiyeroglifini havi iki yeni yazıt	Kemaleddin Karamete 66
Deux nouvelles inscriptions Hittites hiérog- lyphiques au musée de Kayseri	Kemaleddin Karamete 74
Sultanhanı ve Alevkışla Eti yazıtları hak- kında	H. G. Güterbock (Çeviren: Dr. Sedat Alp) 76
Zu den Hethitischen inschriften von Sul- tanhanı und von Alevkışla	H. G. Güterbock 77
Ankara Arkeoloji Müzesindeki Sidamara ti- pi lâhit parçaları	Nezih Fıratlı 79
Roma imparatoru Hadrianus’un sikkeleri	Cevriye Artuk 88
Les parages du temple de Rome et d’Augus- te à Ankara	E. Mamboury 96
Anadolu Selçuk hükümdarı II nci Gıyased- din Keyhüsrev adına kesilmiş olan değerli dinar	İbrahim Artuk 103
Sinop’ta Selçukiler zamanına ait tarihî eserler	M. Şakir Ülkütaşır 112

IV

	<u>Sahife</u>
Sinop'ta Çandaroğulları zamanına ait tarihi eserler	M. Şakir Ülkütaşır 152
On sekizinci asır lâke tezhibcilerinden Ali al-Üsküdari	Kemal Çığ 192
Tuğra	Zarif Orgun 203
İstanbul çivi yazılı tablet koleksiyonu . .	H. Bozkurt — M. Çığ— F. R. Kraus 221
Müze kütüphanesine vakfedilen kitaplar ve vakıfları	Vefik Tura 229
Recherches sur la titulature des Tabğaç . .	Louis Bazin 234
İstanbul Müzeleri Müdürü Halil Etem merhumun şahsiyeti	Aziz Ogan 247
Abdülkadir Erdoğan, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Müdürü	252
Salâhattin Kantar. İzmir Müzesinin kıymetli müdürünü kaybettik	Rüstem Duyuran 255
Sir Aurel Stein (K. C. I. E., F. B. A., D. Litt. D. Sc.)'ın hayatı ve eserleri	Hâmit Koşay 257
İhsan Sıngu	Faik Reşit Unat 260

AHMET FETHİ PAŞA VE MÜZELER

Tabsin ÖZ

Yurdumuzda silâh ve kitaplardan başlayarak bir çok eşya ve san'at eserlerinin bir hatıra olarak veyahut dinî bir düşünce ile saklanması, çok eski bir an'ane ve geleneği olduğu görülüyor. Buna dair hiç olmazsa, Selçuklular zamanından başlayarak her devirde ne gibi şeylerin toplandığı ve nerelerde saklandığına dair araştırmalarda bulunulmasının çok faydeli olacağı inanındayız. Filhakika bu yolda bir etüt yapmak için gerekli malzemenen, bilhassa cami ve türbelerdeki on binlerle eşyadan pek az bir şey kalmıştır. Fakat vakfiyeler, teberrükât kayıtları, şer'î siciller bunu tamamlayıcı mühim kaynaklardır. Bu suretle san'at eserlerimize ve tarihimize ait çok önemli maddelere tesadüf olunacağı gibi; eski adet ve itikatlara dair de hayli malzemenin ortaya çıkacağı muhakkaktır. Bazı türbelerde bulunan eşya üzerine bizim yaptığımız incelemeler, bunların her birinin zamanına göre birer müzcek olduğu kanaatını vermektedir. Hele Emanatı mukaddese namıyla tanınan ve asırların yâdigârı olan, ve bunlarla beraber saklanan eşya ele alınırsa, çok kıymetli bir mevzuun karşısında bulunulduğuna şüphe edilmemelidir. Bunlar kendilerine lâyük bir anlayış ile ortaya konsa, bütün dünyayı celbedecek mahiyettedir. Yine Topkapı Sarayında, bir çok silâhların, elbiselerin, eğer takımlarının, çeşitli san'at eserlerinin, hattâ pabuçların bile kayıtlara geçirilerek üzerlerine veya bohçalarına etiketler konularak saklandığını görmekteyiz. Bundan başka vaktiyle resim, minyatür ve yazılardan mürekkep emsalsiz albümler yapılmış ki bunları, hazırlamağı meslek edinmiş sanatkârlar da bulunduğu beliriyor. Yine çeşitli paraların da saklandığını kayıtlardan öğreniyoruz. Kezalik Hazine, Raht ve İfraz Hazinelerinde bu eşyanın saklanması, defterlerinin yapılması, zaman zaman yabancılara bile ziyaret ettirilmesi, müzelerimiz tarihine bakarken incelenmesi lâzımgelen mühim noktaldır. Kezalik İstanbulun fetihini müteakip Saint İrene'in Cebehane ittihaz edilmesi, burada Türk silâhlarından başka ganimet alınan, çeşitli silâhların da bulundurulması, bu konuya ait eserlerin toplanma ve hattâ teşhirinin ne kadar eski olduğunu göstermektedir. Cebehaneye (1726) yılında Darülesliha ismi veriliyor, Yeniçeri isyan ve lağvında, buradaki silâhlar yağmaya uğruyor, imha ediliyor, sonra Harbiye Anbarı ismini alıyor.

Nihayet Ahmet Fethi Paşa, Harbiye Anbarında, (Mecmaı Eslihai Atika) ve (Mecmaı Âsarı Atika) isimleriyle iki bölümden ibaret olarak Türk müzelerini kurmak şerefini kazanıyor. Sözü geçen isimleri ve 1263 tarihini binanın karşılıklı revaklarının üzerine hakkettiriyor ki, bu sayede müzeleri-

mizin yüzüncü yıl dönümünü kutlayabiliyoruz. O tarihte Mekâtibi Umumiye Nazırlığının teşekkül etmesine rağmen, teşebbüsün Tophane Müşürü tarafından yapılması, Ahmet Fethi Paşanın kültürel görüş ve anlayışının üstün-

Cebahanede (St. Irène) kurulan müzelerin kitabeleri

lüğünü tebarüz ettiriyor. Buda, Paşanın hal tercümesi incelendikçe, pek güzel anlaşılıyor.

Ahmet Fethi Paşa, Rodoslu Hafız Ahmet Ağanın oğludur. Ahmet Ağanın babası Hasan Ağadır, bunu vakıf kayıtları gösteriyor [1]. Onun da pederi Ramazan Ağa imiş Ahmet Fethi Paşanın en büyük deddi. Kanunî Süleyman'ın Rodos'u fethinde hizmette bulunmuş ve bundan sonra kendisi ye-

[1] Vakıflar Genel Müdürlüğünün 747 No. lı defterde kayıtlı, 10 Safer 1268 tarihli (Merhum Rodosî Ahmet Ağa mahdumu Ahmet Fethi Paşa) vakfiyesinde (Rodosî Hafız Ahmet Ağa ibni merhum Hasan Ağa) diye yazılmaktadır.

Ata tarihinde, Ahmet Fethi Paşanın hal tercümesinde (Müşarüliyleh pederlerinin inşasına muvaffak olduğu ve kendilerinin mütevellisi bulunduğu Rodos'ta kâin kütüphanesi (vakfına) bâve'ten orada bir mektebi Rüşdiye ve bir muvakkithane ve bir saat kollesi inşa ve bunları irat ve akarı müstevfa ile mamur ve ihya idüb Üsküdar'da Karaca Ahmet Sultan türbesi karşusunda pederlerinin vakfından olan ahşap camii şerif harap olmakla kârgir olarak inşasına muvaffak olmuşlardır. Müşarüliyleh Hacı Hafız Ahmet Ağa peder ile brader ve akrabalarının Rodosta bağlar pişigâhında olan makberel müfrezî pesti rahmeti

çocukları her hükümdarın maiyyetinde vazife almışlar ve babası Ahmet Ağa da Abdülhamit I zamanında Rikâbdarlığa tayin kılınmış ve Selim III zamanında aynı vazifede kalmış ve yaşının ilerlemesi üzerine emekliye çıkarılmış bir müddet sonra Kaftan Ağalığı ile Hicaz'a gitmiş, avdetinde Cezzar Ahmet Paşa tarafından katlettirilmiş olduğundan Maan da medfun bulunmaktadır.

Ahmet Fethi Paşa, babasının ölümünden sonra (1216) 1801 yılında İstanbulda Eyüp İskelesi civarında Abdullah Paşa sarayı namıyla maruf yalıda doğmuştur. Küçük Ahmed'in annesi, Saliha Hanım pek genç olduğundan Artivin sancak Beyi Hacı Beyle evlendirmişler ki ondan da Şakir isiminde bir oğlu olmuştur. Saliha Hanım, Ahmed Fethi'yi İstanbuldan ayırmak istemediğinden Artivin'e gitmemiş ve 1804 (1224) yılında sekiz yaşlarında iken Enderuna yazdırmıştır. Ahmet Ferhi, Enderun tahsil ve terbiyesini görmüş ve o sırada tesis olunan, Enderun bölümünde neferliğini yapmış ve 1827 (1243) yılında kolağası rütbesiyle (Asakırı Mansurei Şahane) taburuna zabıt tayin edilmiş ve bir müddet sonra Binbaşılığa terfi olunmuştur. Bu esnada açılan Rus Harbine iştirâkle Aydos muharebesinde sol ayağından mecruh olmuş [1], gerek burada gerek İslimiyede gösterdiği yararlık ve askerî meziyeti üzerine on ikinci alay kaymakamlığına tayin ve barıştan sonra Miralaylığa terfi ile cephaneye kışlasına memur edilmiş ve hükümdarın maiyyetinde yaver makamında bir vazife de verilmiştir.

1830 (1246) yılında kurenalığa ve bir müddet sonra Çuhadarlık da uhdesine ilâve edilmiş ve aynı senede Asakiri Hassai Şahane Beylerbeyliği ve Ferik rütbeleri verilmiştir.

Ahmet Fethi Paşa, bazı tahkikat için Konya ordusuna gönderilmiş ve 1834 (1250) senesi iptidalarında büyük Elçilikle Viyana'ya gitmiş, altı ay sonra dönmüş ve Saray ile rabitası kalmak şartıyla 1835 iptidalarında I ci Ferdinand'ın cülusunu tebrik merasiminde bulunmak üzere tekrar Elçilikle Viyana'ya gönderilmiştir [2].

---

rahman oldukları Cezairi Bahri Sefid Eyaleti mutasarrıflığında iken manzuru acizi olmuş ve kütüphane ve muvakkithane ahaliye mucibi menfaat olmakta) bulunduğu yazılmaktadır.

Kütüphanenin halâ mamur olduğu, yazma ve basma olarak 800 kitap bulunduğunu Hermes Balducci bildirmekte, binanın plân ve maktânı ve tarihini vermektedir. (Hermes Balducci, Türkçeye çeviren Celâleddin Rodoslu, Rodosta Türk mimarisi, Türk Tarih Kurumu yayınları Ankara 1945 Seri IV. No. 3)

Yaptırdığı mektebin şimdi lise halinde olduğunu ve saat kulesinin de vazife gördüğünü paşanın torunları bildirmektedirler.

[1] Ahmet Fethi Bey yaralı olarak İstanbul'a geldiği sırada, Şemsi-Nur Hanımla evlenmiştir. Şemsi-Nur Hanıma gelince; ufak yaşta iken Sakız ihtilâlinde İstanbul'a getirilmiş ve Ahmed Fethi Bey tarafından satın alınmış ve annesi tarafından bu isim verilerek büyütülmüştür. Ahmet Fethi Bey'in Şemsi-Nur Hanımdan Ferdane, Saliha Yegâne, Emine Güzide isiminde üç kızı, Besim (Paşa) ve Mahmut (Paşa) isiminde iki oğlu olmuş, bunlardan Mahmut Paşa Sultan Mecid'in kızı Cemile Sultanla evlenmiştir. Biraz sonra yazacağımız veçhile Ahmet Fethi Paşa'da Sultan Mahmud'un kızı ve Abdülmecid'in kardeşi Atiye Sultanla evlenmiştir.

[2] Paşanın maiyyetinde ikinci Serkâtip olarak Âli Efendi (Sadrazam Âli Paşa) bulu-

Paşa 1856 (1252) yılı sonlarında sefaretten ayrılmış [1] ve avdetinde, yapılacak büyük talimlerde hükümeti temsil etmek üzere vezaret ve Müşürlük rütbeleri verilerek Moskova'ya gönderilmiştir. [2]

1837 (1253 - Rebiulahır) iptidalarında uhdesine Paris Sefareti ile beraber Aydın Eyaleti verilmiş, bir ay kadar Aydında bulunduktan sonra

Ahmet Fethi Paşa Viyana sefiri iken
(Gravür Topkapı Sarayı Müzesindedir No. 427)

yerine Kaymakam bırakarak İstanbul'a gelmiş, İngiliz Kraliçesi Viktorya'nın taç giyme merasiminde bulunmağa memur edildiğinden evvelâ Londra'ya [3]

nuyordu. Bu memuriyeti dolayısıyla Âli Efendiye Rabia rütbesi tevcih olunmuştur. (Mahmut Kemâl İnal, Son Sadrazamlar Cüz I, İstanbul Maarif Matbaası 1940).

Bu kitabeti sırasında Âli Efendi bir gün Paşa'ya bazı evrak götürdüğü zaman durumu Fethi Paşa'nın dikkatini çekmiş, ne var? Âli Efendi seni düşünceli görüyorum, paraca bir sıkıntın mı var? diyerek masasının üzerinde duran bir çıkın altını vermiştir.

[1] — Ahmet Fethi Paşa'nın Viyana Sefaretinde verdiği ziyafetler pek mutantan olur ve bilhassa gümüş takımlarının zenginliği dikkati çekermiş, hattâ gümüş tabaklarda gelen balıkların gözlerine zümrüt koydurduğu rivayet edilir.

[2] — Moskovaya giderken beraberinde yine Âli Efendi'yi götürmüştür.

[3] — Londra'ya giderken Rodos'a uğramış, babasının hayratını görmüş ve avdetinde evvelce sözü geçen ilâve vakıfları yapmıştır.

gitmiş ve oradan Paris Elçiliği vazifesine gelmiştir. Bu vazifeden 1839 (1255) yılında Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine ayrılarak İstanbul'a gelmiş ve Meclisi Valâ Azalığına tayin olunmuştur. 1839 (1255-Zilkade) yılında Mahmut II kızı ve Abdülmecid kardeşi Atiye Sultan ile izdivaç etmiştir. [1]

Ahmet Fethi Paşa 1839 (1255) yılı sonlarında Ticaret Nezaretine tayin edilmiş ve bir müddet Serasker Kaymakamlığında bulunmuştur. 1841 (1257, Safer) yılında Ticaret Nezaretinden ayrılmış 1842 (1258 Saferde) ikinci def'a olarak Meclisi Valâ Azalığına ve 1843 (1259 Şevval) de Meclisi Valâ Reisliğine tayin edilmiş 1844 (1260 Zilkade) de riyasetten ayrılarak aynı sene içinde Harbiye Nezaretine 1845 (1261 Şaban) da Tophane Müşürlüğü de ilâve olarak uhdesine verilmiş ve sekiz sene kadar bu mühim makamları muhafaza etmiştir ki, evvelce bildirdiğimiz veçhile Türk Müzelerini bu esnada kurmuştur.

Ahmet Fethi Paşa, 1852, (1268 20 Şevval) de Tophane Müşürlüğünden azledilmiş [2], 1853 (1269 Cemaziyelevvel) de ikinci def'a Ticaret Nezaretine ve iki ay sonra yine Tophane Müşürlüğüne getirilmiştir. 1854 (1274 Muharreminde) azil ve yine o sene içinde tekrar Tophane Müşürlüğüne tayin edilmiş ve o yılın Cemaziyelahirinin sonuncu Pazar gecesi vefat etmiş ve Sultan Mahmut II. türbesi bahçesine defnedilmiştir. [3]

Ahmet Fethi Paşanın hal tercümesi, tanınmış pek eski bir aileye men-subiyetini göstermekle beraber Osmanlı Devletinin bir yenileşme hareketi olan Tanzimat Devrinde yıllarca iş başında bulunduğunu gösteriyor. Tanzimat devrinin en mühim bir şahsiyeti olan Büyük Reşit Paşa ile Paris ve Londra Elçiliklerinde halef ve selef olmuşlar, [4] Âli Paşa ise bir müddet

[1] — Atiye Sultan'ın Sarayı, Eyüp'te şimdiki Feshane fabrikasının bulunduğu yerde imiş, düğün pek mutantan bir surette yapılmıştır. Paşanın Sultandan Feride ve Seniye isminde iki kızı olmuş, bunlarda Hüsnü ve Mahmut Paşalarla evlenmişlerdir.

Atiye Sultan, izdivaçlarından sonra Paşanın evli olduğunu öğrenmiş olduğundan büyük bir kıskançlık göstererek saraydan ayrılmamasına çalışmış, paşanın vazife bahanesi ile gelmediği akşamlar, Kuzguncuktaki yalısına adamlar göndererek arattırılmış, Atiye Sultan on sene kadar yaşamıştır. Bundan sonra Sultan Mecit Şemsinur Hanıma kadın efendi unvanını vermiştir.

[2] — Ahmet Fethi Paşa'nın azli hattı hümayununda (Sadaret hizmetimizde bulunan Reşit Paşa ile Tophanei Amire Müşürü Fethi Paşanın azilleri lâzımgelmiş olduğundan) cümlesi ile bildirilmektedir. Bu ciheti üstad Mahmut Kemal, Cevdet Paşa maruzatından aldığı (Reşit Paşa dahilen ve haricen büyük Siyt ve şöhrat kespemmiş ise de o zaman müsteşarı saltanat makamında olan Ahmet Fethi Paşa ile uğraşmaktan hali kalmadığı cihetle azledilmiş olduklarını açıklamaktadır.

[3] — Kaynaklar; Ata tarihi, Sicilli Osmani, Türk Meşhurları, Son Sadrazamlar, Takvimi Vakayi, Tanzimat Yüzüncü Yıl Dönümü, (Fethi Paşa ahfadının verdikleri kıymetli bilgiler, bu yüzden Sayın Bayan Fatma ve Bilge'ye ve Bay Sait ve Şevket Mucana teşekkür eder, yine ahfadından Bayan Emine'ye Topkapı Sarayı Müzesine paşanın bu yazıya koyduğumuz gençlik resmini gösterir tabloyu hediye ettiğinden dolayı şükranlarımı sunarım.

[4] — Londra ve Paris Büyük Elçilerimiz Mustafa Reşit Paşa ve Ahmet Fethi Paşalar Paris'ten 25/Rebiülabir/1255 de gönderdikleri mektupta Fransa Kralı Louis Philippe'in kendilerine Osmanlı Devletinin Avrupa amme hukukundan istifade etmesi meselesinden bahsettiğini bildiriyor, «Tanzimat Yüzüncü Yıl Dönümü sahife 688».

maiyetinde bulunmuştur. Bu iki mühim devlet adamı ile sıkı teması ve saraya da iki taraftan sıhriyeti teşebbüslerinin başarı sebepleri arasındadır.

Ahmet Fethi Paşa, [1] Paris ve Viyana sefaretlerinde uzun yıllar kalmış Londra ve Moskova'da bulunmuş olduğundan bu memleketlerin san'at ve kültür hareketlerini benimsemiş ve memleketinde bunların tatbiki için her imkândan istifade etmiş, Müsteşarı Saltanat mevkiini kazanmış [2] bulunmakla da fikirlerini hükümdara ve alâkalılara kolayca kabul ettirebilmiştir.

Ahmet Fethi Paşa

Ahmet Fethi Paşanın bilhassa Tophane fabrikalarının islâh ve tekâmülünde, Baruthane civarında demir izabe fabrikalarının tesisinde hizmeti görülmüştür. [3] Bundan başka bugün eserlerini müzelerimizde sevgi ile

[1] — Paşa İngilizce, Almanca bilir, çok iyi konuşmuş.

[2] — Ahmet Fethi Paşa, uzun yıllar büyük hizmetlerde bulunmasına rağmen vefatından sonra borçları yüzünden emlakinin satıldığı Mülga Hazine Hassa arşivinden anlaşılmıştır.

[3] — «..... İstanbul Baruthaneleri civarında müceddeden inşa ve bina ve olvakit keyfiyeti takvimi vekaya dahi derc ile neşir ve ibna olunan Demir Izabesine mahsus küçük fabrikanın müteferuat mabiha ve Zeytinburnu mevkiinde bir müddetten beri inşasına ihtimam buyurulmakta olan kebir demir fabrikası edevatı lâzımesinin mahalli ikmal ve itmamı üzere Tophanei Amire Müşürü ve Mühimmatı Harbiye Nazırı

sakladığımız (Eseri İstanbul) damgalı Porsölen Fabrikasının müessisidir. [1]

Görülüyor ki Ahmet Fethi Paşa bir taraftan memleketin ihtiyacı bulunan maddelere ait fabrikaların kurulmasında veya tekâmülünde müessir olmuş diğer taraftan da kaybolan çini sanatının yerine zamanın icablarına uyarak porsöleni ikame ile bir fabrika kurmuştur. (Eseri İstanbul) damgasını taşıyan bu porsölenlerin elde kalan parçaları cidden büyük bir başarıyı ve çalışan ustaların da sanat kabiliyetini göstermesi Paşanın zevkini ve enerjisini tam mânasiyle belirtmektedir.

Sanat eserlerine kıymet verince; sanat ve tarih yönünden kıymetli bulunan her çeşit eserin de tahrip edilmemesi, harice çıkarılmaması, nihayet batıda olduğu gibi herkesin görüp tanınması için bir yerde toplanması ve teşhir edilmesi gerektiğini takdir ile bugünkü anlamda olmak üzere Türk müzesinin temelini atmıştır. [2]

Mecmai eslihai atika: Sonraları, Müzei Askeri, ve şimdi Askeri Müze ismini almıştı. Zaten cephanede muhtelif devirlere ve milletlere ait çeşitli silâhlar bulunduğundan bu kısım kolaylıkla teessüs etmiştir. Ne çareki Saint İrene binasının teşhire elverişli olmamasından başka, bakımsız ve rutubetli bulunması yüzünden bir çok silâhlar, hemde en eski devirlere ait parçalar depolarda mahvolmuş veyahut mahiyeti anlaşılabilir bir hale gelmiştir.

Askeri Müze, Müdürlüğüne 1908 yılında tayin kılınan Ferik Muhtar Paşanın gayretiyle hayli sıraya konmuş ve hattâ Türkçe ve Fransızca rehberide neşredilmiştir. Halbuki ondan sonra kadrosu ufaltılmış ve Müdürlük ve memurluklar iktisas yeri olarak kabul edilmediğinden rütbe icabı müdürler gelmiş ve geçmiş olduğundan yüz senelik ömrü olan ve san'at ve tarih ba-

---

Devletlü Fethi Paşa Hazretlerinin ikdam ve himmetleri ve Barutçubaşı İoca Avans'ın sayü-gayreti ile zikrolunan küçük fabrika civarında ve Baruthaneî mezkûr silindirhanesi ittisalinde müceddeden tanzim ve tetmim olunmuş olan vapur ile idare olunur. Demirhane ve çilingir hanelerin rü'yet ve tamaşa».

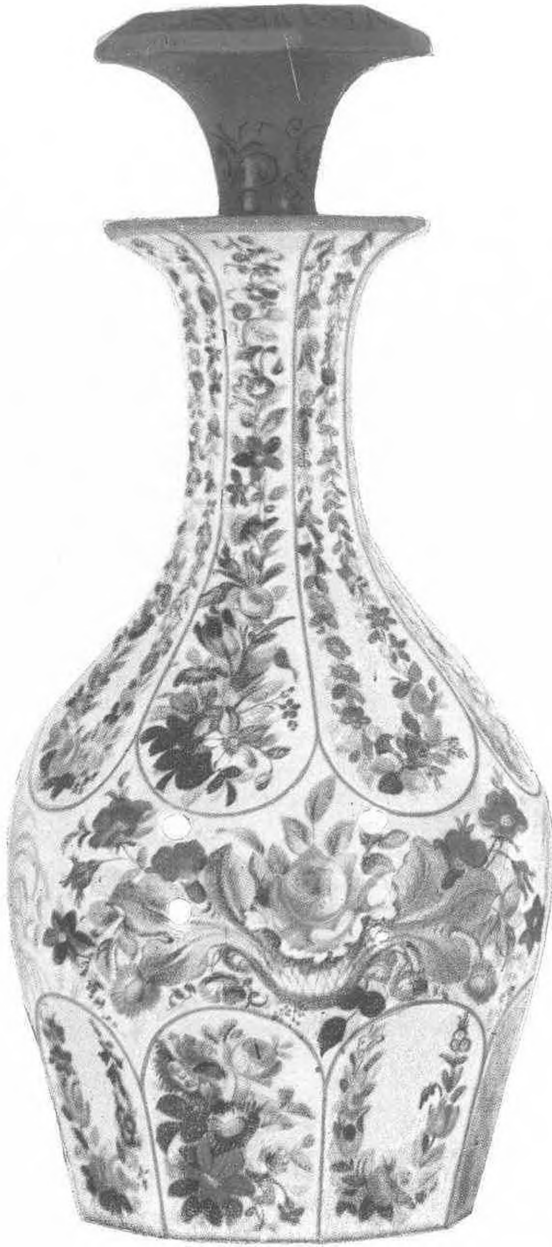
Takvimi Vekayi sene 1261, No. 294.

[1] — Fethi Paşanın bu fabrikayı Beykoz civarında İncir köyünde ba'îmîtiyaz kurduğu tabak ve porsölen fabrikası ismi verildiği Paşanın vefatı zamanına kadar çalıştığı Mülga Hazinei Hassa Arşivinden anlaşılıyor.

[2] — Berlin Müzeleri Müdürü Veygand müzelerimizin kuruluşuna ait bir yazısında «Bir gün Sultan Abdülmecit Yalovada tenezzüh ettiği zaman yerde üzeri yazılı birçok taşlara tesadüf eder. Bunların ne olduğunu sual ettiği zaman taşların üzerinde kral Kostantin'in namı muharrer bulunduğunu kendisine söylerler. Bunun üzerine Hakanı Mağfur böyle büyük bir hükümdarın namını taşıyan şeylerin yerde yatması doğru değildir diyerek taşları toplatıp Dersaadete gönderir o zaman Tophane Nazırı olan Damat Ahmet Fethi Paşa bu taşları muhafaza ederek eskiden beri esliha deposu olan Ayasofya camiiinin yanındaki binaya naklettirir ve orada ilk müzeyi vücuda getirir» demektedir. Serveti Fünun No 984, 1 Nisan 326

Cebahaneyi, Abdülmecid'in ziyaret ettiğini Takvimi Vakayi yazmaktadır No. 292, 1261 ondan sonra kurulan müzeleri ziyaret ettiğini ve hattâ Hükümdarın istirahatı için XVI nci Louis sitilinde bir oda döşendiği de rivayet olunmaktadır.

Rehnüma. Müzei Humayun Mahmut Bey Matbaası 1319.

Eseri İstanbul dangalı sürahi
(Topkapı Sarayı Müzesi No. 654)

hangi bir suretle ele geçirilen eserler harice akıp gidiyordu. Maamafih 36 maddeden ibaret bu nizamname, bulunan eserleri üçe taksim ile üçte ikisini mal sahibi ile hafire verdiğinden ve taksim şekli bazan bedel takdirine ve bazan mübadeleye dayandığından yine maksadı temine kâfi değildi.

Arşiv kayıtlarına göre Déthier'nin bir müze mektebi açmak için teşebbüs ettiği anlaşılıyor. Eleman mes'elesinin daha, o vakit düşünülmesi dikkate lâyıktır. Bu hususa dair hayli muhabere evrakına rastlanmakta isede [1] mektebin açıldığı anlaşılammamaktadır. Yine Déthier zamanına ait ve Türk Müzeciliği için tetkike değer bir olay da Truva hafriyatından çıkan eserlerin H. Şilman tarafından Atinaya kaçırılmış olmasıdır. Müze Müdürü bu hususta hayli teşebbüslerde bulunmuş ve hattâ Atinaya kadar giderek dava açtığı halde işin sürüncemede kalması yüzünde hükümetin tasvibi ile bir bedel mukabilinde sulha bağlanmağa mecburiyet hasıl olmuştur [2]. Maamafih gerek kaçırılmak suretile gerek birer şekil icad edilerek pek çok eser ve sikke koleksiyonları hudut haricine çıkarılmıştır. Bunların başlı başına bir broşür ile ortaya konması gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Déthier zamanında, en mühim bir işde Müzenin cebehane binasından Çiniliköşke nakli teşebbüsüdür. Evvelce söylediğimiz veçhile bu Müze, eğer St. Irène'in Müze olmağa uygunsuz ve rutubetli duvarları içinde kalmış olsaydı, inkişaf etmesine imkân olmazdı. Maamafih çok açık söylemek lazım gelir ki Sultan Fatih'in yaptırdığı bu zarif Çiniliköşk de Müze haline konmak için pek insafsızca tadillere uğratılmıştır. Yapılan incelemeler bu değişikliklerin ne kadar üzüntü verecek bir durumda olduğunu gösteriyor. Bir kaç seneden beri devam eden etütler, bulunan vesikalar sayesinde bu değerli anıd'ın restorasyonunun yapılabileceği ve eski halini alacağı tahakkuk etmiş ve nitekim binanın asıl cephesini yarararak ilâve edilmiş olan yeni merdiven

---

Müze Hanesinin az vakitte pek ziyade kesbi iştihar edeceği bulunduğuna binaen maslahatın her bir asıl ve fer'ini muhtevi olanak Maarif Nezaretince yapılan nizamname lâyihasının icrayı muktezası» Topkapı Sarayı Müzesi, Maruzat Arşivi.

[1] Müze mektebi hakkında arz teskeresinde :

«Memaliki Mahrusai Cenabı Mülükânelerinde Müzei Hümayun için aratılıp çıkarılacak âsarı kadimenin ameliyat taharriyatına nazaret hizmetinde ve Daire Maarifin vasıtai icraiyesi makamında bulunmak üzere Mektebi Sultaniden çıkmış olan müsteidandan veyahut sıfatı matlubeyi cami oldukları halde hariçten on iki şakirt alınarak bir müze mektebi teşkili ve bunlar ile tayini lâzımgelen üç nefer muallim ve bir muavine verilecek maaşat ve sair masarifata mukabil senevi 90 bin kuruş tahsisat itası Maarif Nezaretinden ifade olunmuştur..... Bu makule asar, düveli mütemeddine enzarında pek ziyade kıymettar olarak mülki vesii Padışahileri ise anların a'zamu menabii olduğu halde ekseri mesturu ziri türab ve en nefisleri ile Avrupa müze haneleri zinetyab bulunduğu»

(Topkapı Sarayı Müzesi, maruzat dairesi Arşivi 25 Zilhicce 1291)

[2] Bu işe dair mülga Maarif Nezareti arşivinde muhim bir dosya bulunmaktadır. Biz bu dosyadan yalnız yapılan protesto ilânını aynen alıyoruz. (Mösyö Şilman, Kalai-Sultaniyede Hisarlık nam mahalde bulmuş olduğu altın ve gümüş ve bakır ve toprak ve mermerden masnu asarı atıkayı hafiyen kaçırılmış ve eşyayı mezkûrenin Müzei Hümayun ile kendi beyinde nısfıyyet üzere taksimini icra etmemiş olduğundan eşyayı mezkûrenin her nevi hibe ve bey'i keenlemye:ün hükmünde olduğunu ve her nerede bulunursa dava ve ahz olunacağını Devleti Aliye cümleye ilân eder.) 6 Haziran 1874

kaldırılmıştır [1]. Zaten bu kıymetli köşkün ne derece tahrip edildiğini bugünkü bilgilerimiz değil, merhum Vahit Bey bile görmüş ve 1910 yılında Servetifünun'da (. . . Montereano namında Romanyalı bir mimar celb ile Çiniliköşkün bazı mertebe tamirine kıyam eylemiş ve hayfaki mimarı mer-kum saikai cehaletle bu binayı lâtifin tertibatı dahiliyesince bir takım tadilat icrasına ve duvardaki minakâri Çinileri kısmen kaldırıp kısmen dahi üzer-lerini kireç sıvamak suretiyle büsbütün mahvına tesaddi etmiştir. . .) sözleri hakikati bir dereceye kadar anlatmaktadır. Ne çareki bu kadar tadile rağ-men bu zarif bina, o koca heykellere ve benzerlerine bir teşhir yeri olama-mış, ve gezenlerin üzerinde garib bir intiba uyandırmaktan hali kalma-mıştır [2].

Déthier'nin ölümü ile 1881 yılında Sadriazam Ethem Paşanın oğlu res-sam Osman Hamdi Bey Müze Müdürlüğüne tayin edilmiştir [3].

Hamdi Bey ilk teşebbüs olarak bir çok san'at eserlerini yabancı mem-letlere kaçırılmasına imkânlar vermekte olan Âsarî atika nizamnamesinin tadilini ele almış ve bu nizamname 1884 yılında hayli değişiklikler ile tasdik olunmuş ve 1907 yılında tekrar tadil ve ilâveler yapılmıştır ki halâ bu nizamname mer'i bulunmaktadır [4].

1887 — 1888 yıllarında Sayda mezarlarının keşfi, Türk Müzeleri için mes'ut bir devre açmış ve yeni Müze binasının yapılma zarureti hasıl ol-muştur. İşte ilk Türk Müze Müdürümüz Hamdi Beyde, etrafında yarattığı sevgi ve saygıdan istifade ederek şimdi gördüğümüz eserini kurmuş ve Müze binasının birinci bölümü 1891 de sol kısım 1902 ve sağ kısım da 1908 de tamamlanmıştır [5]. Yeni bina yapılnca, Çiniliköşk ağır ve yabancı heykel-lerden kurtuldu, bir müddet sonra buraya yeni binanın yukarı katında bir salonda bulunan pek mahdut Türk ve İslam san'at eserleri konuldu [6].

[1] Zarif Orgun, Çiniliköşk. Arkitekt Neşriyatı No. 11

[2] Tahsin Öz. Müzelerimize ait bir hatıra Çığır sayı 106-1941

[3] Vahit bey Déthier'nin yerine yabancı bir Müdür getirilmek üzere teşebbüs edildiğini «Alman matai her vakitten ziyade mazharı revaç olduğundan yine nezaret tarafından Berlin Sefiri merhum Sadullah Paşaya, güya Berlin pazarı ticaretinde isteni-len saatte bulunabiliyor bir bizaai adıye imiş gibi!.. - serian bir Müze Müdürünün buldu-rulup izamı iş'ar olundu.» diyor.

[4] Yeni bir kanun projesi hazırlanmıştır. Bir an evvel meriyete konması çok lâzımdır.

[5] Yeni müze binası, Yunan stilinde yapılmış olduğundan Topkapı Sarayı camia-sında pek yabancı kalmış ve aynı zamanda Çiniliköşkü, bir parçası olduğu sarayı cedit-ten (Topkapı Sarayı) bir paravan gibi ayırmakta ve hatta Sarayın perde kapısını kapat-makta, bazı aksamının cephelelerini de örtmekte r, Kaldı ki Müze binasının birçok kı-sımları ahşap olduğundan bu mühim durumun en iyi şekilde halli gereklidir.

[6] Çiniliköşkteki eserler hem mahdut ve hem de herhangi bir san'at konusu ifade edemeyecek mahiyette perakende bir halde idi. Bilhassa Türk ve İslam eserleri ve Top-kapı Sarayı Müzelerinin teşekkülünden sonra bu zayıf durum tam manasiyle belirlediğin-den Milli Eğitim Bakanlığı bu Müzedeki eserlerin, Ankara Etnografya, Türk ve İslam Eserleri ve Topkapı Sarayı Müzeleri koleksiyonlarını tamamlamak suretiyle tasfiyesine karar vermiş ve gereği olveçhile yapılmış olup şimdi Fatih'in Köşkü olan bu bina aslı şekline göre onarıldıktan sonra Fatih'e ait silâhlar, elbiseler, fermanlar, resimler, kitab-lar V. S. konularak çok manalı bir Müze haline konacaktır.

Elhasıl Türk Müzelerinin temelini atan Ahmet Fethi Paşa, ve Arkeoloji Müzesinin banisi de Hamdi Bey olduğunda tereddüt edilmemelidir [1]. Müzecilik âlemi bu iki zatı daima saygıyla anacaktır.

Ahmet Fethi Paşanın, temelini attığı Askeri Müze ile Müzei Hümayundan başka 1895 yılında Bahriye Müzesi kurulmuştur. Gerek bu gecikme ve gerek konunun iyi kavranmamış olması yüzünden bu Müzede, Türk Denizciliğini ifade edecek bir eski tekne bile yoktur. Bunu telafi için 1919 yılında Topkapı Sarayı kayıkhanesinde bulunan Taht kayığı ve Hünkâr kayıkları bu müzeye maledildi. Ne çareki uygun ve elverişli bir bina bulunmadığından yine bu müze bir inkişaf yoluna giremedi. Bu def'a Dolmabahçe Camii Müzeye tahsis edilmiştir, ne kadar elverişli olduğunu zaman gösterecektir.

İşte Meşrutiyet devrine geçerken, bütün Türk topraklarına şamil olarak sözü geçen üç Müze bulunmakta idi. [2]

Yalnız üzerinde ehemmiyetle durulmaya lâyık bulunan, Şeyhülislâm, merhum Hayri Efendinin teşebbüsüyle 1914 yılında kurulan (Evkaf Müzesi) dir. Hayri Efendi, İbnül'emin Mahmud Kemal, Keçeci zade Reşat Fuat, İhtifalçı Ziya, Divanı Muhasebat Reisi Armenak Sakızyan, Doktor Mustafa Münif Paşadan mürekkep bir komisyon teşkkül ederek, cami, kütüphane ve türbe gibi vakıf müesseselerinde bulunan san'at eserlerinin toplanarak Süleymaniyede Mimar Sinan yapısı olan imaret binasında teşhirini uygun gördü. Bu suretle birçok kıymetli san'at eserlerimiz bakımsızlıktan, mahvolmaktan, çalınmaktan da kurtulmuş oluyordu. Bu vesile ile şunu da ilâve edelim ki Mecmar-Âsarı Atika ismiyle kurulan ve sonra Müzei Hümayun namı verilen Müze, Roma, Yunan ve Bizans eserlerini istihdaf ediyordu. Bu yüzden Türk ve İslâm san't eserleri -Meskûkât hariç- toplanılmamakta idi ki bu hal millî san'at eserimiz yönünden telâfi edilmez bir elem kaynağıdır. Eğer, tam yüzyıl evvel kendi san'at eserlerimizde aynı ehemmiyet verilmiş olsaydı, bir kısmı devlet elindeki müesseselerden olmak, ve diğerleri de bugün tahmin edilemeyecek kadar ucuz bir bedel mukabilinde elden çıkarılan binlerce şaheser toplanmış olacaktı.

1918 yılında, İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan Âsûr, Babil, Summer, Mısır, Hitit gibi eski şark eserleri o tarihte boşalmış olan sanayii nefise mektebi binasına nakledilerek (Eski Şark Eserleri Müzesi) adıyla bir müze haline getirilmiştir.

[1] Hamdi Bey (24 Şubat 1910) da vefat etti. Cenaze merasiminde Sadriazam Hakkı Paşa ve tekmil vükelâ bulundular, Müze önünde Maliye Vekili Cavit Bey, söylediği nutukta; «istibdat devrinin anlayışına, ve gösterilen zorluklara rağmen bu önemli eserlerin meydana getirilmesinde Hamdi Beyin yüce kudret ve değerini belirtti, Meşrutiyet idaresinde bunun örnek tutularak gösterilecek kolaylıklardan istifade ile kuvvetli hamlelerle çalışılması icap ettiğini . . . . .» ilâve etmişti. Hamdi Beyin ölümü ile yerine muavini ve kardeşi Halil Ethem Eldem tâyin edilmiş olup bu zatın Osmanlı sikkeleri üzerine kıymetli mesaisi ve değerli eserleri vardır.

[2] 1927 yılında (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) adı altında Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Rehberi Devlet Basımevi 1939.

Müzecilik tarihimizde, Meşrutiyet devrinde bunlardan başka kayde değer bir nokta bulamıyoruz.

Cumhuriyet idaresinin, müze ve eski eserler işini daha esaslı bir surette ele aldığını gösteren ilk emare, ondan evvel Maarif Nezaretinde bu işlerle görevli bir teşekkül bulunmamakta ve müze işleri Meclisi Maarif veya Muhasabeden geçmekte ve son zamanlarda Tedrisatı Âliye İdaresi merci gösterilmişti. Halbuki Cumhuriyet Millî Eğitim Bakanlığı, bu işleri, Hars Müdüriyeti namivle teşkil ettiği idareye verdi. 1922 de bu idare Asari Âtika ve Müzeler Müdürlüğü namını aldı. Nihayet Millî Eğitim Bakanlığı, 1944 yılında üç şubeden mürekkep olarak Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü teşkilâtını vücuda getirdi. Birinci şube Müze, ikinci şube kazı ve yayın, üçüncü şube de Anıtların Korunması ve Onarılması işleriyle görevli bulunmaktadır.

Cumhuriyet yıllarında Millî Eğitim Bakanlığına intikal eden müzeler evvelce söylediğimiz veçhile İstanbul Arkeoloji Müzesi ve bunun şubeleri olan Çinliköşk ve Eski Şark Eserleri müzesinden ibaret bulunuyordu. Halbuki bilhassa son onbeş sene zarfında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bulunan müze ve müze depolarının sayısı büyük müzelerin şubelerinden sarfınazar 38. bulmuştur ki bunları harf sırasıyla ve yanlarında kuruluş tarihleri olarak yazıyoruz: Adana (1924) Afyon (1921) Ankara Arkeoloji Müzesi (1923) Ankara Etnoğrafya Müzesi (1924) Antalya (1924) Ayasofya (1934) Bergama (1924) Bursa (1923) Diyarbakır (1934) Edirne Asari Âtika ve Etnoğrafya Müzeleri (1924) Efes (1934) Erzurum (1942) Gaziantep (1939) Hatay (1938) İzmir (1926) Kastamonu (1941) Kayseri (1929) Konya Arkeoloji, Türk ve İslâm Eserleri Müzeleri (1926) Manisa (1935) Niğde (1936) Sivas (1927) Tokat (1929) Van (1935).

Bunlardan başka Alaca, Amasya, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, İsparta, İznik, Kırşehir, Kütahya, Samsun, Sinop, Silefke, Tirede de müze depoları bulunmaktadır [1].

Bir de Müzelerimizdeki eserlerin sayısına bakalım. İlk Müzemizin kuruluşundan sonra yapılan yayınlarda eser sayısı 650 adet olarak gösterilmektedir. Hamdi beyin vefatı sıralarında ekseriyeti sikkeler teşkil etmek üzere 109.000 idi. Bugün henüz kayda geçmeyenler ile etüdlük parçalar hariç 772.000 adedi geçmiştir. İşte Müzelerin ve eserlerin sayısı, aradaki büyük gelişmeyi belirtmek için söylenecek sözlerin en kuvvetlisidir. Bu müzelerin her birinin buldukları binalar itibariyle, sakladıkları eserler dolayısıyla ayrı birer hususiyeti vardır. Ne çareki Dergimizin bu kadar geniş bir yazıya tahammülü olmadığından içinden bazıları hakkında bir kaç söz söylemekle iktifa mecburiyetindeyiz:

Konya Müzesi; [2] Mevlâna Türbesi ne kadar mühim bir anıt ise Mevlâna Celaleddin daha yüce bir şahsiyettir. İşte bu manzume bizâtihi bir

[1] 1943 - 1944 yılları Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğünün genel durumu. Ankara 1945.

[2] Konya Asari Âtika Müzesi Rehberi Alâeddin Matbaası 1930.

müzedir. Fazla olarak kitap, cilt, tezhip, halı, kumaş ve şamdan gibi binlerce eser ayrı bir varlıktır. Tamamen mahvolmuş denilebilecek bir halde bulunan İplikci Camii de yeniden ihya edilerek, Konyada bulunan Roma ve Bizans eserleri de orada teşhir edilmektedir. Yine üzerinde durulmağa lâyık en mühim bir mimari varlık olan Alâaddin Camiide Millî Eğitim Bakanlığına intikal etmiş bulunmaktadır.

Ankara Arkeoloji Müzesi; Şehrin semalara yükselen kalesindedir. Çeşitli tarihleri yaşatan bu hisar her gün artan eserleri alamıyacağı pek tabii bulunduğundan, bu civarda bulunan ve 1464-1471 yıllarında yapılmış olan ve fakat bakımsızlıktan bir harabe haline gelen Fatih Sadrazamı Mahmut Paşanın Bedesten binası onarıldı. Dört pilpayeye oturan on kubbeli bu bina, bugün Ankaranın tarihi süslerinden biri oldu. 49 metre uzunluğunda ve 18 metro genişliğinde olup, burada Hitit eserleri teşhir olundu.[1] Şu suretle dünyanın en mühim ve nadir Hitit eserlerini toplayacak bir müze kurulmuş oluyor. Filhakika Başşehirde bir çok kültürlere aid muazam bir müzenin kurulması lüzumu pek tabii ise de Hitit kısmının milletler arası en önde bir kısım olmağa, namzet bulunduğu şüphesizdir.

Ankara Etnoğrafya Müzesi binası; pek ufak olmasına rağmen bu müzede, etnografik maddelerden başka dekoratif kıymetleri yüksek bir çok san'at eseride bulunmaktadır. Müsait bir yer bulunduğu takdirde lâıyık gibi inkişaf edeceği tabiidir. Etnoğrafya müzemiz için vakit geçirilecek bir zaman kalmadığı da muhakkaktır.

Ayasofya; Milletler arası şöhrat salmış olan bu anıt, en geniş ve bilimsel bir görüş ile bir müze halinde cihanın ziyaretine ve incelemesine hasredilmiştir. Bununla beraber Kariye ve Fethiye Camileri de aynı suretle ziyaretcilere açılmıştır.

Cumhuriyeti müteakip, saltanat binaları millete intikal eylediği sırada, İstanbulun fethi ile şehrin en güzel ve hâkim bir köşesine Sultan Fatih tarafından temeli attırılan beş asırlık bir tarih kaynağı olan Topkapı Sarayı (Sarayı Cedit) 2.IV.1340 tarihli Vekiller hey'eti (Bakanlar kurulu) kararıyla müze ittihaz edilmiştir. [2]

Bir çok köşk ve müştemilatından mürekkep olan bu saray son asırların ihmal ve kıymet bilmemesi yüzünden pek mühim unsurlarını kaybetmiş olup şimdi 80 bin metre karelik bir yerde kalan ve devlet işlerini görmeğe mahsus Kubbealtı, Arzodası gibi kısımlarla birçok hazineler, Köşkler, Kütüphaneler, Koğuşlar, Hamamlar, Camiler, Kulelerle 250 odalı Harem dairesinden müteşekkildir.

Çiniliköşk, Alayköşk, Sepetçilerköşk ve Babı Hümayün ve Suru-Sultanî etrafında kalmış birer parçasıdır.

[1] « Ankara Bedestende bulunan Eti müzesi büyük salonun kılavuzu » 1946 yılında neşredilmiştir.

[1] A. Sami Boyer. Ayasofya Maarif matbaası 1943

Muzaffer Ramazanoğlu, Sentiren ve Ayasofya manzumeleri İstanbul 1946

[2] Topkapu sarayı Müzesi Rehberi, Devlet Basım evi 1933

Guide To The Museum of Topkapu Saray, Devlet Basım evi 1936

Yalnız adlarını bile saymağa imkân olmıyan bu anıtlar serisinin, bir müze olarak cihana kapılarını açmasıyle:

a — 15-19 uncu yüzüncü yıllara aid bir çok çeşitli ve pek nadir binalar ve bunların pek zengin iç süslemeleri.

b — Depolarında, Hazinelerinde bulunan silâhlar, Sancaklar, çadırlar, elbiseler, papuçlar, kumaşlar, işlemeler, eğer takımları, saltanat arabaları, Çin, Japon ve Avrupa porselenleri, Türk fayans, porselen ve camları, resimler, yazılar, kitabeler, nihayet murassa eşya, tahtlar, emanatı mukaddese onbinlerle ve bilhassa Türk san'atına aid şaheserler.

c — Kütüphanelerinde, 25 bine yakın yazma basma, minyatürlü eserler

d — Orhan zamanından başlayarak son zamanlara kadar gelen ve Saray tarihini ve eserlerini aydınlatan arşiv malzemesi, sonsuz bir hazine halinde ortaya çıkmıştır.

İşte kısaca belirttiğimiz bu dört kaynağın ilim alemi için nasıl bir varlık ve hazine olduğununun takdiri pek kolaydır. Topkapı Sarayı son yıllarda yapılan mühim restorasyonlar sayesinde benliğini kazanmış ve bu sayede sözü geçen san'at hazinelerinin lâıyık gibi teşhir imkânı da bulunmuştur. Yukarıda Türk müzeleri kurulduğu sırada, millî san'at eserlerine kıymet verilmemiş olduğundan büyük kayıplara uğradığımızı işaret etmiştik. İşte bu boşluğun gerek Topkapı Sarayının müze haline konmasıyle ve gerek diğer illerde kurulan müzeler mevcudu ile telafi edilmekte olduğunu kıvançla söyleyebiliriz.

Izmir, Bursa ve Adana müzeleride pek mühim ve çok inkişaf edecek birer kültür kaynağıdır.

Müzeler konusuna dahil bulunan kazılar, inkişafda başlı başına bir yazı teşkil edebilecek mahiyette olduğundan biz burada, bir kaç kelime ile Türk Tarih Kurumu ile işbirliği yapmak suretiyle devlet ödeneği devlet memuru eliyle yani kendi para ve emeğimizle Pazarlı, Çekmece, Karaoğlan, Çankırı kapu, Vize, Ahlatlıbel, Samsun, Alâaddin—tepe kazılarını ve şimdiye kadar eşlerine raslanamıyan kıymetli eserler bulunan Alacahöyük hafriyatını [1] bir örnek olarak vermekle iktifa edeceğiz. Buna, Üniversitelerimizin yurdun muhtelif yerlerinde bilhassa pek ehemmiyetli neticeler alınan antropolojik araştırmalarını da ilâve etmek çok lâzımdır. [2]

Birde, anıtların onarım işi varki, Cumhuriyet devrine kadar, Millî Eğitim, bunlarla meşgul olmamıştı. Son yıllarda, kültür farkı aranılmaksızın, Ogüst Mabedinden başlanarak, Topkapı Sarayı, Ayasofya, Kariye, Mahmud Paşa Bedestanı, Yeşil türbe, Alanya da Kızılburç, Afyon da Gedik Ahmed Paşa Medresesi, Edirne de Ali Paşa Çarşısı gibi bir çok bina ve yüzlerce türbenin restorasyonuna milyonlarca lira sarfedilmiş ve yüzlerce anıt hayata kavuşmuş ve bunların bir çoğuna da, kullanma şekli bulunarak faydalanıl-

[1]. Remzi Oğuz Arık : Alacahöyük hafriyat 1935 T. Tarih kurumu yayınları. V. seri
Hamit Koşay : » » 1936 » »

[2] — Dr. Ş. Aziz Kansu Eti yokuşu Hafriyat Raporu. T. Tarih Kurumu Yayınlarından.

maktadır. Mamafih bu anıtlar onarımının çok mühim ve müşkül bir memleket dâvası olduğunu, fakat zamanla daha kuvvetle ele alınacağına, son senelerdeki hareketleri bir ümit kaynağı olarak gösterebiliriz. [1]

Son yıllarda Müze eserlerinin onarım, koruma ve icabında analiz işlemini yapmak üzere Topkapı Sarayı müştemilâtından ihtiyaca elverişli bir bina tamir ettirilerek Müzeler Kimya ve Tamir Laboratuvarı İstanbulda kurulmuştur.

Bu arada, sayıları artan ve mevcutları zenginleşen müzelerimizin, geniş ölçüde ve hemde yabancı dillerle yayınlar yapmasının, ilmî bir zaruret olduğu kadar memleketimizi tanıtmak yönünden ve turistik bakımdan ne kadar lüzumlu olduğunda şüphe yoktur.

Türk müzelerinin en kıdemli bir emektarı olarak, meslektaşlarıma, müzelerimizin yüzüncü yıl dönümünü kutluyarak sözlerime son veriyorum.

[1] — Türkiye Tarihi Anıtları. Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayınlarından 1946 Sayı: 2

KARABURUN (İZMİR) ÇAKMAK CİVA MADENİNDE ÖNTARİH BULUNTULARI

Hamit KOŞAY

Hakkı GÜLTEKİN

Önsöz : Karaburun cıva madeninin faaliyeti sırasında Çakmak denen kayalık bir tepenin civalı kısımları alınırken içi ufak taşlarla dolu kayalığın altına doğru sokulan boşluklara rastgelinmiş, içlerinden büyüklü küçüklü el çekiç ve baltaları ile geyik boynuzu ve pişmiş topraktan çanak-çömlek parçaları elde edilmiştir. Bunlara çok yakın bir ilgi gösteren maden sahibi sayın General Nuri Killigil, eserlerin dikkatle toplanması ve muhafaza edilmesi hususunu sağlıyarak vaziyeti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne bildirmiştir.

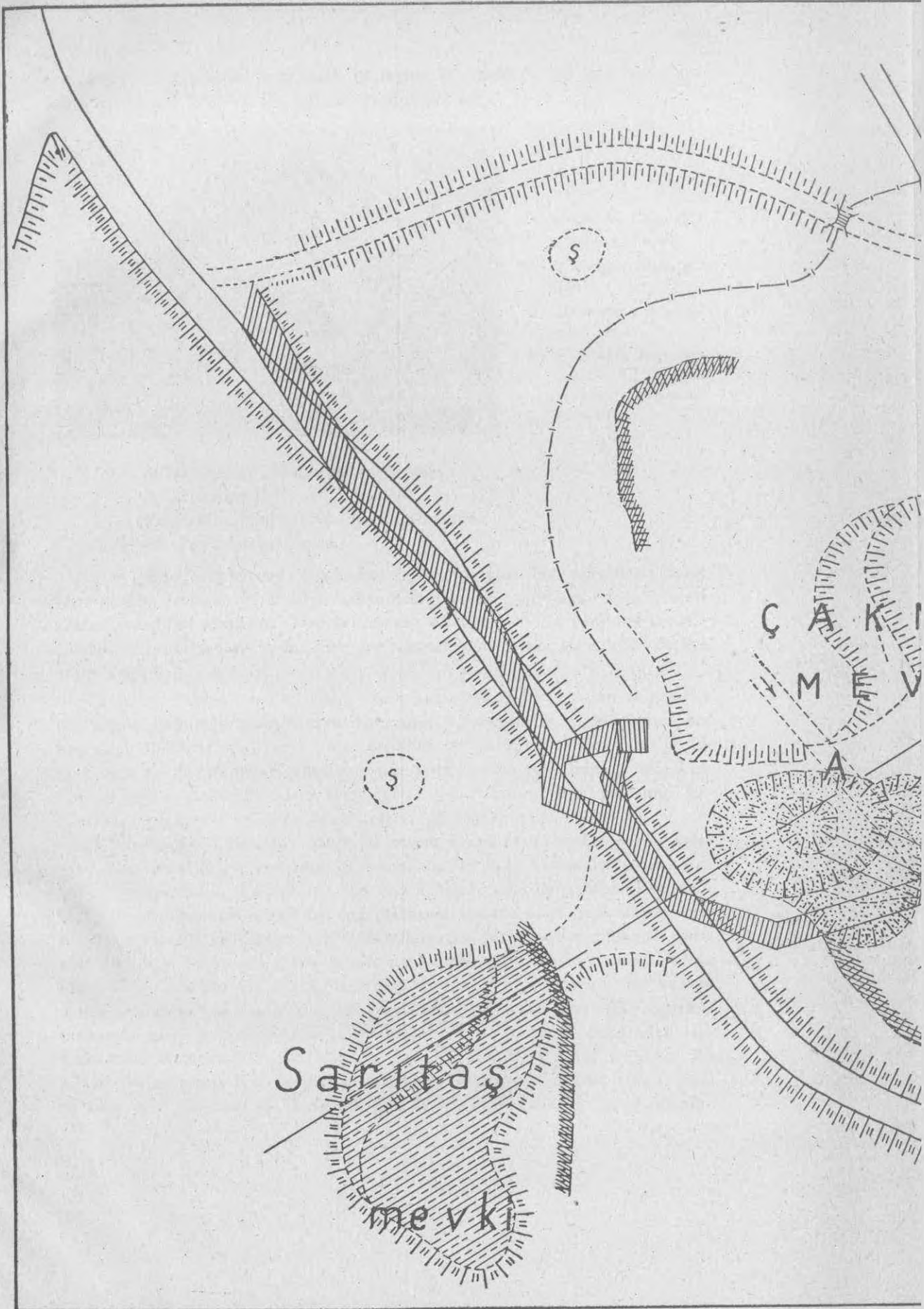
İncelemelerde bulunmak üzere Müzeler Genel Müdürü Hamit Koşay ile İzmir Arkeoloji Müzesi Asistanı Hakkı Gültekin birlikte bu yere giderek açılan kısımlardan toplanan parçaları tesbit etmişlerdir. Çıkarılan bu eserler Öntarih çağlarına ait bu bölgenin en eski kültürünü temsil etmesi dolayısıyla burada etraflı araştırma yapmak gerekti. Müze ödeneginden verilen bir miktar para ile burada Hakkı Gültekin tarafından 10 gün kadar tamamlayıcı kazı yapıldı.

İlk buluntuları haber vermekle kültür âlemine büyük hizmet etmiş olan Sayın General Nuri Killigil ile çalışma esnasında yardımlarını esirgemeyen işletme müdürü Sayın Aydın Kut'a teşekkürlerimizi sunmayı borç biliriz.

Cıva madeni istasyonu, yeri ve yapılan araştırma : Kazı yapılan cıva maden ocağının bulunduğu yer, Karaburun ilçesinin arkasında sarp dağlık mıntakada kurulmuş Manastır denen küçük bir köy yanındadır. Buraya İzmir'den itibaren 6 saatlik bir vapur yolculuğundan sonra Karaburun iskelesinden tutulacak bir atla gitmek mümkündür. Yokuşu gözüne kestiren herkes için yaya da gitmek kabildir.

Civardaki yüksek tepelerden birisine çıkılacak olursa İzmir limanının giriş kapısı bekçiliğini yapan, sahile 20 dakika mesafede Karaburun ile karşı tarafta belli belirsiz görünen Foça, uzaklarda Midilli adası ve daha küçük adacıklarla koyların süslediği manzara fevkalâde cazip görünür. Durgun havalarda buradan İzmir'i bile seçmek mümkündür.

Eserlerin bulunduğu ve yeni araştırma yapacağımız Çakmak diye anılan kayalık tepe, denizden 331 metre yükseklikte olup senelerdenberi cıva istihsali yüzünden küçülmüş ve ehemmiyetini kaybetmiştir (Plân 1, resim: 1). Bu yüzden amacımız, burada plânlı bir çalışmadan ziyade yer yer araştırma

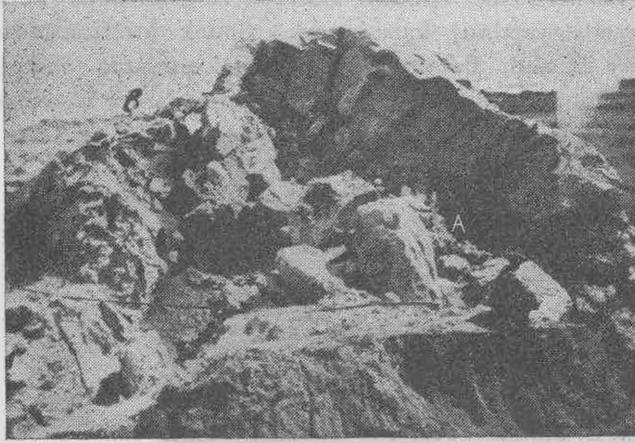
ÇAKMAK
MEVKİ

A

B

- Göçmüş
- Eski İmalât
- 1943. Yılı İmalâtı
- Dekovil hattı
- Kontağ
- Kuarzit
- Bazalt
- Şist
- Fay ve giriş yolu

yapmak ve eser adedini çoğaltmak olmuştur. 8 amele ile 10 gün kadar süren çalışmamızı dört madde halinde toplıyabiliriz:

Resim 1 : Çakmağın umumi görünüşü

- A) Çakmağın altına giden
- B) Galerinin güneye açılan kısmı
- B) Çakmağın batı - kuzeyinde 3×5 karelik sahadaki çalışmayı gösterir.

- 1 — A Galerisinin döküntüleri arasında
- 2 — B Galerisinde
- 3 — Çakmak'ın batıkuzeyine bakan yüzünde
- 4 — Civardaki mağaralarda.

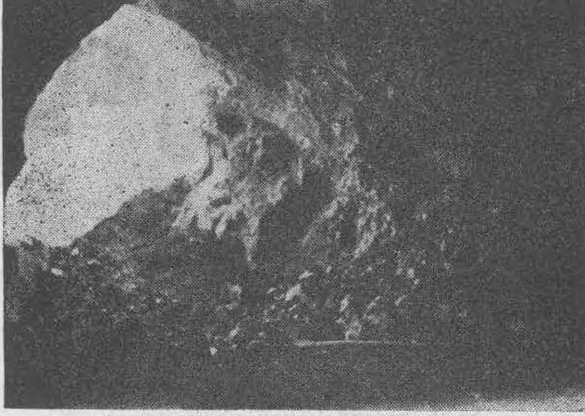
1 — Evvelce ameleler tarafından açılan, bugün bir çukurdan ibaret olan maden ocağının A, B diye adlandırdığımız A galerisinin döküntüleri arasında yapılan araştırma, bize birkaç taş el balta ve elle yapılmış çanak - çömlek kırıntılarında başka bir şey vermemiştir. Buna ait hiçbir ölçüye sahip değiliz.

2 — A Galerisi ile birleştiği muhakkak nazariyle bakılan B galerisi ise, bugün Çakmağın zengin civa damarının alınmasından ötürü kalan bir boşluktan ibarettir. İçi ufak taş kırıklarıyla doludur. Hem galeriyi açmak hem de bu molozlar arasından eser bulmak amacıyla burada mümkün olduğu kadar büyük dikkat ve itina ile çalışıldı. Resim; 2 bu galerinin güneye açılan kapısını ve içindeki molozları göstermektedir.

Güney uçtan Çakmağın altına 2 metre uzandıktan sonra burada galerinin sağa sola doğru kıvrıldığı görülmüştür. Biz sola dönen uçta ancak 3,5 metre ilerleyebildik. Çünkü altı boş olduğu için yukardan çöken kayaların tehlikesi ilerlememize büyük bir sed çekmiştir. Esasen daha fazla ilerlemenin de yersiz olacağı ve nihayet taş el baltalarından birkaç adet nümune daha elde etmekten başka bir fayda temin etmeyeceği düşüncesiyle işimize burada son verdik. Sağdaki kol ise 3,30 metreden sonra sona ermekte ve burada ameleler tarafından açılan bir giriş yeri bulunmaktadır. Buradaki çalışmalarımızda gelip geçmemiz için galerinin bu sonradan açılan deliğinden istifade ettik. Galerinin iç yüksekliği ve genişliği her tarafta bir değildir. En yüksek ve en geniş yeri üç metre kadardır. Galerinin tabanını civası daha az olan sarı yumuşak bir kaya tabakası teşkil etmektedir ki, bu, Çakmağın

birçok yerlerinde bulunan bir kaya damarıdır. Bazı yerlerde rutubetin tesiriyle killi bir balçık tabakası vücutte getirmiştir.

Galeriyi temizleme esnasında taş kırıkları arasında A galerisinde bulunan taş el baltaları ve elle yapılmış kaba çanak-çömlek kırıntılarında başka, orijinal hiçbir eser çıkmadı. Bundan başka, bazı kısımlarda galeriyi aydınlatma gayesiyle yakılmış odunların kömürleşmiş kalıntılarına rastlandı.

Resim 2: B galerisinin içi

3 — Her nasılsa Çakmağın harabolmamış batı kuzeyinde 3×5 metre karelik ufak bir alan nazarı dikkatimizi celbettiğinden çalışmamız bu kısma yönetildi. Bir kazma vuruşundan sonra 2-3 santim kalınlığında bir yangın tabakası müşahede edildi. Bunun bir oturma yeri olduğu düşünülerek bir

Resim 3: Çakmağın batı-kuzeyinde bulunan temel kalıntısı ve ev eşyalarının bulunduğu yer

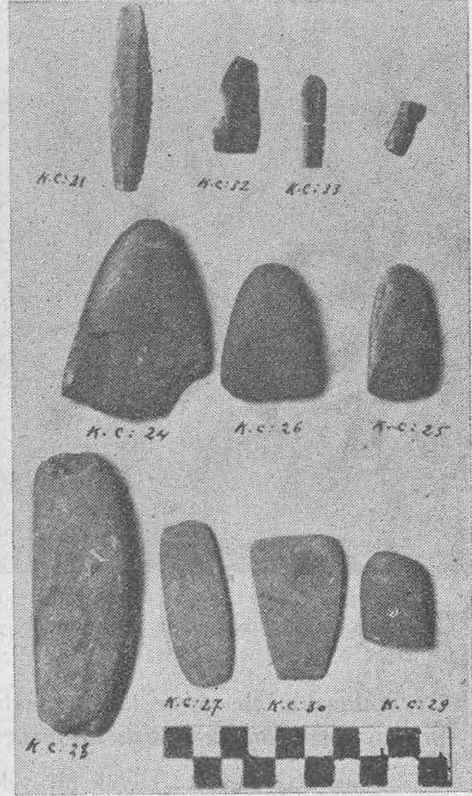
plân vermesi için büyük bir titizlikle çalışılmış ve bir temel kalıntısına rastlanmışsa da bu yukardan inen kayaların etkisiyle harabolmuştur. Bu, 1,30 metre uzunlukta bir sıra üzerine dizilmiş taşlardan ibaret olup harçsız, basit bir duvardır (resim: 3).

Esasen tepenin yontulmasıyla küçülmüş olan sahayı elimizdeki vesaitle genişletmeye imkân yoktu. Burada fenni bir şekilde muazzam kayaları dinamitle patlatıp alt kısımlarının araştırılmasıyla belki birkaç adet daha ev eşyası elde edilebilecekti. Metodik bir çalışma ile de bir plân elde etmek tamamiyle imkânsızdır.

Bu oturma yerinde çıkan eserler galeridekilerinden daha orijinaldir; ve ev eşyalarıdır (resim: 4, 5, 6, 7).

Resim 4: Dane öğütme taşı

Resim 5: Taştan çeşitli aletler

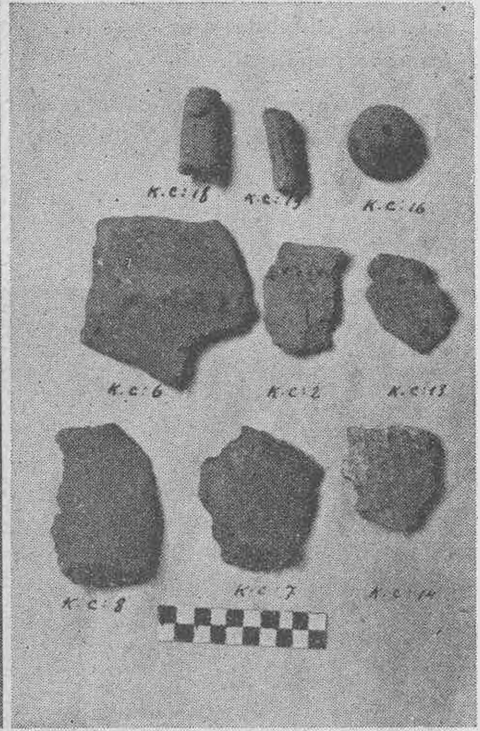
4 — Yerli halktan civarda mağaraların da bulunduğu öğrenilerek bir günümüzü bunların araştırılmasına ayırdık. Bunlar üç tane olup ikisi civa madeni ocağının yanından akan «maden ocağı deresi» diye adlanan derenin iki tarafındadır. Diğerleri: «Peynir İni» namıyla anılan mağara ki, maden ocağının batısında ve ocağa yarım saat mesafededir. Her üçü de birer birer gezilerek araştırma yapılmışsa da duvarlarda hiçbir iz görülemedi, taban

gerek ağızdan inen taşlarla ve gerekse rutubetin tesiriyle eriyen kalkerin bıraktığı çamurla doludur.

«Peynir-İni»'nde ufak bir deneme çukuru açıldı. Fakat hiçbir esere rastlanmamış, bunların insan eliyle değil, tabii etkilerle kendiliğinden git-gide açılan çok geniş kovuklar olduğu anlaşılmıştır.

Resim 6 : Kemik âlet ve taş baltalar

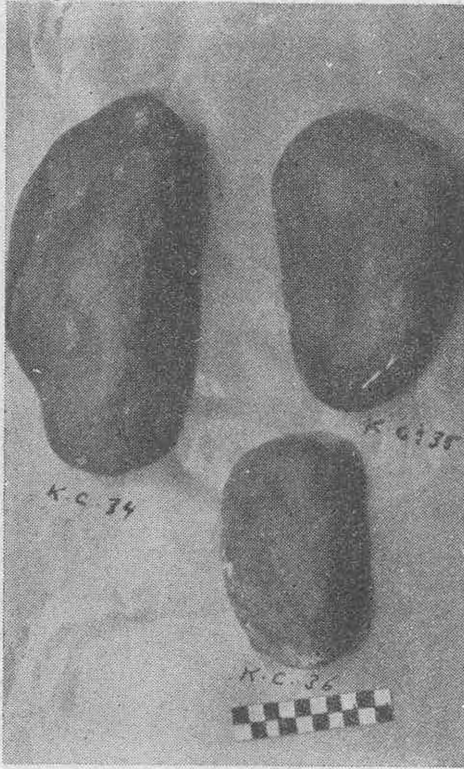
Resim 7 : Pişmiş topraktan çeşitli eşyalar

Çakmakta ele geçen kültür malzemesi taş, kemik, pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömlek olmak üzere üç kısma ayrılır:

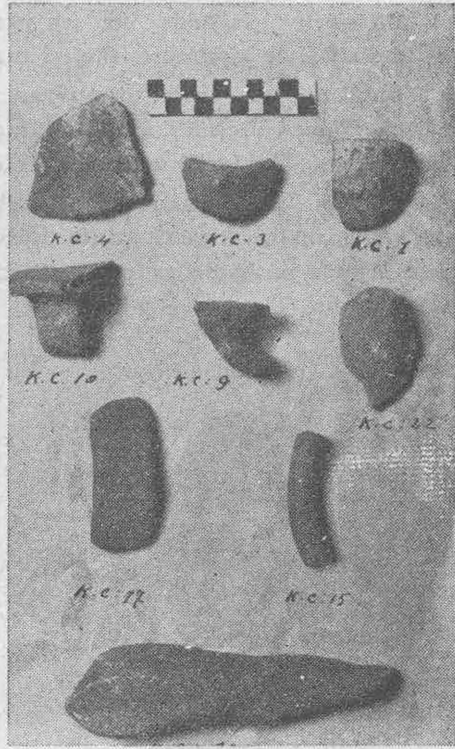
1 — Taş eserler: büyük bir yekûn teşkil eden taş eserler arasında bilhassa sel taşından bir kısmı cilâlı, büyüklü küçüklü el çekiç ve baltalarının çeşitli şekillerine rastlanmıştır (resim: [5, 8]: (24, 25, 26), 6: (37, 38, 39, 40, 41)).

Daha ziyade zengin cıva damarları istikametinde açılan galeriler içinde bulunan bu el baltaları çok yumuşak olan Çakmağı işliyebilecek sertliktedir. Yumuşak olan çakmaktan bir alet yapmak katiyen düşünülemeyeceğine göre, senelerce, odun yakmak suretiyle aydınlatılan bu galerilerde varyoz büyüklüğündeki bu el baltalarıyla cıva elde etmek için çalışıldığı bir hakikat olarak doğar.

Tepenin batıkuzeyinde ufacak alanda yapılan araştırmada yangın ve temel kalıntıları arasından çıkan tane öğütme taşı (resim: 4), küçük baltalar resim: «24, 25, 26» opsiyen destere, çakmak taşından bıçaklar, rötüş

Resim 8: A, B galerisinden ele geçen el baltalarından bazıları

Resim 9: Pişmiş topraktan çeşitli kulp örnekleri

yapma âletleri resim: 5 «27, 28, 29, 30» Öntarih Anadolu kültüründe eşlerine rastladığımız eserlerdir.

2 — Kemik eserler: Geyik boynuzunun dip kısmından bir satır vücade getirilerek yapılmış âletlerle hançer olduğu sanılan diğer bir âlet vardır resim: 6 «43, 44, 45, 46».

3 — Pişmiş topraktan yapılmış çanak-çömleklerin hepsi de elle yapılmıştır. Kum karışık büyük bir çanak parçası müstesna hepsi de saman veya ot karıştırılarak yapılmış kaba çanak-çömleklerdir. Kırık çanak kesintilerinde saman ve otun yanma etkisiyle meydana getirdiği siyah tabaka açık olarak görülür. Renkler hararetin azlığı ve çokluğuna göre içi dışı toprak kırmızısından maada içi dışı siyah olanlarına da rastlanır. Bunlardan içi dışı siyah bir çanak parçası üzerinde nemli iken parmak uciyle basılarak yapılmış şerit şeklinde bezekli parça tipiktir (resim: 7). Çizgili yapılmış süs örnekleri yoktur.

Çanak - çömlerlerde: Küçük ve gövdeye yapışık yassı kulplardan maada ince ve uzun kulplu taslar olduğu gibi kenarı düğmeli ve askı ipi geçmeğe mahsus «Schnuröse» kulplu fincanlarda ağız kenarlarının hafif içine doğru kıvrıkları müşahade edilmiştir resim: 9, «1, 3, 4, 9, 15, 17, 19, 22».

Bu eserler arasında bir tek parça kaba hamurdan yapılmış üzerinde pişirme etkisiyle siyahımsı lekeleri olan ağırşak vardır (resim: 9; 16).

Bundan başka pişmiş topraktan parmak şeklinde iki parça, noksan olmasına rağmen üzerinde meme şeklindeki kabartmaları ile bize hayvan figürünü parçası olduklarını zannettirmektedir resim: 7, «18, 19».

Tam bir eser bulamayışımızın sebebi: yangın tabakasının da gösterdiği gibi, bu mahallin evvelce tahrib edildiği ve sonradan yukardan inen kayaların altında büsbütün ezilerek mahvolduğu müşahedelerimizle anlaşılmuş bulunmaktadır.

(Öntarihte civa istihsalinde kullanılan taş çekişler)

Bu taş, kemik ve çanak - çömlerlerin hepsi de aynı kültürün örneklerini veren Trova, Alişar, Samsun, Alacahöyük'ün en alt katlarında görülen eserlerle mukayese edilebilecek özellikleri taşımaktadır.

Madenî eşyanın bulunmayışı belki bir tesadüf eseri olabilir.

Dokuma ve eğirme sanatlarını ve bilhassa civayı işlemesini bilen bu otokton halk, kültür tarihi bakımından çok önemlidir.

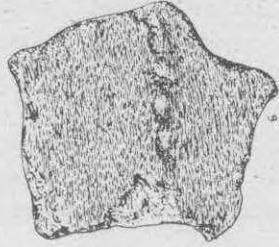
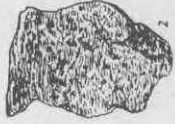
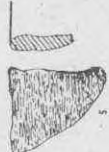
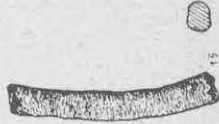
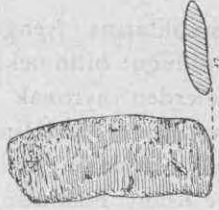
Pişmiş topraktan elle yapılmış malzemenin verdiği teknik özelliklere göre biz bu istasyonu Kalkolitik olarak vasıflandırmak istiyoruz.

Öntarih Çağında bu maden ne maksatla işletilmiştir: Yunan ve Roma müellifleri civanın Kuzeydoğu Anadolu, Kırım, Karamania, Kapadocia, Habeşistan ve bilhassa İspanyada istihsal olunduğunu ve damar halinde bulunduğunu biliyorlardı. Mısırlılar da idolleri boyamak için civa cevheri olan HgS (Zencefre) Sinaber'i kullanmışlardır. Civa mürekkebatının öteden

beri kaşıntılı cilt hastalıklarına, frengi'ye, romatizmaya iyi geldiği, kuvvetli müshil ve bir zehir olduğu bilinmektedir. Civa, gümüş bakırı yaldızlamak, altını yabancı maddelerden ayırmak için de kullanılmıştır. En eski zamanlarda ona sihrî kuvvet izafe edildiğini, hastalıkların tedavisinde merhem ve süslenmede boya (ruj) olarak kullanıldığını tahmin edebiliriz.

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü uzmanlarından mühendis Kemal Lokman'ın bize verdiği izahata göre, Rusyanın güneyinde yegâne civa madeni havzası olan Ekaterslav civarındaki Nikitovka civa madenleri yakınında neolitik çağa ait birçok mezar bulunmuştur. Bu mezarlarda iskeletler Hocker durumunda dizleri bükük olarak konmuş ve başlarına, sineklerden ölüyü korumak için civa sürülmüştür. Ayrıca civa işleme âleti olarak taş çekiçler de bulunmuştur.

Türk maden mühendisi ve eski Kars Milletvekili Server Atabek de Karaman ülkesindeki Sızma civa madenlerinin bulunduğu yerde Öntarih çağına ait yontmataş âletler bulmuştur.

KARABURUN CİVA MADENİNDE ÇIKAN EŞYALARIN LİSTESİ

Pişmiş topraktan eserler

- K. C: 1 İçi dışı kırmızı bir fincanın yarısıdır. Ağız kenarı içe kıvrık olup altında askı ipi geçmeğe mahsus kulpu vardır. Mevcut uzunluk: 4,8 sm. dıştan dışa ağız kutru: 4,7 sm. dir. Kenar kalınlığı: 0,6 sm. dir.
- K. C: 2 Süzgeçli bir kabın ağız kısmından bir parçadır. Ağız kenarının altında 6 adet ufak delik vardır. Ağız kenarı hafif içeri kıvrıktır. Mevcut uzunluk: 6,5 sm. en geniş yeri: 4,3 sm. kenar kalınlığı: 1 sm. dir.
- K. C: 3 Bir fincanın ağız kısmından bir parçadır. Ağız kenarında bir memecik vardır. Uzunluk 3 sm. dıştan dışa mevcut ağız kutru: 5 sm. dir. Kenar kalınlığı: 1 sm. dir.
- K. C: 4 Bir çanak parçası: Üzerinde memecik vardır. Mevcut uzunluk 7 sm. dir. En geniş yeri: 6 sm. dir. kenar kalınlığı: 1 sm.
- K. C: 5 Bir fincan parçasının ağız parçası, mevcut uzunluk: 3,6 genişlik 3 sm. dir. Kenar kalınlığı: 0,5 sm. dir.
- K. C: 6 Çanak parçası: İçi dışı siyah, üzerinde parmak ucuyile basılarak yapılmış şerit şeklinde bezek vardır. Ebadı: 9,5X9,3 sm. kenar kalınlığı: 1,1 sm. dir.
- K. C: 7 Çanak dip parçası, ebadı: 8X7 sm. dir. Mevcut dip kutru: 5 sm. dir.
- K. C: 8 Çanak dip parçası, ebadı: 6,2X6,5 sm. mevcut dipkutru 4 sm. dir.
- K. C: 9 Gövdeye yapışık bir kulp parçası, Ebadı: 3,4X4,3 sm. kulp genişliği: 2,4 sm. dir.
- K. C: 10 Gövdeye yapışık bir kulp parçası, Ebadı: 4,7X4,7 kulp genişliği: 2,8 sm. dir.
- K. C: 11 Ufak bir küp dibi parçası, ebadı: 6,5X11X5 sm.
- K. C: 12 Bir ağız parçası, ebadı: 3,5X3,5 sm. ağız kenar kalınlığı: 1,1 sm. ağız kutru: 2,9 sm. dir.
- K. C: 13 Bir süzgeç parçası, ebadı: 5,7X4,5 sm. dir.
- K. C: 14 Bir çanak parçası, dışı kırmızı boya ve astarlıdır. İçi toprak rengindedir.
- K. C: 15 Uzun bir kulp, mevcut uzunluğu: 7 sm. yuvarlak olup kutru 2 sm. dir.
- K. C: 16 Pişmiş topraktan ağırşak, iyi pişirilmemiş olduğu için toprak rengindedir. Kaidesinin kutru: 4 sm. dir. Yükseklik: 2,5 sm. dir.

- K. C: 17 Kulp parçası, uzunluğu: 8, genişlik: 3,5 sm. dir.
 K. C: 18 Üzerinde memesi olan bir parça, uzunluk: 5 sm. kutru: 1,9 sm. dir.
 K. C: 19 Üzerinde memesi olan bir parça, uzunluk: 4,5 kutru: 1,5 sm. dir.
 K. C: 20 Çanak parçası, içi siyah, dışı pişmenin tesiriyle hafif kırmızı renktedir. Ebadı: 6,5×3,2 sm. dir.
 K. C: 21 Küp parçası, içi dışı ateşin tesiriyle kırmızılaşmıştır. Ebadı: 17,5×10 sm. dir.
 K. C: 22 Kulpun gövdeye bitişen kısmından kopmuş bir çanak parçası, ebadı: 7×4 sm. dir.

TAŞ ESERLER

- K. C: 23 Sarı ve sert taştan yapılmış bir tarafı sivri âlet, uzunluğu: 19,8, ortadan kalınlık: 4 sm. dir.
 K. C: 24 Kırmızı porfirden bir küçük balta, cilâlı olup ağız keskinleştirilmiş ve biraz zedelenmiştir. Uzunluk: 7, 1 sm. dir.
 K. C: 25 Olivin küçük bir balta, cilâlı olup ağız keskinleştirilmiştir. Uzunluk: 4,8 ağız genişliği: 2,1 sm. dir.
 K. C: 26 Bazalt'dan küçük bir balta, cilâlı olup ağız keskinleştirilmiştir. Uzunluk: 4,7, ağız genişliği: 3,4 sm. dir.
 K. C: 27 Gre'den rötüş aletidir. Uçlar incelmıştır. Uzunluk: 5,6, genişlik: 22.
 K. C: 28 Gre rötüş aletidir. Uçlar kırıktır. Uzunluk: 9,6 ortadan genişlik: 3,5 sm. dir.
 K. C: 29 Gre rötüş aletidir. Kırıktır, ebadı: 3,1×2,2 sm. dir.
 K. C: 30 Gre rötüş aletidir. Uzunluk: 5, orta genişliği 2,8 sm. dir.
 K. C: 31 Sileks destere, uzunluk: 6,5, orta genişliği: 1,5 sm. dir.
 K. C: 32 Opsidiyen bıçak, yarısı kırıktır. Uzunluk: 3,2 sm. dir.
 K. C: 33 Opsidiyen bıçak, iki parçadır. Uzunluk: 3,2 sm. dir.
 K. C: 34 Sel taşından el baltası, cilâlıdır. Uzunluk: 23 sm. dir.
 K. C: 35 » » » 16 »
 K. C: 36 » » » 13 »
 K. C: 37 » » » 15 »
 K. C: 38 » » » 14 »
 K. C: 39 » » » 14,5 «kırıktır»
 K. C: 40 » » » 11 » »
 K. C: 41 » yuvarlak bir el baltası, 7 sm.dir.
 K. C: 42 Öğütme taşı, iki adettir, birisi 39 sm. uzunluğunda ve 21 sm. genişliğindedir. Diğeri, 34,5 sm. uzunluğunda ve 13 sm. genişliğindedir. Uçtan bir kısım kopuktur.

KEMİK EŞYALAR

- K. C: 43 Geyik boynuzundan balta, kırıktır. Vurma sathı kutru: 4,4 sm.dir.
 K. C: 44 » » » : 4 »
 K. C: 45 » » » : 3,5 »
 K. C: 46 » boynuzu, kırıktır. En uzun yeri: 15,6 sm.dir.

ÇORLÜ-SULTANKÖY (yeraltı mezar odası) HAKKINDA KISA RAPOR

1 — Çorlu Cumhuriyet Savcılığının 12/9/1947 gün ve 47/378 sayılı yazısında, ilcenin Sultanköyünde, eşhasa ait arazide, bulunduğu bildirilen (yeraltı lâhdi) yerinde incelendi.

Sultanköy, Çorlu kasabasının (25 Km. doğu-güneyinde, Marmara Ereğlisi'nin (eski perinthos) da 7 Km. kuzey-doğusunda, deniz kıyısında kurulu bir köydür. Çevresindeki sırtlar üzerinde ta uzaklardan görülen mahrufi tepeler, Trakya'da pek mebzul olarak bulunan [1] tümülüslerden başka bir şey olmadıklarından, bulunan yeraltı lâhdinin bir tümülüse ait olduğunu tahmin ettik. Ancak buluntuyu mahalden incelendikten sonra, bunun bir tümülüse ait olabileceği gibi, Bizansın ilk devirlerine tarihlenebilecek bir Bizantin hypogée'de olabileceği kanaatine vardık.

Bulutnu mahalli, Sultanköyün kurulu olduğu hafif meyilli sırta, denizden 300-350 metre mesafede, köy sahası dahilindedir. Köylüler kerpiç kesmek maksadiyle mezar odasının üst ve yanlarındaki toprağı uzun müddetten beri aktarmakta olduklarından nihayet mezar odasının dış kapısının bulunduğu seviyeye kadar inmişler ve kapıyı bulmuşlardır. Ne yazık ki bulunan bu kapı, Cumhuriyet Savcısının yukarda sözü geçen yazısında belirtildiği üzere, gece vakti birkaç şahıs tarafından tamamen açılmış ve hatta iç kapı zorlanırken sol mermer paye de kırılmıştır. Yine aynı yazıda, mezar odasında çürümüş kafa kemiklerinden başka bir şey bulunmadığı açıklanıyorsa da, dış kapının, ancak ön tarafında bulunan ve uçları halen toprağa batmış olarak görülen 70-80 sm. uzunluğundaki mukavves kiremitlerin kırılmalarını mütaakip, meydana çıkarılması, burasının evvelce açılmamış olduğunu gösteriyor. Bu çapta bir mezar odasının ilk açılışında ise çürümüş birkaç kemikten başka hiçbir şeyin bulunmaması dikkate şayandır.

2 — Mezar odasına girmek için evvelâ 0.65 m. genişlik ve 0.95 m. yükseklikte, alt ve üst eşikleri ve payeleri beyaz mermerden mamul bir kapıdan geçmek lâzımdır. (Ekli basit krokiye bakınız.) Bu dış kapı 0.035 m. kalınlığında, ön ve arka yüzleri main ve murabba şekilleri meydana gelecek tarzda, fakat kaba bir şekilde işlenmiş düz beyaz mermer bir levha ile kapatılmaktadır. Dış kapıdan içeriye girilince yedi basamakla inilen meyilli bir koridor (dromos) görülür. Burasının uzunluğu 2.57 m. genişliğinde 1.02 m. olup tavanı sivri tonoz şeklinde inşa edilmiştir. Duvar ve

[1] A. M. Mansel'e (Trakya'nın kültür ve tarihi, İstanbul, 1938, sa. 16) göre Türkiye Trakyasında takriben 700-800 tümülüs mevcuttur. Biz Sultanköy yöresinde 12 tane tesbit ettik.

tavan alçı ile sıvanmış basamaklar ise mermer plâklarla örtülmüştür. En alt basamağın önünde bulunan takriben yarım metre uzunluğundaki küçük bir sahanlığı geçince 0.70 m. genişlik ve 1.00 m. yükseklikte ikinci bir kapıya raslanır. Bu kapının da payeleri ve eşikleri beyaz ve damarsız mermerden mamul olup 0.03 m. kalınlığında, alt ve üst yüzü düz olarak bırakılmış mermer bir levha ile kapatılıyordu. Kapının ufki üst eşiği ile sivri tonoz şeklindeki tavan arkasında kalan kısım 0.031 m. kalınlığında tuğlalar ile örtülmüştür. İki tuğla arasındaki harç tabakası da aynı kalınlıktadır.

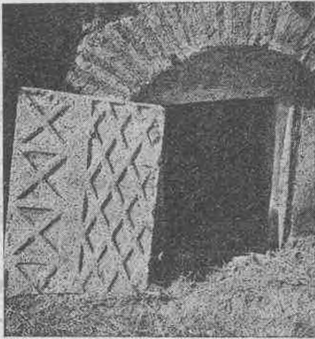
Orta kapı ile doğrudan doğruya mezar odasına açılan 0.72 m. genişlik ve 1.52 m. yükseklikteki kemerli kapı (burasını örten bir levha veya eşik-

Çorlu-Sultanköy "yeraltı mezar odası," na ait fotoğraflar

Şekil 1: Dış kapının uzaktan görünüşü

Şekil 1 a: Dış kapının yakından görünüşü

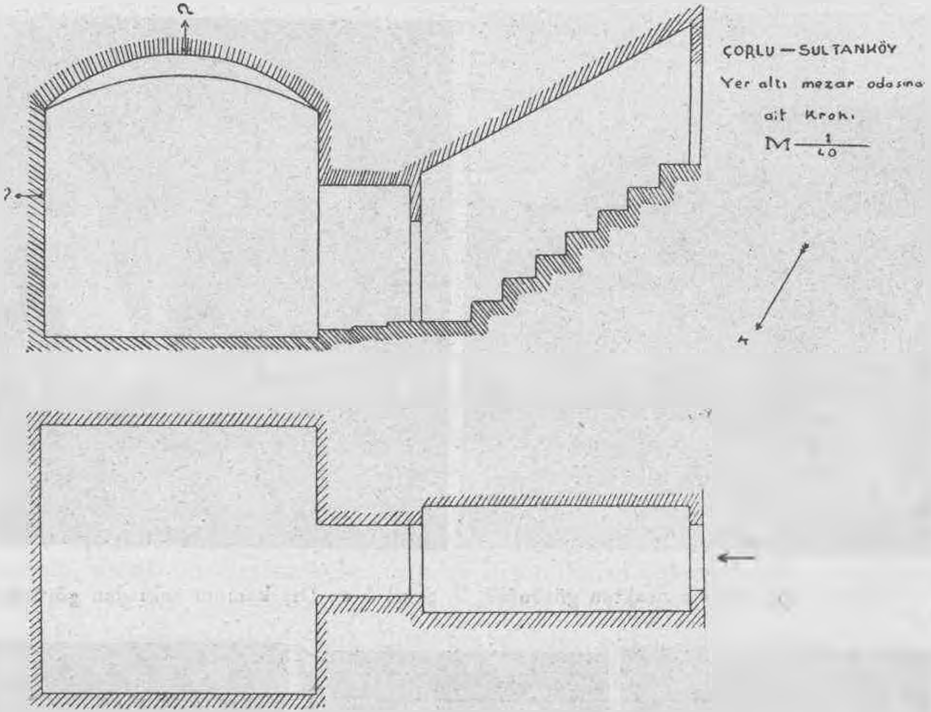
Şekil 2: Dış kapıyı örten mermer kapak arkadan

Şekil 2 a: Dış kapıyı örten mermer kapak önden

Şekil 3: Dış kapıdan iç kısmın görünüşü

lerde levhanın dayanabileceği dışlara raslanmadığından ilk yapılışında açık olarak bırakıldığı anlaşılıyor) arasında 0.97 m. uzunluğunda ve zemini üç adet çok alçak merdiven teşkil edecek şekilde tanzim edilmiş kısa bir koridor mevcuttur. Burasının da duvar ve tavanı alçı ile sıvanmıştır.

Esasında açık olarak bırakılmış olan üçüncü kapıdan mezar odasına giriliyor. Odanın 2.67×2.67 m. boyunda kare bir plâni vardır. Zemini taş plâklarla döşeli olup tavanı basık manastır kubbesi şeklinde bir kubbe ile örtülüdür. Duvarları zeminden itibaren 1.44 m. yüksekliğe kadar 0.02 m. kalınlığında düz beyaz mermer levhalarla kapalıdır. İsanın doğuşundan sonraki birinci yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Vize'nin A. höyüğünde [2] ki mermer plâkaj taklidi burada hakiki olarak görülüyor. Duvarların mütebaki kısımları ve tavan zeminden 2.77 m. yükseklikte alçı ile sıvanmıştır. Ancak

alçı sıvası, A. höyüğünde olduğu gibi renkli nakışlarla süslenmiş olmayıp kendi renginde, düz beyaz olarak bırakılmıştır.

Odanın içinde hiçbir kalıntıya raslamadık. Köylülerin ifadesine göre ölüye ait kemikler, odaya girince sol tarafta ve başı kapının karşısındaki duvara gelecek şekilde bulunmuştur.

3 — Mezar odası pek mükemmel bir tarzda muhafaza edilmiştir. Alçı sıvadan en küçük bir parça dahi kopmamıştır. Yalnız duvarların alt kısımlarındaki büyük mermer levhalardan birkaç tanesi yerlerinden oynamış olduklarından bu duvarların yeşil renkli moloz taşı ve harçla inşa edilmiş olduklarını tesbit etmek kabil olmuştur. Tavanın inşa tarzını ise, iç taraftan

alçı sıva ile kaplı, ve üst tarafta da 1,5 ilâ 2 m. kalınlığında bir toprak tabakası ile örtülü olduğundan kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadı. Bu kısım kemerlerde olduğu gibi tuğla ile inşa edilmiş olabileceği gibi, Kerç'teki Kölova veya Karia'daki Orakbükümü'nün A. odasındaki Konstrüksiyona uygun olarak «her dört duvardan üst kısım taş dizilerini birbirinin üzerinden merkeze doğru taşımak suretiyle elde edilen manastır kubbesi nev'inden» bir kubbe de olabilir [1]. Her ne kadar «Kare odalar üzerinde pandantiflere dayanan sahte kubbelerin yahut manastır kubbelerinin» Trakya'da bulunmadığı [2] hakkında bu konuda çok salâhiyet sahibi bir bilgin tarafından verilmiş bir hüküm mevcut ise de, Sultanköy mezar odası, iç taraftan bakılınca, bilhassa Orakbükümü'nün A. odasındaki tavana çok benzediğinden (Trakya'da şimdiye kadar açılıp tetkik edilmiş olan tümülüs adedi mevcuda nazaran pek mahdut olduğundan her an yeni bir buluşla karşı karşıya bulunmanın mümkün olduğunu göz önünde tutarak) aynı inşa tekniğinin burada kullanılmış olmasını düşünmek büyük bir hata teşkil etmesi gerektir. Mamafî kesin netice yapılacak araştırma kazısının sonunda belli olacaktır.

4 — Yukarda arzedildiği üzere mezar odasındaki alçı sıva, mermer plâkaj ve odanın üzerinde bulunan bol miktardaki yığma yumuşak toprak, onu Trakya tümülüsleriyle mukayese edebilecek bir duruma sokuyorsa da, dromusunun merdivenli oluşu, duvarlarının harç ve moloz taşı ile inşa edilmesi ve tuğla kullanılışı yapıyı tümülüslerde bulunmuş olan mezar odalarından ayırmaktadır. Diğer taraftan mezar odasını, Türk Tarih Kurumunun verdiği ödenekle müzemiz müdürlüğü tarafından eski Regium nekropolünde yapılan kazıda meydana çıkarılmış olan ilk Bizans devirlerine ait hipoje ile karşılaştırsak arada birçok benzerlikler buluruz. Her ikisinde de dromus'lar merdivenlidir. İkisinin de dromusu ile asıl mezar odası arasında kısa bir koridor vardır, ikisi de harç ve moloz taşı ile inşa edilmiştir. Yalnız Regiumdaki hipojenin duvarları horasan ile sıvalı ve tavanı beşik tonozu ile örtülü olmasına mukabil, Sultanköyündekinin duvarları mermer levha ve alçı sıva ile kaplı, tavanı da basık manastır kubbesiyle örtülüdür.

İstanbul Arkeoloji
Müzeleri Müdür Muavini

Rüstem Duyuran

[1] A. M. Mansel : Trakya - Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi, 1943. sa. 28.

[2] A. M. Mansel : Aynı eser, sa. 31.

SUMER EDEBİYATININ YENİDEN İHYASI

Türk - Amerikan kültürel işbirliğinden bir nümune

Samuel N. KRAMER

Türkçeye çeviren:
Seniha MORALI

Son yüz yıl içinde Yakın Şark arkeolojisinin en manâlı icraatından biri, Sumerliler ile medeniyetlerini örten perdenin kaldırılmasıdır.

Bu, herhalde en az memûl edilen icraattan biri idi. Çünkü Mezopotamya'da ilk hafriyata başlayan arkeologların aradıkları Sumerliler değil, Asuriler ile Babilliler idi. Bu kavimler ile medeniyetleri hakkında elde mevcut Tevratî, klâsik ve post-klâsik kaynaklar, arkeologların araştırmalarını teşvik ve mesailerini teşdid ediyordu. Fakat Sumer ile Sumerlilerden haberleri bile yoktu. Batı âlimlerinin elde edebilecekleri bütün edebiyatlar içinde bu memleket ile ahalisine ait hiçbir iz fark edilememişti; «Sumer» ismi bile iki bin seneden fazla bir zamandan beri insanların zihninden, hafızasından silinmişti. Maamafih bugün Sumerliler, kadim Yakın Şarkın en iyi tanınan kavimleri arasındadır. Kendi heykellerinde ve stellerinde portreleri var. Maddî kültürlerini oldukça iyi temsil eden bir şubesine malikiz; sütunları, tuğlaları, âletleri, silâhları, çanak-çömlekleri, harp'ları, lyre'leri, mücevherleri, hulyatları her tarafta müzelere dağıtılmıştır. Fazla olarak on binlerce Sumer toprak tabletleri üzerinde işe, hukuka, idareye ait tahrirat, müzelerimizden birçoğunun tablet koleksiyonlarında doludur; bunların muhteiyatı, kadim Sumerlilerin etnik tabakalarını, içtimaî bünyesini, idarî teşkilâtını göstermeğe yardım etmektedir. Hattâ — arkeolojinin mahiyeti itibariyle ekseriya en az verimli bir noktada bile — kalblerine, ruhlarına bir dereceye kadar nüfuz edebiliyoruz. Çünkü elimizde bulunan büyük miktardaki Sumer toprak tabletlerinde Sumerlilerin dinî, ahlâkî ve felsefî fikirlerini açığa vuran Sumer edebî eserleri yazılıdır. Bunların hepsinin sebebi şudur: Sumerliler, bir yazı usulü icad etmiş olmaları muhtemel olmakla beraber bunu canlı ve verimli bir muhabere vasıtası olarak geliştiren adedi pek mahdut kavimlerden idiler.

Belki M. Ö. üçüncü bin yılın başlangıcında, yani bundan hemen hemen beş bin yıl evvel Sumerliler, iktisadî ve idarî ihtiyaçlarının neticesi olarak toprak üzerine yazı yazmayı düşündüler. İlk teşebbüsleri kaba ve piktografik olup ancak en basit idarî rumuzat için kullanılabilirdi. Fakat asırlar geçtikçe Sumerli kâtipler ve öğretmenler yazı usûllerini tedricen öyle değiştirdiler ve şekle koydular ki piktografik mahiyetini büsbütün kaybetti, gayet

itibarî ve tamamıyla fonetik yazı haline girdi. Bu suretle M. Ö. üçüncü bin yılın ikinci nısfında Sumerlilerin yazı tekniği, en mudil tarihî ve edebî telifatlarını müşkülâtsiz ifade edebilecek kadar kolay kullanılabilir bir şekle girdi. Hiç şüphe yok ki M. Ö. üçüncü bin yılın sonundan bir müddet evvel Sumer edebiyatçıları, o zamana kadar ancak şifahî olarak tedavülde olan edebî eserlerinin birçoğunu toprak tabletler, menşurlar, üstüvaneler üzerine yazdılar.

Maamafih her ne sebeptense bu ilk zamanlara ait şimdiye kadar az miktarda edebî eserler ortaya çıkmıştır, halbuki aynı devre ait on binlerce iktisadî ve idarî tabletler, yüzlerce adak kitabeleri ortaya çıkmıştır. Ancak M. Ö. ikinci bin yılın ilk nısfına gelince bazı müzelerde ve bilhassa İstanbulda Eski Şark Eserleri Müzesinde ve Philadelphia'da Üniversite Müzesinde Sumer edebî eserleri yazılı olan birkaç bin tablet ve parçalardan ibaret bir grup bulabiliyoruz. Bu tahriratın ebadı pek mütenevvi olup beheri yüzlerce sık yazılı satırlardan müteşekkil on iki sütunlu büyük tabletler ile ancak birkaç kırık satır ihtiva eden küçücük parçalar arasında tehalüf etmektedir. Bu tabletler ile parçalardaki telifata gelince bunların adedi birkaç yüze balığdır; uzunlukları elli mısradan az ilâhiler ile bine yakın mısradan ibaret esatir arasında tehalüf etmektedir. Hem şekil hem de muhteviyat noktai nazarından arzettikleri tip ve cins tenevvüü, ait oldukları devir düşünülürse insanı hem hayrette bırakır, hem ikaz eder. İbraniler Tevratlarını, Yunanlılar İliad ve Odysseylerini yazmadan bin yıl evvel Sumerde zengin ve olgun bir edebiyat görüyoruz. Hem de dikkat etmeli ki bu edebiyat, münhasıran «belles lettres» tâbirinin mahdut mefhumuna mutabık olup darbimeseller, masallar ve mütenevvi talimî tipler gibi hakîmane eserler ihtiva eden mütenevvi bir gruba da şamildir. Kadim ve çoktan unutulmuş olan bu edebiyatın ortaya çıkarılması, hiç şüphesiz asrımızın humanismalara büyük bir yardımı olacaktır.

Bu Sumer edebiyatının yeniden ihyası işinde İstanbul Eski Şark Eserleri müzesi ile Philadelphia Üniversitesi Müzesi mühim, tertipli ve mütesanit roller oynamışlardır. Çünkü bu iki Müze, bu işe ait kaynakların kısmı azamını teşkil eden ve M. Ö. ikinci bin yılın ilk nısfından itibaren sıralanan üç bine yakın edebî tablet ve parçadan ibaret bir malzemeye sahiptirler; bunların hepsi Pennsylvania Üniversitesi tarafından Nippurda bundan takriben elli yıl evvel yapılan hafriyatta ortaya çıkarılmıştır. Binaenaleyh bu iki müzedeki Nippur edebî koleksiyonu tek ve taksim edilmez bir vahit teşkil ettiği gibi buna göre muamele edildiği takdirde en verimli surette istifade edilebilir. Bunun içindir ki 1937 de İstanbula seyahat ettim. Orada Millî Eğitim Bakanlığının lütuf ve müsaadesiyle ve Asarîatika Müdüriyetinin tam işbirliği ile yüz altmış yedi tablet ile parçaları kopya ettim; bunlar bir cilt şeklinde neşredilerek mukaddimesi Türkçe ve İngilizce yazıldı. Bu defa İstanbulda kaldığım müddetçe bu Sumer edebî parçalarından yüz on iki adet daha kopya ettim. Bunları aynı suretle neşretmek tasavvurundayım. Bu suretle kültür sahasında Türk - Amerikan işbirliğinin neticesi olarak kadim Sumer edebiyatının yeniden ihyası tedricen tahakkuk etmektedir.

İşbirliğiyle yapılan bu teşebbüste görülen muvaffakiyetin mücessem bir misali olarak mevcut edebî tabletlerin en büyüklerinden biri olan on iki sütunlu bir tablettten bahsetmek isterim. Geçenlerde bunun metnini kopya etmek mazhariyetine nail oldum. Tablet murabba şeklinde olup dıl'ı yirmi iki santimdir. Binaenaleyh ebadı alelâde bir makine yazı kâğıdından daha küçüktür. Fakat bu mahdut saha içine kâtip, Sumer destanî manzumesinin 650'ye yakın mısraını sığdırmıştır. Buna «Enmerkar ile Aratta kıralı» adını verdim. Fotoğraflardan görüleceği gibi fevkalâde iyi muhafaza edilmiştir. Hem de eksik yerlerinden bazısının muhteviyatını Eski Şark Eserleri Müzesi ile Üniversite Müzesindeki başka tabletler ve parçalar vasıtasıyla yeniden terketmek mümkündür. Bu sayede bu tabletin yardımıyla manzumenin 639 mısraını ortaya çıkarabildik, bunlardan *mükemmel bir halde olan mısraların adedi beş yüze yakındır*. Bu tablet kopya edilmeden evvel iyi muhafaza edilen mısralardan ancak iki yüz adet ortaya çıkarılabildiği için manzumenin metninin ortaya çıkarılması işinde tabletin ehemmiyeti aşikârdır.

Söylemeye hacet yoktur ki metin nispeten mükemmel bir halde ise de bu «Enmerkar ile Aratta kıralı» manzumesinin tercüme ve tefsiri kolay bir iş olmayacaktır. Manâsı pek şüpheli olan Sumerce kelime ve cümlelerin adedi fevkalâde çoktur. Hem de metnin tam sonuna tesadüf eden kısmı fena muhafaza edilmiştir; mânasına varmak güç olacaktır. Amerikaya avdet edince manzumenin ilmi edisyonunu hazırlamaya hemen başlayacağım. Transkripsiyon, tercüme ve tefsirden ibaret olup Eski Şark Eserleri Müzesi ile Üniversite Müzesindeki neşredilmemiş malzemenin hepsinin kopyalarını ihtiva edecektir. Fakat şunu kabul etmek lâzımdır ki bu manzume hakkında son söz söylenmeden evvel birçok seneler geçecektir.

Bu manzumenin yazılı olduğu tabletlerin hepsi M. Ö. ikinci bin yılın ilk nısfına aittir — binaenaleyh bunların yaşı dört bin yıla yakındır. Fakat orada tezkir edilen hâdise M. Ö. *üçüncü* bin yılın birinci nısfına aittir, yani Sumerlilerin Mezopotamyaya ilk defa muzafferan gelerek yerleştiklerinden biraz sonraki bir zaman. Başlıca şahıs, Güney Mezopotamyanın pek matuf kadim bir şehri olan Uruk şehrinin kıralı Enmerkardır. Bütün Sumer kahramanlarının en meşhuru olan Gilgameş'in zamanından evvel yaşamıştır. Enmerkar'dan başka manzumedeki mühim şahıslar şunlardır: uzak bir yerde Mezopotamyanın doğusunda, İranda yahut Batı Hindistanda kâin Aratta şehrinin adı gösterilmeyen kıralı; Enmerkar'ın «diplomatik» servisinde Uruk ile Aratta arasında tekrar tekrar tehlikeli seyahatler icra eden habercisi, yani «elçisi»; Samilerin İştâr'ı, Yunanlıların Afrodite'si ve Romalıların Venüs'ünün Sumerde karşılığı olan mabude İnanna. Manzumenin mevzuu olan vakayı tarif ederken teferruatın şimdiki «kuvvet siyaseti» devrinde alışmış olduğumuz siyasi hâdiseleri pek hatırlattığını söylersek münasebet alır. Uruk kıralı Enmerkar, Aratta şehri ahali ile hükümdarını tâbiyeti altına almayı zihnine koymuş. Bu gayeye varmak için önce büyük mabude İnanna'nın yardımını temin eder. Sonra Aratta ahali ile hükümdarı aleyhine şimdiki tâbiriyle bir «sınır harbi» açar. Önce «elçisini» Aratta kıralına göndererek ahali

ile birlikte tâbiyeti altına girmesini açıkça talebeder. Aratta kıralı bittabi reddeder. Sonra Enmerkar, mütemadiyen Uruk ile Aratta arasında gidip gelen elçisi vasıtasıyla devamlı bir tehdit barajı kurar, önce Aratta ahalisinin, sonra da hükümdarlarının maneviyatını bozmaya nihayet muvaffak olur. Bu suretle Aratta ile kıralı mağlup olarak Enmerkar'a tâbi olurlar.

Şimdi manzumenin muhteviyatını daha mufassal surette tablil etmek isterim. Maamafih kari unutmamalı ki bu taslak, ihzarî mahiyette ve tecrübe kabilindedir. Manzumenin mukaddimesinin metni hasara uğramıştır. Uruk ile Kulaba'nın bir medhiyesi olduğu anlaşılıyor. Kulaba, belki Uruk içinde bir bucak idi. Her ikisinin Aratta'ya tefevvukundan bahsediliyor. Mezopotamyanın doğusunda pek uzak bir şehir olduğu bellidir. Çünkü aralarında yedi dağ varmış. Sonra, manzumede ki asıl vaka «Evvel zaman içinde» cümlesiyle başlar. Evvel zaman içinde güneş mabudu Utu'nun oğlu Enmerkar, hemşiresi mabude İnanna huzurunda şu ricada bulunur: Aratta ahalisi «dağların taşlarını» indirsinler ve onun için mabutlara mâbetler inşa etsinler, bilhassa Eridu'da Abzu mâbedini inşa etsinler istiyor. İnanna ricasını kabul eder; kendisine elçi vazifesini görerek ta Arattaya kadar gidip metalibini tebliğ edecek münasip bir haberci bulmasını tavsiye eder; Aratta'nın Uruk'a tâbi olacağını, ahalisinin de istenilen mâbetleri inşa edeceğini vadeder. Enmerkar bir haberci seçer, onun vasıtası ile Aratta'ya bir mesaj göndererek oranın kıralından altın ve gümüş getirmesini ve Enki'ye bir mâbet inşa etmesini emreder; yoksa şehir dağlarda kimsenin zaptedemeyeceği yüksek bir mevkide olduğu halde şehri tahribedecektir. Aratta kıralına daha ziyade tesir etmek için kendisine «Enki'nin büyüünü» okumasını elçiye emreder; bu büyüde mabut Enki mabut Enlil'in bütün dünya ile ahalisi üzerinde icra ettiği hükümlanlığa bir suretle (metnin bu kısmının çoğu harab olmuştur) nihayet verdiği tarif edilir.

Elçi, yedi dağ aştıktan sonra Aratta'ya varır, oranın kıralına kendi efendisinin sözlerini tekrar eder. Kıral, Enmerkar'a mutavaat etmek istemez ve mabude İnanna'nın himayesi altında olduğunu iddia eder. Bunun üzerine elçi Aratta kıralının Enmerkar'a tâbi olacağını mabude kendi vadedmiş olduğunu söyler. Aratta kıralının mânevîyatı sarsıldığı halde ancak Enmerkar kendisine büyük miktarda hububat göndererek Aratta «kisallu» sunun üstüne yığarsa mutavaat edeceğini elçiye söyler. Elçi Uruk'a avdet ederek mesajı Enmerkar'a tebliğ eder. Enmerkar, hikmet mabudesi Nidaba'ya danıştıktan sonra beygirlerine hububat yükler, Aratta'ya gönderir. Elçi de beraber gidecek ve Aratta kıralına haber götürerek Enmerkar'ın âsasını övecek, Aratta kıralının ona kıymetli taşlar getirmesi için ısrar edecektir. Elçi hububat yükünü getirir, Aratta «kisallu» sunun üstüne yığar; biñnetice oranın ahalisi Enmerkar'ın istediği kıymetli taşları vermeğe razı görünürler. Fakat elçi efendisinin mesajını Aratta kıralına tebliğ edince o, istihkarla cevap verir ve Enmerkar'ın önce kendisine her cinsten ağaç, kıymetli madenler, kıymetli taşlar getirmesini ister.

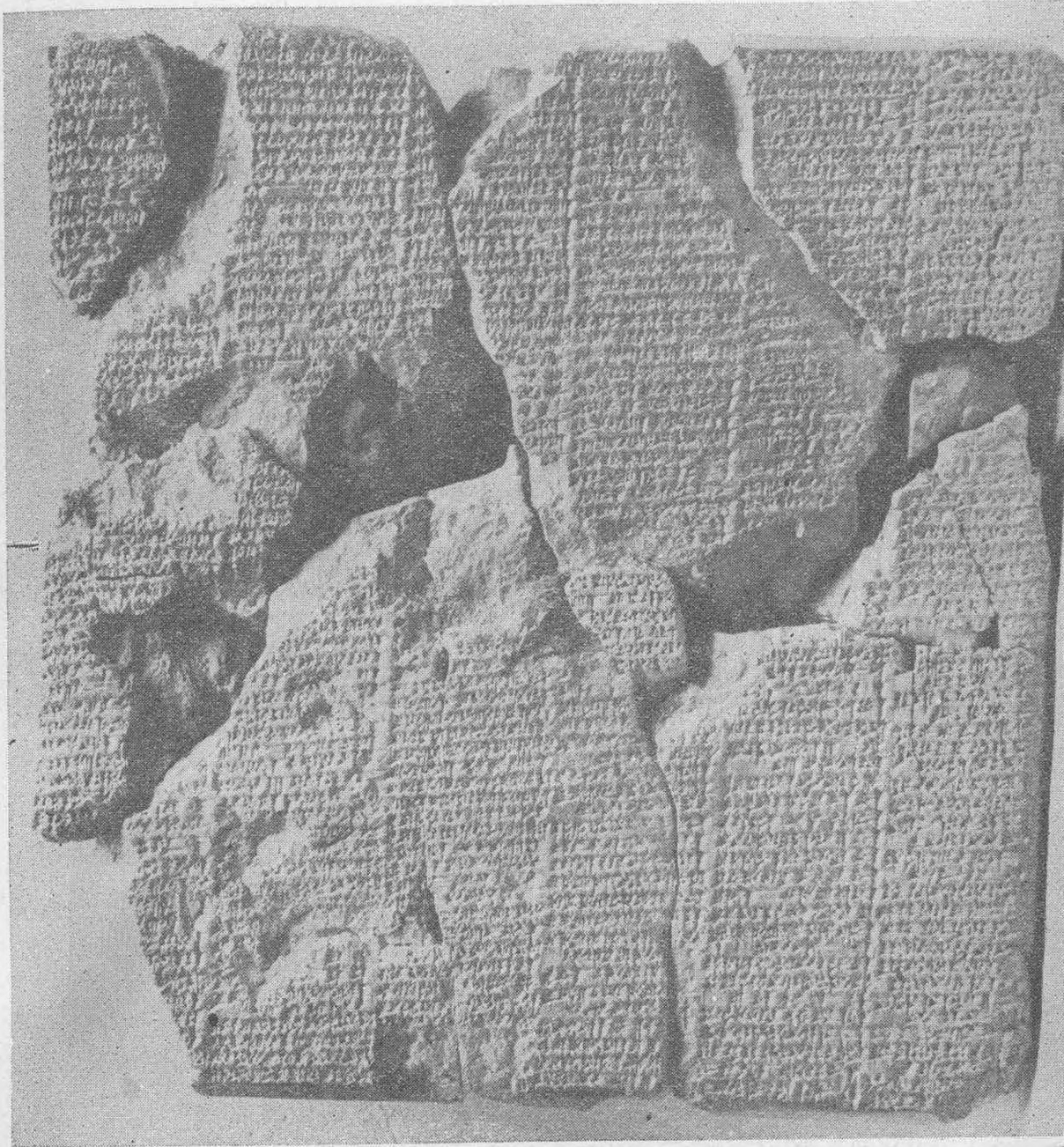
Elçi avdet edince Enmerkar'ın falcılara danıştığı anlaşılıyor. Elçisini tekrar Aratta'ya gönderinceye kadar epeyce zaman geçiyor. Maamafih bu defa kendisine tebliğ edecek bir mesaj tevdi etmez, asâyı eline verir. Asâyı görünce Aratta kiralının yüreğini dehşet kaplar; «şatammu» suna döner, kendinin ve şehrinin felâketinden dolayı sızlanır, kıymetli taşları Enmerkar'a göndermeye razı görünür. Maamafih tekrar Enmerkar'a metalipte bulunur, ve bunu muamma şeklinde ifade eder. Manâsı şimdilik müphemdir. Elçi bu yeni metalibi tebliğ edince Enmerkar üç kısımdan ibaret bir mesaj ile avdet etmesini emreder. İlk kısmı Aratta kiralının kapalı sözlerine müşabih muammalı cümlelerle cevap vermek için tertibedildiği anlaşılıyor; ikinci kısmı Aratta kiralının Uruk mabudesi İnanna için altın, gümüş ve kıymetli taşlar yığmasını talebetmekten ibarettir; üçüncü kısımda şehrinin mevkii dolayısıyla zaptedilemeyeceğine güvenmemesi tekrar ihtar edilir. Elçi gider, mesajı Aratta kiralına tebliğ eder. Buradan itibaren metni takibetmek güçtür. Aratta kiralının elçiye uzun bir hitabesi var, bir selden, İnanna tarafından «abıhayat» serpilmesinden bahsediliyor. Sonra Aratta ahâlisinin nihayet Uruk «kisallu» suna altın, gümüş, lâcivert taşı yığıldıkları beyan ediyor; manzumenin mevcut metninin neticesinden ibaret olan kısım, şimdi meşhur olan bir beyitle başlayan bir nutuktan ibarettir: «Gel kiralım, nasihat sundum sana, nasihatimi kabul et; bir söz söyledim sana, kulak ver.»

Hatime olarak manzumenin en mânalı kısımlarından biri olan «Enki'nin büyüsunün» tercümesini vermeyi münasip buldum. İnsanların korku ne demek olduğunu öğrenmeden evvel unumi sulh devrinde nasıl mesut ve emsalsiz bir hayat yaşadıklarının tarifidir. Meali şöyledir:

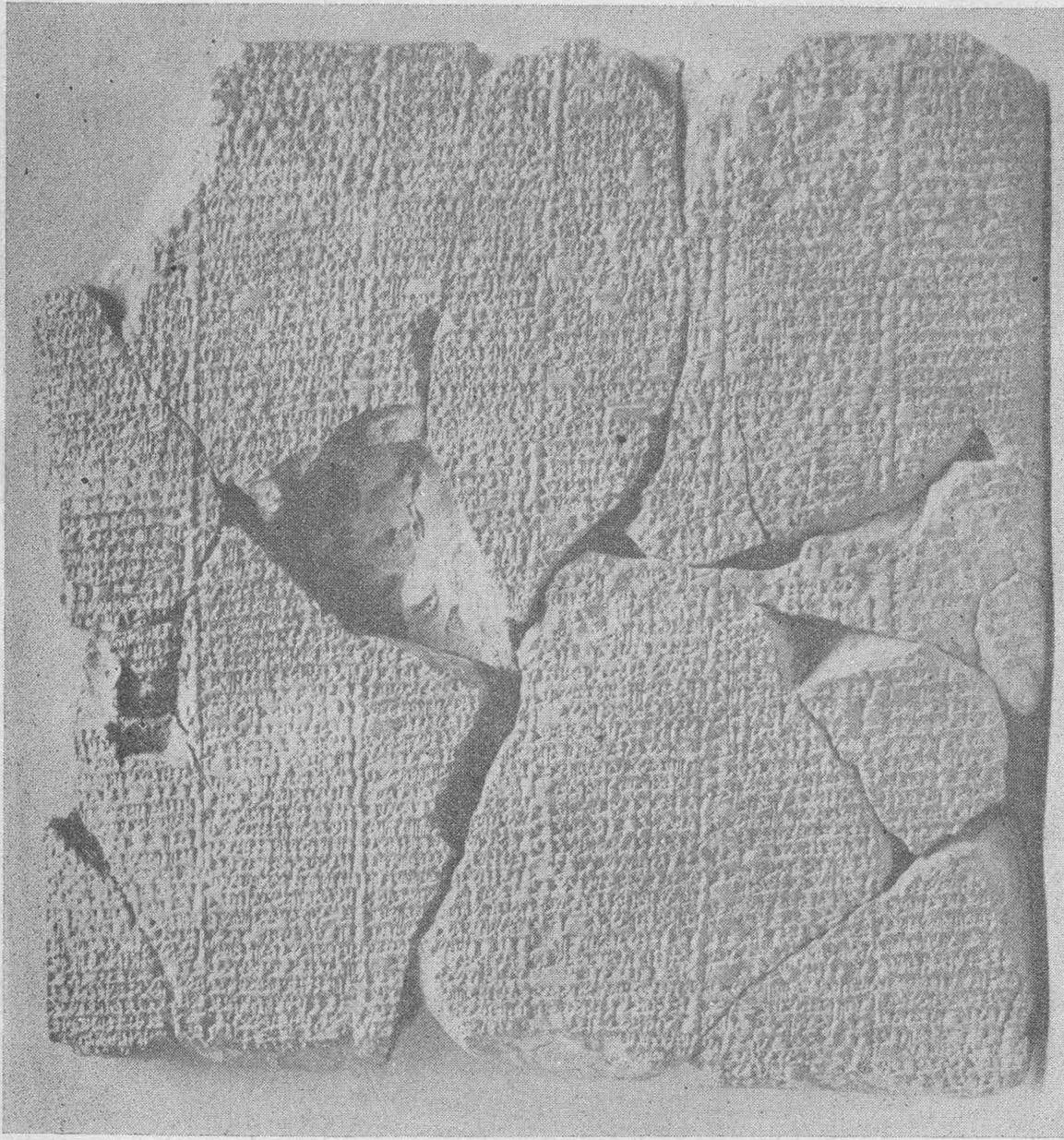
O günlerde yılan yoktu, akrep yoktu, sırtlan yoktu,
Aslan yoktu, yabani köpek (?) yoktu, kurt yoktu,
Korku yoktu, dehşet yoktu,
İnsanın rakîbi yoktu.

O günlerde Şubur ve Hamazi (doğu) ülkesi,
Ahenk dilli (?) Sumer (güney), hükümdarlık emirnamelerinin bü-
yük ülkesi,

Uri (kuzey), lüzumlu (?) olan her şeyin mevcut olduğu ülke,
Emniyet içinde istirahat eden Martu (batı) ülkesi,
Bütün kâinat, insanlar bir olarak (?)
Enlil'i bir dille övüyorlardı.

Resim 11: Oniki sütünlu «Enmerkar» tabletinin yüzü (2/3)
Figure 11: Obverse of twelve - column «Enmerkar» tablet

Resim 12: Oniki sütünlu «Enmerkar» tabletinin arkası (2/3)

Figure 12: Reverse of twelve - column «Enmerkar» tablet

THE RESTORATION OF SUMERIAN LITERATURE

An Example of Turkish - American Cultural Cooperation

Samuel N. Kramer

Associate Curator in the Babylonian Section
University Museum, University of Pennsylvania

One of the most significant achievements of Near East archaeology in the course of the past hundred years consists of the uncovering of the Sumerians and their civilization. Certainly it was one of the least expected. For what the archaeologists who first began excavating in Mesopotamia were looking for, was not the Sumerians, but the Assyrians and Babylonians. For these peoples and their civilizations they had at their disposal considerable Biblical, classical, and post-classical sources which spurred their search and intensified their efforts. But of Sumer and the Sumerians they had not an inkling. There was no recognizable trace either of the land or of its people in the entire literature available to the western scholar; the very name «Sumer» had been erased from the mind and memory of man for over two thousand years. Yet today, the Sumerians are one of the best known peoples of the ancient Near East. We know what they looked like from their own statues and styles. We have a fairly representative cross-section of their *material* culture; scattered throughout the museums we find their columns and bricks, their tools and weapons, pots and vases, harps and lyres, jewels and ornaments. Moreover, Sumerian clay tablets by the tens of thousands, inscribed with their business, legal, and administrative documents, crowd the tablet collections of several of our museums; their contents help to reveal the ethnic layers, the social structure, and administrative organization of these ancient Sumerians. Indeed — and this is where archæology, because of its very nature, is usually least productive — we can even penetrate to a certain extent into their hearts and souls. For we actually have a large number of Sumerian clay documents on which are inscribed the Sumerian literary creations which reveal their religious, moral, and philosophical concepts. And all this is due to the fact that the Sumerians were one of the very few peoples who not only probably invented a system of writing, but who also developed it into a vital and effective instrument of communication.

It was probably early in the third millennium B. C., almost five thousand years ago, that the Sumerians, as a result of their economic and administrative needs, came upon the idea of writing on clay. Their first at-

tempts were crude and pictographic, and could be used only for the simplest administrative notations. But in the course of the centuries that followed, the Sumerian scribes and teachers gradually so modified and moulded their system of writing, that it lost completely its pictographic character and became a highly conventionalized and purely phonetic script. So that in the course of the second half of the third millennium B. C., the Sumerian writing technique had become sufficiently plastic and flexible to express without difficulty the most complicated of their historical and literary compositions. And there is little doubt that sometime before the end of the *third* millennium B. C., the Sumerian men of letters actually wrote down on clay tablets, prisms, and cylinders, many of their literary creations which until then were current in oral form only.

However, for one reason or another, only few literary documents from this earlier period have as yet been excavated, although this same period has yielded tens of thousands of economic and administrative tablets, and hundreds of votive inscriptions. It is not until we come to the first half of the second millennium B. C. that we find in a number of museums, but particularly in the Museum of the Ancient Orient in Istanbul and in the University Museum in Philadelphia, a group of several thousand tablets and fragments inscribed with the Sumerian literary compositions. The documents range in size from large twelve-column tablets inscribed with hundreds of compactly written lines of text, to tiny fragments containing no more than a few broken lines. As for the compositions inscribed on these tablets and fragments, they run into the hundreds and vary in length from hymns of less than fifty lines to myths of close to a thousand lines. And from the point of view of form as well as content, they display a variety of type and genre, which considering their age, is both startling and revealing. Here in Sumer, a good millennium before the Hebrews wrote down their Bible and the Greeks their Iliad and Odyssey, we find a rich and mature literature, be it noted, in the restricted sense of belles letters, consisting of myths and epic tales, hymns and lamentations, as well as a many-sided group of wisdom compositions including proverbs, fables, and sundry didactic types. The recovery of this ancient and long forgotten literature will no doubt turn out to be a major contribution of our century to the humanities.

Now in the matter of the restoration of this Sumerian literature, the Istanbul Museum of the Ancient Orient and the Philadelphia University Museum play preeminent, coordinate, and closely related roles. For between them they possess the major part of the relevant source material consisting of close to three thousand literary tablets and fragments dating from the first half of the second millennium B. C.; all of these were excavated by the University of Pennsylvania at Nippur some fifty years ago. The Nippur literary collections in these two museums, therefore, actually form a single, indivisible unit, and can be most effectively utilized if treated accordingly. This was why I travelled to Istanbul in 1937 when, with the generous

permission of the Turkish Ministry of Education, and with the full cooperation of its Department of Antiquities, I copied one hundred sixty seven tablets and fragments; these have been published in a volume whose introduction is written in Turkish as well as English. In the course of my present stay in Istanbul I have copied another hundred and twelve of these Sumerian literary pieces, and I hope to publish them in a similar fashion. Thus, to no little extent as a result of Turkish-American cooperation on the cultural level, the restoration of the ancient Sumerian literature is gradually becoming a reality.

As a concrete example of the effectiveness of this cooperative effort, let me cite a twelve-column tablet, one of the largest literary tablets in existence, whose text it was my privilege to copy in the course of recent weeks. The tablet is practically square in shape, measuring twenty-two centimeters by twenty-two. It is therefore smaller in area than an ordinary sheet of typewriting paper. But on this relatively limited area the scribe has succeeded in inscribing close to six hundred and fifty lines of a Sumerian epic poem which I have entitled «Enmerkar and the Lord of Aratta.» As can be seen from the photographs, it is unusually well preserved; moreover the contents of some of the lacunae can be restored from other tablets and fragments in the Museum of the Ancient Orient and in the University Museum. All in all this tablet enables us to reconstruct six hundred and thirty-nine lines of the poem, and of these, *close to five hundred are in perfect condition*. Since before the copying of this tablet, only some two hundred well-preserved lines could be restored, its importance for the recovery of the text of the poem is self evident.

Needless to say, in spite of the relatively excellent condition of the text, the translation and interpretation of our poem «Enmerkar and the Lord of Aratta» will prove no easy matter. It contains an unusual number of Sumerian words and phrases whose meanings are quite uncertain. Moreover the very last part of the text is poorly preserved; it will be difficult to get at its meaning. Upon my return to the United States, I shall begin at once to prepare the scientific edition of the poem, consisting of a translation, transliteration, commentary, and including copies of all the unpublished «Enmerkar» material in the Museum of the Ancient Orient and in the University Museum. But it may be taken for granted that the last word on this poem will not be said for many a decade.

Although all the tablets on which our poem is inscribed, date from the first half of the second millennium B. C. — they are therefore almost four thousand years old— the incident which it commemorates dates back to the first half of the *third* millennium B. C., not long after the Sumerians had first come into Mesopotamia as conquerors and settlers. Its main character is Enmerkar the king of Erech, a very well known ancient city in southern Mesopotamia, who lived even before the time of the most famous of all Sumerian heroes Gilgamesh. In addition to Enmerkar the important

characters of our poem are an unnamed lord of Aratta, a city far to the east of Mesopotamia, in Persia or perhaps even in western India; Enmerkar's herald and «ambassador» who again and again makes the dangerous journey between Erech and Aratta, in the «diplomatic» service of his master; and the goddess Inanna, the Sumerian counterpart of the Semitic Ishtar, the Greek Aphrodite, and the Roman Venus. As for the event which constitutes the theme of our poem, it may not inaptly be described as a political incident whose details have a somewhat familiar ring in our own day of «power politics». Enmerkar, the king of Erech, has set his heart on making vassals of the people and ruler of the city of Aratta. To achieve this end he first makes sure that he has the support of the great goddess Inanna. He then unloosens what in modern parlance might perhaps be well described as a «war of nerves» against the lord of Aratta and its inhabitants. He first sends an «ambassador» to the lord of Aratta with an outright demand that he and his people become his vassals. Naturally enough, the lord of Aratta refuses. Enmerkar then directs a constant barrage of threats through his «ambassador» who keeps travelling back and forth between Erech and Aratta, until he finally succeeds in breaking the morale, first of the people of Aratta, and then of its ruler. And so Aratta and its lord succumb and become subjects of Enmerkar.

Let me now analyze the contents of the poem in greater detail; the reader is asked to bear in mind, however, that this outline is preliminary and tentative in character. The poem begins with a preamble whose text is damaged; it seems to sing of the glory of Erech and Kulaba, probably a district within Erech, and of their superiority over Aratta, a city far to the east of Mesopotamia, since it is separated from Erech by seven mountains. The real action of the poem then begins with the phrase «once upon a time». Once upon a time Enmerkar, son of the sun-god Utu, uttered a plea before his sister, the goddess Inanna, that the people of Aratta should bring down «the stones of the mountains» and build for him shrines for the gods, and particularly the Abzu-shrine in Eridu. Inanna heeds his plea; she advises him to seek out an appropriate herald to act as his ambassador and carry his demands to the far-distant Aratta, and promised him that Aratta will submit to Erech and that its people will build for him the shrines he desires. Enmerkar selects his herald and sends him to Aratta with a message ordering its lord to bring gold and silver and build for him a temple to Enki; otherwise he will destroy his city in spite of its impregnable location high in the mountains. To further impress the lord of Aratta, Enmerkar instructs his herald to repeat to him the «spell of Enki,» which described how the god Enki in some way (the relevant passage is largely destroyed) put an end to the god Enlil's universal sway over the earth and its inhabitants.

The herald, after a journey which involves the crossing of seven mountains, arrives in Aratta and duly repeats his master's words to its lord. The latter, however, refuses to yield to Enmerkar, since he claims to be

the protégé of the goddess Inanna. Whereupon the herald informs him that it is this very goddess who had promised Enmerkar that the lord of Aratta would become his vassal. His spirit shaken, the lord of Aratta nevertheless informs the herald that he will submit only if Enmerkar first sends him large quantities of grain and heaps them up on the «kisallu» of Aratta. The herald returns to Erech and transmits the message to Enmerkar. After taking counsel with Nidaba, the goddess of wisdom, Enmerkar loads up his beasts of burden with grain and sends them forth to Aratta. At the same time the accompanying herald is to deliver a message to the lord of Aratta, eulogizing Enmerkar's scepter and insisting that the lord of Aratta bring him precious stones. The herald arrives with his cargo of grain which he heaps up on the «kisallu» of Aratta, and as a result, its people seem ready to give Enmerkar the precious stones he desires. But when the herald repeats his master's message to the lord of Aratta, the latter seems to reply contemptuously that Enmerkar should first bring him all kinds of wood, precious metals, and precious stones.

Upon the herald's return, Enmerkar seems to consult the omens, and a considerable time elapses before he again sends forth his messenger to Aratta. This time, however, he gives him no message to transmit, but actually places the scepter in his hand. The sight of the scepter seems to arouse terror in the heart of the lord of Aratta; he turns to his «shatammu» and speaks bitterly of his own plight and that of his city, and seems ready to send the precious stones to Enmerkar. Nevertheless he once again issues a challenge to Enmerkar, a challenge expressed in riddle-like terms whose import is obscure for the present. Upon the herald's arrival with the new challenge, Enmerkar bids him return with a threefold message. The first part seems designed to answer the cryptic words of the lord of Aratta with very similar riddle-like phrases; the second part consists of a demand that the lord of Aratta heap up gold, silver, and precious stones for the goddess Inanna of Erech; in the third part he is again warned not to put his trust in the impregnable location of his city. The herald departs and delivers the message to the lord of Aratta. From here on the context is difficult to follow. There is a long address of the lord of Aratta to the herald which mentions a flood and the sprinkling of the «water of life» by Inanna; there follows a statement that the people of Aratta at last do heap up gold, silver, and lapis lazuli on the «kisallu» of Erech; the concluding part of the extant text of our poem consists of a speech introduced by the now well known couplet: «Come, my king, advice I offer thee, take my advice; a word I speak to thee, give ear to it.»

In conclusion I can perhaps do no better than give a translation of the «spell of Enki», one of the most significant passages in our poem. It describes the blissful and unrivalled state of man in an era of universal peace, before man had learned to know fear, and reads as follows:

In those days there was no snake, there was no scorpion, there was
no hyena,

There was no lion, there was no wild dog (?), no wolf,

There was no fear, no terror,

Man had no rival.

In those days the land Shubur and Hamazi (East),

Harmony-tongued (?) Sumer (South), the great land of the decrees
of princeship,

Uri (North), the land having all that is needful (?),

The land Martu (West) resting in security,

The whole universe, the people in unison (?),

To Enlil in one tongue gave praise.

DÖVLEK KÖYÜNDEN (ŞARKIŞLA İLÇESİ) GETİRİLEN ETİ HEYKELCİĞİ*

Yazan: *Dr. Nimet ÖZGÜÇ*
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
arkeoloji asistanı

Ankara müzesinin Eti eserleri koleksiyonu Sivas ili, Şarkışla ilçesinin aşağı-yukarı 5 klm. doğusundaki Dövole köyünde 1940 yılında bulunan tunç bir heykelcikle değer ve önemini bir kat daha arttırmıştır. Güzel bir eser olan heykelcik Eti sanat hazinesine yeni bir örnek katması ve bilinmeyen bir Eti merkezini tanıtmaya bakımından ilgi çekicidir.

Kazı ve tesadüf buluntularının yardımıyla, Eti kültür alanının batıda Afyon çevresine¹, doğuda Malatya'ya², kuzeyde Karadeniz'e (Samsun)³ Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Akdeniz ve Gaziantep⁴ çevresine kadar eriştiği bilinmektedir. Bu heykelcik bulunmadan önce Şarkışla ilçesinde bir Eti merkezinin varlığından haberdar değildik. Fakat Eti kültür alanı içinde kalan bu bölgenin Eti eserleri vermesi tabiidir. Von der Osten 1927-28 gezisinde Sivas yakınında Kelhıdık höyüğünü tesbit etmiş⁵, fakat 1937 yılında Eti kültür alanı sınırını çizerken Sivas civarını işaretlememiştir⁶. Heykelciğin buluntu yeri, Sivas'ın aşağı - yukarı 75 klm. güneybatısındaki Şarkışla'ya 5 klm. uzaklıktadır. Aradaki küçümsenemeyecek mesafe dolayısıyla, bu eserin Kelhıdık höyüğünden geldiğini düşünemeyiz. Kılıç Kökten'in Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu'da yaptığı tetkik gezisinde, Şarkışla gezi alanının dışında kalmış ve Sivas'ın batısındaki höyükler araştırılmamıştır⁷. Onun için bu heykelciğin Kökten'in hartasında gösterilen Eti şehirlerinden geleceğini de zannetmiyoruz. Eser, Kayseri ve Yozgat'tan satın alınanlar gibi, antikacıların eline düşmediğinden, buluntu yeri için geniş bir alan düşünmekten ziyade, Şarkışla ilçesi içindeki Eti merkezlerinin birinden geldiğini ve hatta Dövoleğin hakiki buluntu yeri olduğunu kabul etmeye taraftarız. Heykelcikle birlikte müzeler idaresine gönderilen raporda, bu köyde daha önce de eski eserlerin ele geçirildiği bildirilmektedir. Adı geçen buluntuları göremediğimizden heykelciğin çağı ile ilgi derecesini de tesbit edemiyoruz.

Arkeoloji araştırmaları ve geziler, demiryolu ve şoselerin çoğunlukla eski yollar istikametini takibettiğini göstermektedir. Kuzey Mezopotamya'ya inen en önemli kuzey - güney yolu bugün olduğu gibi, eski çağlarda da kesin olarak Samsun - Havza - Amasya - Tokat-Sivas ve Malatya üzerindedir⁸. Bu münâ-

[*] Bu eseri yayınlamama müsaade buyuran sayın Dr. Hamit Koşay'a bilhassa teşekkür ederim.

sebetle Dövk köyü yanındaki Eti merkezinin, büyük kuzey-güney ve doğu-batı tabii yollarının kavuştuğu bölge içinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Tunçtan yapılan heykelin (En. No. 8825, resim: 13-14) boyu 12 sm. dir. Giyimi sivri külâh, eteklik ve ucu kıvrık ayakkabıdan ibarettir. 2,5 sm.

Resim 13: Dövk köyünden getirilen
Eti heykelciğinin önü

olan külâhın aşağısı düz, yukarısı arkaya doğru meyillidir. Biçimi Yazılıkaya muharip tanrılarının¹⁾ serpuşları tipine girmekle beraber, yivsiz oluşu bakımından onlardan ayrılır. Külâhın halkası başa geçtiği kısımda açıkça gözükmemektedir. Kulaklar hizasında, öne doğru kıvrılan bir çift boynuzu vardır. Sol boynuz sonradan aşağı doğru kıvrılmıştır, aslında sağdaki gibi durması gerekir. Serpuş, küpeli kulakları meydana bırakacak şekilde giyilmiştir. Dizden yukarıda kalan ve önden arkaya doğru kuşatılan etekliğin uçlarının birleştiği çizgi boyunca enlice bir şerit vardır; bu şerit etekte küçük bir kuyruk meydana getirmektedir. Yazılıkaya muharip tanrılarının kilerle eşimsenebilen bu elbise, yalnız, bir taraftan görülebilen kabart-

maların giyiminin genel biçimi hakkında bilgi vermektedir. Yüz fazla zarar gördüğü için, teferruatı hakkında hüküm vermek güçtür. Çehre oldukça yuvarlak, bilhassa çene kısmı dolgun ve sakalsızdır. Ağız ve gözler az bellidir. Göz çukurlarının Yeni Eti Devleti kabartmalarındaki gibi, büyük olduğu

Resim 14: Aynı heykelin arkası

anlaşılmaktadır. Yüzün genel ifadesi ağır ve ciddidir. Boyun önden bakıldığı zaman kalın hissini verirse de, iki yanda kalan saçların bu tesiri yarattığı, dikkat edilince, anlaşılır. Kitle halinde sırt ortasına kadar inen ve bir üçgen teşkil eden saçlar, kabartmaların görülemiyen saç kısımları hakkında da bir fikir vermektedir. Bu suretle Dövlek heykelciği, Bittel'in Yazılıkaya tanrılarının saçları hakkındaki tereddüdünü¹⁰ de gidermektedir. Kabartmalarda boyun hizasındaki geniş hattın bir ense siperliğinden ziyade, kitle halinde dökülen saçlar olduğu anlaşılmaktadır. Dövlek figürünün saç tuvaleti Asur'un lapizlazuli heykelciğinden¹¹ ziyade, Yozgat'ta satın alınan altın heykelciğine¹² benzemektedir. Yalnız, Yozgat heykelciğinin saçları ense

çukuruna uygun olarak hafif iç bükeyken. Dövlek'inki kabarıktır. Bu bol saç prensibi Yazılıkaya'da da kabul edilmiş gibi görünüyör.

Vücutun belden yukarı kısmı sonradan kazanmış ve hırpalanmış olmasına rağmen, giyili hissini vermektedir. Bilhassa mide üzerindeki bir düğme vücudun üst kısmının bir kumaşla örtülü olabileceği ihtimalini kuvvetlendirir. Göğüs ve omuz adaleleri çok kuvvetli bir şekilde belirtilmiştir. Bazuları çok canlı ifade edilmiş olan kollardan birisi (sağ) bir şey atar durumunda kaldırılmış, ve el bir şey tutmak üzere kapanmıştır. Şimdi boş olan elde, vaktiyle içinden ince uzun bir aletin geçtiğini gösterir bir delik vardır. Sol kol dirsekten bükülmüş olarak ileriye uzatılmıştır; eli, üst kısmında ufak bir girinti meydana getirmek üzere kapalıdır. Sol bacak ilerde, sağ bacak geridedir. Ayakları altında bir yere tesbit edilmeye yarayan sivri çı. tılar vardır. «Atma» hareketine uyan kalça ve bacakların tasviri canlı ve başarılıdır.

Tunç heykelciğin benzerleri, dolayısıyla anlam ve kronolojisi üstünde duralım: Anadolu'nun Etilere tekaddüm eden öntarih çağlarında madenden insan tasvirlerine raslanmıştır. Alaca kıral mezarlarında bulunan maden idol ve figürinlerle,¹³ II. — V. Troia'ya tarihlenen kurşun figürin¹⁴ en iyi örnekleri teşkil eder. Buluntumuza en uzak bir benzerlik dahi göstermeyen bu figürinlerin üstünde durmaktaki maksadımız, Anadolu'nun çok er çağlarında da maden sanatında insanı işlemesini bildiğine sadece işaret etmektir. Alishar'ın aşağı-yukarı 2000 yıllarına çıkan Eski Eti Çağı katlarında¹⁵, ve kültür katları bilinmeyen Akhisar¹⁶ ve Kültepe'de¹⁷ de daha birçok tek, çift ve üçlü kurşun idoller de ele geçmiştir. Boğazköy'de 1938 yılında bulunan ve Eski Eti Çağına ait olan kurşun levha¹⁸ da Yeni Eti Çağı kabartmalarına aşikâr bir benzerlik göstermekte ve bu sanatın köklerini derinleştirmektedir. Kurşun figürinler de diğer idoller gibi tunç heykelciğe hiçbir yakınlık göstermez. M. ö. ikinci bin yılının başlangıcına ait olan Boğazköy'ün oturmuş tunç heykeli¹⁹, maden heykeltraşlığı ve Ras-Şamra'nın aynı tipe giren tunç heykeli ile mukayesesini ve Hurri-Anadolu sanatlarının münasebetleri bakımından, ortaya yeni ipuçları çıkarmış bulunmaktadır. Bunlardan başka, Chantre'in Yozgat ve Birecik'ten sağladığı iki figürin²⁰ ile British Museum'da bulunan ve Yeni Eti Devleti'ne aidiyeti katıyetle tâyin olunan altın heykelcik²¹ Eti insan tasvirlerinin günden güne arttığını göstermektedir. Yozgat ve British Museum örnekleri elbise, serpuş, öne atılan sol ayakları ve nihayet Eti tasvir tarzı ve üslûbunda yapılmış bulunmaları bakımından, buluntumuzun en yakın benzerleridir. Birecik figürini ise daha ziyade Kuzey Suriye heykelciklerini hatırlatmaktadır. Buluntu yeri bilinmemekle beraber, O. Weber ve V. Müller tarafından doğru olarak Boğazköy sanatına verilen Berlin tunç heykelciği ve Ladakiye figürini²², Dövlek örneğinin mensub olduğu sanat çevresine dahilidir. Bu tipe giren tunç heykellerin Suriye ve Fenike²³ kültür alanıyla, Kıbrıs, Patso (Girit)²⁴, Tiryns ve Mikenai²⁵ da buldukları da eskidenberi bilinmektedir. Bunlar V. Müller tarafından «Muharip tipi» olarak işlenmiş ve o zamana kadar bilinen maden figürinler gurublar

halında açıklanmıştır²⁶. Yeni araştırmalar ve bilhassa Ras-Şamra (Ugarit), Minetülbeyda kazıları bu konu üzerinde önemli ipuçları vermiştir. Buluntu katları ve diğer arkeoloji kalıntılarıyla olan münasebetleri iyice tesbit edilen bu eserlerin kronolojileri tâyin edilmiştir. Bunların yardımıyla tesadüfen ele geçen veya satın alınan Suriye buluntularının yaşlarını da tesbit etmek mümkün olmaktadır. Yunanistan, Girit, Suriye ve Fenike heykelciklerinin benzerlikleri inkâr edilemez. Yalnız, zaman, mekân ayrılıkları sanatkârın ruhu ve mensub olduğu sanat okulu dolayısıyla değişiklik mevcuttur. Bu ayrılıklar, vücutların tıknaz veya ince uzun oluşlarında, elbise veya serpuşlarında, ayaklarının altındaki sivri çıkıntıların yokluğu veya bir tane olmasında ve nihayet sanat eserinin değerinde, yani olgun bir çağın örnekleriyle, çökmüş bir kültürün eserleri oluşunda kendini gösterir. Suriye'de M. ö. XV. yüzyılda yapılmaya başladıkları Ras Şamra kazıları ile anlaşılan bu tipin²⁷, daha sonraki çağlarda da kullanıldığı ve hatta IX-X. yüzyıllara kadar indiği anlaşılmaktadır. Ras-Şamra'da figürinlerin en çok sayıda bulunduğu çağ, M. ö. XIII. — XIV.²⁸ yüzyıllara raslamaktadır. Buluntu yerleriyle, sayılarının bolluğu ve aynı tipin tunç, altın, gümüş, elektron ve taş gibi çeşitli maddelerden yapılması, bu figürinlerin Suriye'de doğmuş olacağını zannettiriyorsa da, Eti heykel tasviri metinlerinde Tanrı heykelcikleri için kullanılan malzemenin çeşitliliği ve yukarda üstünde durulan bu tip Anadolu figürinleri, bu düşünceyi doğrulamamaktadır. Heykelcikler ait oldukları çağın büyük sanatını en iyi aksettiren belgelerdir. Onlar için bir kaynak arandığı zaman ilkönce mensup bulunduğu sanatın ana prensiplerini temsil edip etmediğinin göz önünde tutulması gerektir. Suriye heykelcikleri malı oldukları çağın sanatının merkezlerine bağlı kaldıkları gibi, Dövklek heykelciği de Yazılıkaya, Fraktin ve Boğazköy kabartmalarının mensub olduğu sanat okulunun mahsulüdür. Küçük eserlerin büyük sanata göre şekillenmesi gerçeğini en iyi ifade eden belgeler, Mezopotamya'nın Sumerlerle başlayıp, geç çağlara kadar sürüp gelen temel figürinleridir.²⁹ Heykelciğin temsil ettiği tipi ve tarihi tesbitte dış sahalardaki benzerlerden faydalanılmakla beraber, buluntuyu kendi kültür çevresinde değerlendirmelidir. Üstelik, Dövklek heykeli yazılı kaynakları ve mukayese malzemesi bol bir çağa aittir.

Sağ kolları yukarda, sol kolları dirsekten bükülü olarak ileri uzatılan figürinlerin, sağ elleriyle bir mızrağı, sol elleriyle de bir savunma silâhını «kalkan» tuttıkları teklif edilmektedir.³⁰ Mikenai ve Suriye bulutlarına göre haklı görülen bu kanaati Eti tasvir sanatı ve heykel tarifi metinleri hem doğrulamakta hem de reddetmektedir. Sağ kolunu bir şey atmak veya bir şeye vurmaya üzere kaldırmış olan Newell mühüründeki dağ tanrısının³¹ iki elinde de birer balta tutması muhtemeldir. Boğazköy'de bulunan mühür baskılarındaki dağ tanrılarında birisinin sağ elinde tuttuğu şey görülmeyle beraber, sol elinde bir kuş tuttuğu bellidir.³² Diğerinin sağ eliyle bir balta, sol eliyle de bir uğur sembolü tutmuş olması muhtemeldir.³³ Yazılıkaya-da kıral adındaki dağ tanrısı da aynı durumda tasvir edildiği halde iki elinde de bir şey yoktur.³⁴ İmamkulu anıtında ve Malatya ortostatlarından

birinde boğa koşulu arabasında tasvir edilen Fırtına tanrısı,³⁵ sağ kolunu aynı tarzda kaldırmıştır. Malatya tanrısı gürz gibi bir şey tutarken, İmamkulu tanrısının sağ elinde tuttuğu şey belli değildir. Her ikisi de sol elleriyle koşumları tutmaktadır. Heykel tasviri metinlerine gelince, Tanrı Zababa sağ elinde silâh, sol elinde kalkan, tanrı Lama sağ elinde gümüş mızrak, sol elinde kalkan, Zanzişna şehri Dağ Tanrısı da sol elinde bir kalkan tutmaktadır.³⁶ Sağ ellerinde gürz, balta veya herhangi bir silâh tutan tanrıların sol ellerinde birer uğur sembolü tuttuklarını da gene bu metinler anlatmaktadır³⁷. Eti kabartmalarında mızrakla tasvir edilen tanrılar kollarını kaldırmamıştır (Kültepe, Çağdın gibi).³⁸ Dövlek heykelciğinin sağ elinin ince uzun bir şeyin geçmesine yarıyacak şekilde kapandığı düşünülürse, bu eşyanın mızrak olması ihtimali gerçeğe yaklaşır. Diğer elin ise ince bir tele bağlanan bir uğur sembolünü veya tanrının ad hieroglifini tutması, veya boş olarak ileri uzatılması mümkündür. Dövlek heykelciğinin ayaklarının altına bir yere tutturulmak üzere iki çıkıntı eklenmiştir. Anıtlara, mühürlere ve heykel tasviri metinlerine göre bunların, heykelciği kutsal hayvaniyle birleştirmeye yaradığını düşünebiliriz. Fakat tanrıların her zaman kutsal hayvanlarıyla tasvir edilmemeleri, bazan insan biçimli Dağ Tanrıları,³⁹ bazen kıymetli bir maden veya tahtadan yapılmış bir kaide⁴⁰, bazan da dağ zirveleri üstünde durmaları⁴¹ dolayısıyla, figürinin tesbit edildiği şey hakkındaki ihtimaller artmaktadır. Bunun tahta, yani geçici bir maddeden yapılmış bir kaide olması pek mümkündür. Alâmetleri ve kutsal hayvanı hakkında kesin bir sonuca varamadığımız Dövlek heykelciğinin temsil ettiği tanrıyı bugünkü bilgimizle tâyin etmeğe kalkışmak doğru değildir. Tanrılığı boynuzlarıyla kesin olarak anlaşılan tasvirin kutsal hayvanını bilsek dahi, tâyinde başarı kazandığımızı iddia edemeyiz. Çünkü fırtına tanrısı bir yana bırakılırsa, metin karşılaştırmalarıyla tanınan tanrıların kutsal hayvanlarında dahi anlaşmazlık vardır.⁴²

Yukarda, Dövlek figürininin tasvir ve eşimsenmesinde daima Eti sanat eserlerine müracaat etmek ve benzerlerini orada aramak zorunda kaldık. Giyimi ve genel görünüşü bakımından, en çok Yazılıkaya muharip kabartmalarını andıran figürin, klâsik Eti sanatının Yazılıkaya anidini meydana getiren çağının, bugüne kadar ele geçen en güzel örneğidir.

Notlar :

- 1 — W. Lamb, Excavations at Kusura near Afyonkarahisar (Archaeologia 87, 1938) s. 230 v. d.
- 2 — Garstang, The Hittite Empire s. 197-209
- 3 — Belleten IX, 35 s. 370 v. d.
- 4 — Bossert, Altanatolien s. 62
- 5 — OIC 6 s. 55
- 6 — OIP XXX s. 338-9 harta XVIII
- 7 — Belleten VIII, 32. Lev. XCV
- 8 — Belleten IX, 35 s. 394-397

- 9 — WVDOG 61 Lev. 27
- 10 — WVDOG 61 s. 112
- 11 — Altanatolien No. 359
- 12 — Altanatolien, No. 594, 596
- 13 — H. Z. Koşay, Alaca höyük Hafriyatı 1936 s. 115 Lev. LXXXIX
- 14 — W. Dörpfeld, Troja und İlion I. Athen 1920. s. 362 Beilage 44, VI: I
- 15 — OIP XXIX şek. 230
- 16 — V. Müller, Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien. Taf. VI, 122-123
- 17 — Syria X 1929 s. 1-28 fig. 1 Pl. 1
- 18 — MDOG 77. 1939. s. 25 şek. 26
- 19 — Altanatolien, No. 348
- 20 — E. Chantre, Mission en Cappadoce. Paris 1898 s. 19 Lev. XXIV 1, 2
- 21 — Barnett, Br. M. Guarterly 1940
- 22 — Otto Weber, Die Kunst der Chetiter 17 Lev. 7
- 23 — Syria XVII 1936 s. 145-146 Lev. XV, 4; XVIII 1937 Lev. XXIII; X, 929 s. 288-290 Lev. LIII; Perrot et Chipiez, III s. 404 şek. 277 ve L. Griffith, PSBA XVI s. 89
- 24 — A. Ewans, The Palace of Minos III s. 477
- 25 — Perrot et Chipiez, Histoire de l' Art dans l' Antiquité VI s. 357-8 şek. 353-4 ve Georg E. Mylonas, AJA XLI, 2 1937 s. 243 şek. 5 h, i
- 26 — V. Müller, aynı eser, s. 208 v. d.
- 27 — Claude Schaeffer, Ugaritica Paris 1939 Lev. XXV
- 28 — Syria 16 Lev. XXXIII, 1-3; 17 Lev. XV, 4; 18 Lev. XXIII
- 29 — Douglas van Buren, Foundation Figurines and Offerings. Berlin 1931 Lev. I-XI.
- 30 — V. Müller, aynı eser s. 167
- 31 — OIP XXVII (von der Osten, Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward T. Newell) No. 386
- 32 — SBO 1 No. 60
- 33 — Altanatolien, No. 706; WVDOG 61 Lev. 31, 4
- 34 — Altanatolien No. 705
- 35 — Altanatolien No. 563,778
- 36 — Von Brandenstein, Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttext. Leipzig 1943. Tanrılar listesi
- 37 — Von Brandenstein, aynı eser tanrılar listesi
- 38 — Altanatolien, No. 576, 816
- 39 — WVDOG 61 Lev. 18, 3; Altanatolien No. 535, 563
- 40 — Von Brandenstein, aynı eser tanrılar listesi
- 41 — WVDOG 61 Lev. 18, 2 41 No. 1 kabartma
- 42 — Anadolu Damga Mühürleri «basılmak üzere hazırlanmaktadır» Büyük Eti çağı tanrı tasvirleri bahsinde.

A HITTITE FIGURINE FOUND AT DÖVLEK ANATOLIA (SUMMARY)

The bronze figurine described and figured here was found in 1940 at Dövklek in the Şarkışla district of the province of Sivas. Dövklek lies about 5 km. east of Şarkışla, itself about 75 km. south-west of Sivas.

Since the statuette has not passed through the hands of dealers we can assume with a fair degree of confidence that it was really found at Dövklek. Moreover, according to the report given to the Department of Antiquities ancient relics have previously been found at Dövklek. These, however, have not been seen by the author. A new Hittite site, therefore has been discovered in a little-known region.

The bronze statuette is 12 cm. in height and represents a man wearing a two-horned conical crown, ear-rings, tunic, and up-turned shoes. One arm is upraised in the attitude of throwing something. Two projections under his feet served to fix the statuette to a base or pedestal. His hair is long and unplaited, and hangs down his back. This gives an idea of how the hair of the warrior gods at Yazılıkaya is to be pictured.

Although figurines made of metal were used in Anatolia since the Copper Age and during the Old Hittite period, the nearest parallels to the specimen described here are two figurines from Yozgat found by Chantre and a gold figurine now in the British Museum. This type of statuette representing a man with one foot forward and one arm raised as if to throw something is found in Syria (especially in Ras-Samra), in Crete, and in Greece. Our specimen, however, differs from these others in its style. It can be compared with the monuments of the New Hittite Empire.

Some archæologists described this type as the «warrior type». But the examples found in Syria and, especially, in Anatolia are best regarded as gods because of their horns. We do not know the attributes and symbols of the Dövklek statuette. The god has a long narrow hole in his uplifted right hand which shows that he held some thin object. This may have been a spear and from the attitude of the left hand we may suppose he also carried a shield. According to the texts of the New Hittite Empire gods like D.zababa and D.Lama carry a shield and a weapon of some kind, or a shield and a spear. The gods carrying a weapon in their right hand can also carry a symbol of good luck. Since, however, we cannot determine the attributes and symbols of our god we cannot identify him with the gods mentioned above.

Comparison with the monuments and smaller objects, such as figurines and seals, makes it clear that the bronze statuette from Dövklek belongs to the Classical Hittite period in which Yazılıkaya was created.

Dr. Nimet Özgüç

YENİ ETİ HİYEROGLİF YAZITLARI VE MUHURLERİ

Yazan: *Hans Gustav Güterbock*

*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Hititoloji Profesörü*

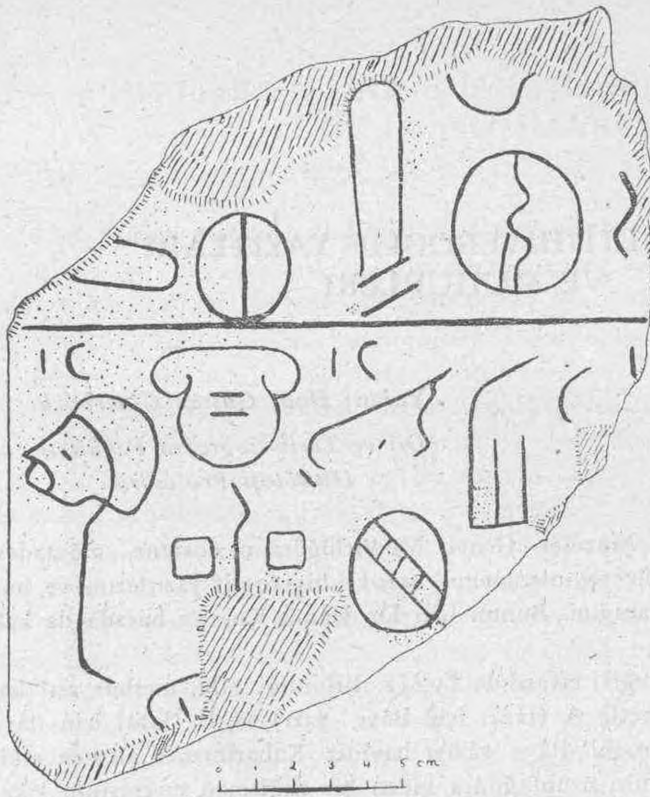
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün dostane müsaadesi ile şimdiye kadar henüz yayınlanmamış bazı Eti hiyeroglif yazıtlarını ve mühürlerini aşağıda tanıtacağım. Bunun için Dr. Hamit Koşay'a burada da kalben teşekkür ederim.

1) Konya ili Ereğli civarında İvriz. Bilindiği gibi, meşhur asıl kabartma I [1] umumiyetle A (tanrı için ilâve yazı) ve B (kıral için ilâve yazı) harfleri ile anılan iki ilâve yazıyı havidir. Kabartmanın altında eskiden orada kaya duvarının uzunluğunca giden bir değirmen mecrasının yıkıldığı oldukça tahribedilmiş iki satırlı C denilen bir yazıt bulunuyor. Bu yazıt Messerschmidt, Corpus Inscriptionum Hettiticarum, 2. Nachtrag, Lev. XXXIV C, ve Cornell Expedition, s. 25, Lev. XI ve şek. 21 de yayınlanmıştır.

Yazısız ikinci bir kabartma İvriz'in tahminen yarım saat yukarısında Anbarderesi vâdisinde bulunuyor. Bu II. kabartmanın en iyi fotoğrafı Gelb'de, gösterilen yerde bulunuyor.

Kısa bir zaman önce bizim «İvriz D» demek istediğimiz daha bir yazıtın bir parçası İvriz'den Ankara'ya geldi (Env. Nu. 7454). Bu parça İvriz deresinden I No. 11 kabartma yanında çıkan ve biraz aşağısında kurulan elektrik fabrikasına su götüren kanal yapılırken bulunmuştur. Bu, yukarda, sağda, aşağıda ve arka yüzde kırık sarımsı kireç taşından bir parçadır; satırı ve harap olmamış olan sol kenarı düzeltilmiş ve üstüne işaretler çizilmiştir. Sol kenarı gösterdiği gibi bu parça bir kaya yazıtından değil, yalnız kabili nakil bir taş âbideden, ya bir stel'den, ya bir kaideden veya bir yapı kısmından çıkmış olabilir. Satırların yüksekliğini artık tâyin etmek mümkün değildir, aynı şekilde, yukarda, sağda ve aşağıda ne kadar eksik olduğunu söylemek kabil değildir. Harap olmamış olan iki satırdan üstteki soldan sağa giden bir satırın sonu, alttaki sağdan sola giden bir satırın başıdır, yani alttaki satır kalıntısı üstteki satır kalıntısına bağlanıyor. Yazı, tipine bakıla-

[1] Bu anıta ait bibliyografya, Delaporte, Revue Hittite et Asianique, Cilt IV, s. 131 v. a.'nda vardır; Hrozny, Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, s. 459 v. a.; Gelb, Hittite Hieroglyphic Monuments, No. 29.

1

2

3

4

5

6

7

Resim 15

cak olursa geç zamana aittir; kelime ayıran işareti kullanıyor. Ele geçen parçada şahıs ve yer adları geçmiyor (resim 15 — 1 ve resim 16).

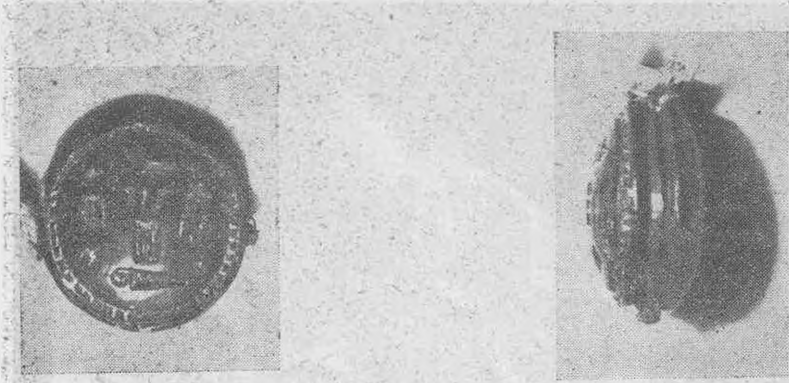
Küçüklüğüne ve kırıklığına rağmen bu parça her şeyden evvel İvriz'de kaya yazıtından daha başka eserlerin de mevcut olduğunu göstermesi itibariyle mühimdir. Bir habere göre zikredilen kanal yapılırken birkaç toprak kap da bulunmuştur; fakat bu kapları kendim görmediğim için, yazıtlar zamanında bu yerin meskûn olduğuna dair bir delil olarak görülebilir mi? yoksa başka bir devreye mi aittirler? söyleyemeyeceğim.

Resim 16 : İvriz D yazıtı.

2) Dört Yol. — Adana müzesinde Ali Rıza Yalgın'ın Dört Yol'da bulunduğu kırmızı taştan güzel bir düğme mührü bulunmaktadır (Env. Nu. 1774). Bu mühür Gelb'in zikredilen eserinde, s. 13 te anılmıştır. İki dışbükey tarafı ve iki kertik ile profil verilmiş malûm şekli haiz ve bir kutur hattında delinmiştir. Mührün metni, iki küçük yıldızın tanzimi istisna edilirse, dikkatle oyulmuş hiyeroglifler ile iki tarafta da aynıdır. Mütenazır olarak tanzim edilen, her iki tarafta birbirinin üzerinde duran ve «talî grup»u

teşkil eden şu iki işaret vardır: Mer. 201, SBo 93[1] (üçgen) ve Mer. 258, SBo 105. Bunların arasında, «esas gurup»u [2] teşkil eden aşağıdaki dört işaret bulunuyor: Mer. 81, SBo 29 (*tu*); Mer. 394, SBo 174 (*va*); Meriggi No. 214 altında 5. şekil olarak kaydedilen SBo 100 No. lu işaret ve Mer. 284, SBo 122 (*li*). Satış kerkli bir kenar ile sarılmıştır. Bu düğme mührü üzerindeki yazı işaretleri karakter ve tanzim bakımından Boğazköy'de bulunan ve büyük devlet zamanına ait olan «Bulla» [3] lar üzerindeki damgalara o kadar benzemektedirler ki uzun uzadıya düşünmeden bu mührü aynı zamana (14. - 13. yüzyıl) koymak isterim (resim: 15—2 ve resim: 17).

Resim 17: Dörtüyl mührü.

3) Çardak. — Revue Hittite et Asianique, cilt V, s. 91 v. a. ve levha 19,5'te Cihanbeyli civarında Çorca'da büyük Tuz Gölü'nün batısında bulunan üç ayak şeklinde saplı madenden bir damga mührü yayınladım. Şimdi Aksaray ilcesinin Çardak köyü civarında, Tuz gölünün güneydoğu ucundan uzak olmayan bir yerde, Ankara Müzesinde Env. No. 8345 altında saklanan çok benzer bir parça bulundu. Malzemenin bronz olduğu zannediliyor (tahlil yapılmamıştır; parlak yerlerinde madenin beyaza kaçan sarı bir parlaklığı vardır). Mührün, kalınlığı az olan yuvarlak bir levhası vardır; bunun üstünde her birinde üçer kerkik ile ayak parmakları olarak gösterilen üç ayak yükselir. Bunlar ince yuvarlak bir levha taşıyorlar. Bu levhanın üzerine ayrı ayrı yapılmış, kıvrılmış boru şeklinde bir göz koyulmuştur. Bütün mührün yüksekliği 2,1 sm; levhanın çapı 2,2 sm. dir (resim 15—3 ve resim 19—1).

Mührün sathı basit bir daire hattı ile çevrilmiştir. İşaretler basit derinleştirilmiş hatlarla verilmiştir. Yukarda ortada kısaltılmış bir kuş tasviri

[1] Hiyeroglifler, aşağıda gösterilen iki şekil listelerindeki numaralara göre zikredilmiştir: Mer. = P. Meriggi, Listes des Hiéroglyphes hittites, Revue Hittite et Asianique, Cilt IV, s. 76 v. a.; SBo = H. G. Güterbock, Siegel aus Boğazköy II (Archiv für Orientalforschung, Beiheft 7), s. 84 v. a.

[2] «Esas» ve «tali gurup» terimleri için bak: SBo II, s. 41 v. a.

[3] «Bulla» kelimesi ile bükülmüş ipe takılan ve mühürlenmiş toprak parçası kastediliyor.

görülüyor: yalnız baş, göğüs ve bir kanat çizgiler ile gösterilmiştir. Müteakıp işaretin kısmen kuş resminin içine yanaşması Boğazköy'den üzerinde aynı şekilde bir kuşun şematik baş, boyun ve göğüs resmi, fakat kanatsız olarak, aşağı kısmında müteakıp işaretin etrafında götürülen bir bulla'yı hatırlatıyor [1]. Bunu Mer. 180, SBo 74 (*la*); Mer. 36, SBo 9 (*nu*, başkaları tarafından *na* okunmuştur) işaretleri takibediyor. Solda (baskıda sağda), Dörtüol mührünün üzerinde ve Boğazköy'de bulunan birçok Bulla'larda olduğu gibi, Mer. 201 ve 258 (SBo 93 ve 105) işaretleri [2] bulunuyor. Bütün satıh, Çorca mührünün üstünde olduğu gibi, hemen hemen haç şeklinde basitleştirilmiş yıldızlarla [3] ve noktalarla doldurulmuştur; bundan başka satıh doldurmak için kullanılan ve büyük bir ihtimalle sembolik mânası olan bu işaretler arasında bir daire ve ikinci bir üçgen görünüyor. Böyle işaretlerin çokça kullanılışında da Çardak mührü Çorca mührüne benzemektedir. Boğazköy damgalarına benzediklerinden bu iki parçayı büyük devlet zamanına koymak isterim.

4) 1937 yılında Ankara Müzesi siyahımsı samak taşından (Serpentin) yapılmış bir düğme mühürü satın aldı. Bu mührün bilhassa Alişar mühürlerinden tanınan şekli vardır: her iki tarafı hafif dışbükeydir, kenarı iki kertik ile süslenmiş ve bir kutur hattı boyunca delinmiştir (resim: 15 — 4 ve resim: 18).

Resim 18: Ankara Müzesinde bulunan bir mühür.

Mührün satıhı ince bir daire hattı ile çevrilmiştir. Her iki tarafta hiyeroglifler ihtimam edilmeksizin kazılmıştır. Satıhlar oldukça silinmiş ve

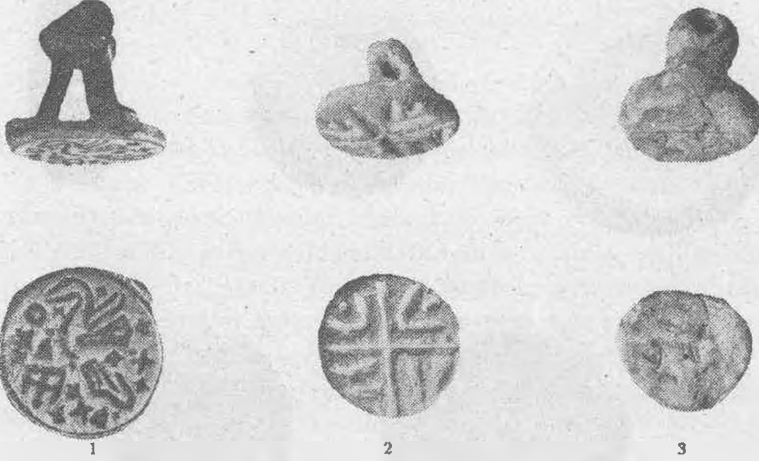
[1] SBo II, No. 171.

[2] Bu iki hiyeroglifin anlamı hakkında krş: SBo II, s. 13 ve 42.

[3] SBo 86 numaralı şekil.

ortada harabolmuştur. Mührün iki tarafındaki metinler birbirine benzemekte iseler de tamamen aynı değildir. Ortada yukarıda ay sembolü, Mer. 401, SBo 182; aşağıda bir tarafta yarısı silinmiş fakat biraz daha iyi muhafaza edilmiş olan öteki tarafa nazaran tamamlanabilecek olan Mer. 180, SBo 74 (la) işareti görülüyor. Arada, sathın ortasında her iki yüzde sathın silinmesi ve tahribi yüzünden bir tarafta tamamiyle kaybolan, öteki tarafta yalnız okunulmayacak izler halinde kalan, bir işaret daha bulunuyordu. Satırların üzerinde şimdi mevcut olan derinliklerin büyük bir kısmı tahrip sayesinde husule gelmiştir. Onun için bunları işaret olarak kabul etmek doğru değildir. Orta gurubun solunda, damganın her iki tarafında Mer. 199, SBo 91 «şehir» işareti bulunuyor; sağdaki işaret aksine olarak iki tarafta başka türdür. Bir tarafta büyük bir ihtimalle Mer. 346 veya 347 (347a) işareti, öteki tarafta Mer. 347 ye benzeyen, fakat ters duran, bir işaret bulunuyor. Orta gurupta ve yanlardaki bu işaretlerden başka her iki satır çizgilerle, üçgenlerle ve dört şualı bir yıldızla doldurulmuştur; bu küçük işaretler iki tarafta başka türdür.

Yazının ihtimamsız karakterine bakılacak olursa, bu parça, aynı şekilde 1936 da Çelebidağ'da bulunan düğme mührü [1] ve Alışar'da bulunan mührlerin ekserisi gibi, Büyük Eti Devletinin sonundan sonraya, yani 1200 den sonraya, konulması gereken düğme mührleri gurubuna aittir; yani Dörtüol düğme mühründen daha yenidir.

Resim 19: Ankara Müzesinde bulunan mührler.

5) Ankara İlinin Çubuk İlcesinin Kuruviran mevkiinde yuvarlak levhalı ve delinmiş mahrutî saplı bir damga mührü bulunmuştur (Env. No. 8447, Ankara). Basit bir hendesî desen: zaviyelerinden ikisi ikişer çizgi ve diğer ikisi içlerinde nokta bulunan birer kavis ile doldurulmuş olan bir haç taşıyor. Bu cinsten mührler Anadolu da üçüncü binyıldan itibaren kullanılmakta olduğu gibi mührümüz de Bakır Çağına ait olsa gerektir (resim: 15—5 ve resim 19—2).

[1] Belleten, Cilt I, s. 501 v. a.

6) Boğazköy. — Resmî hafriyat müddetinin bitiminden sonra Boğazköyde çok defa köylüler tarafından, sonradan resmî yollarla Ankara müzesine vâsıl olan, müteferrik eşya bulunuyor. Bunların arasında burada takdim edeceğim birkaç mühür de vardır.

Env. No. 8449, yeşil samak taşından (Serpentin) yapılmış damga mührü. Beyzî levha, mahrut şeklinde mail konulmuş delik başlı sap. Mühür tasviri, mail çizgilerle süslü bir kenarla çevrilmiş bir tavşanı gösteriyor. Şekle ve üslûba göre mühür Eti devrine aittir. {1} (resim: 15—6 ve resim: 19—3).

7) Boğazköyde bulunan ikinci parça bir mühür değil, pişmiş topraktan yapılmış büyük bir Bulla üzerinde bir damgadır (Env. No. 6960). Bu toprak Bulla ile mühürlenmiş olan 3 mm. kalınlığında bükülmüş ip, arka kısımda vazih izler bırakmıştır. Ölçüler: Yükseklik tahminen 5 sm, Bulla'nın en büyük çapı 4,5 sm, harabolmamış mühür sathının en büyük genişliği 3,2 sm. Mühür bu büyük Bulla'dan daha büyüktü, nitekim mühür tamamıyla üzerine basılmamıştır. Kanatlı güneş ve iki büyük kıral hiyeroglifinden mürekkep olan büyük kıral adının malûm çerçevesi vardır; bu çerçevede Tuthaliya adını teşkil eden hiyeroglifler görülüyor. Çivi yazısından hiçbir şey basılmamıştır. Tuthaliya'nın mühürleri «Siegel aus Boğazköy, I, No. 52-57» de yayınlanmıştır. Bu mühür orada neşredilen mühürlerin hiçbirinin aynı değildir; Tuthaliya'nın mühürlerine bir ilâve olarak kaydedilmesi lâzımdır (resim: 15—7). {2}

8) 1941 de bulunan bir Bulla parçası (resim: 20) dört kısımdan mürekkep örgülü şeridin bir kısmını hâlâ gösteriyor. Ortadaki yuvarlak sahanın sağ tarafında sembolik bir manâ ifade eden (takriben «sağlık» ve «hayat» (?) yahut buna benzer bir şey) {3} Mer. 201 ve 62, SBo 93 ve 24 numaralı işaretleri tanınmaktadır. Diğer işaretlerin yalnız silik izleri kalmıştır.

Resim 20: Boğazköy'de bulunan bir bulla.

9) Bundan başka 1941 de siyah taştan yapılmış bir düğme mührü (Env. No. 8858), Boğazköy ören bekçisi tarafından gönderilmiştir. Bu, iki tarafı dışbükey olan malûm şekildedir. Yalnız bir tarafında Hiyeroglif metni vardır; diğer tarafı boştur. Kenar iki kertikle profillenmiştir. Bu, yazıya göre ufki bir vaziyette bulunan kuturdan delinmiştir (resim: 21).

[1] SBo II, No. 241 de de yayınlanmıştır.

[2] SBo II, No. 4 de de yayınlanmıştır.

[3] SBo I, s. 46; II, s. 42.

Ölçü: Çap 1,9 sm., kalınlık 1,0 sm., deliğin çapı 0,35 sm.

Esas gurup üç işaretten ibarettir: çömelmiş bir tavşan (Mer. 121, SBo 51), bunun altında Mer. 394, SBo 174 (*va*) ve Mer. 171, birinci şekil (SBo 64). Tali işaret olarak sağda (baskıda solda) Mer. 201 ve 386, SBo 93 ve 169, diğer tarafta bir üçgen (Mer. 201, SBo 93) ve ortasında

Resim 21: Boğazköy'de bulunan bir mühür.

nokta bulunan bir daire (Mer. 186). Yazının istikameti daima mütad olduğu gibi sağdır; baskıda ise istikamet soladır. İşaretler arasında başta tavşan şeklini ihtiva eden diğer mühürler, SBo II No. 90, 92, 93 ve 225 te yayınlanmıştır. [1]

[1] Mukaddes hayvan olarak tavşan hakkında krş. SBo II, s. 18 v. a.

NEUE HETHITISCHE HIEROGLYPHENINSCHRIFTEN UND SIEGEL

Von

Hans Gustav Güterbock.

Mit freundlicher Erlaubnis der Direktion der Türkischen Antiken und Museen, für die ich Herrn Dr. Hamit Koşay auch an dieser Stelle herzlich danken möchte, seien im folgenden einige bisher noch nicht veröffentlichte hieroglyphisch-hethitische Inschriften und Siegel bekanntgegeben.

1) İvriz bei Ereğli, Vilâyet Konya. — Wie bekannt, trägt das berühmte Hauptrelief I [1] zwei Beischriften, die allgemein mit den Buchstaben A (Beischrift des Gottes) und B (Beischrift des Königs) bezeichnet werden. Unter dem Relief, dort wo früher ein Mühlgraben an der Felswand entlanggeführt war, und so, dass sie von ihm gespült wurde, befindet sich eine stark beschädigte zweizeilige Inschrift, C genannt. Sie ist veröffentlicht in Messerschmidt, *Corpus Inscriptionum Hettiticarum*, 2. Nachtrag, Taf. XXXIV C, und in *Cornell Expedition*, S. 25, Pl. XI und Fig. 21.

Ein zweites Relief, ohne Inschrift, befindet sich etwa eine halbe Stunde oberhalb von İvriz in dem Tal Anbarderesi. Die beste Abbildung von diesem Relief II findet man bei Gelb, a. a. O.

Vor kurzem ist nun in das Museum Ankara ein Bruchstück einer weiteren Inschrift aus İvriz gekommen, die wir «İvriz D» nennen wollen (Inv. - Nr. 7454). Das Stück ist gefunden worden beim Bau des Kanals, der bei dem Relief I von dem İvrizbach abzweigt und einer etwas unterhalb von İvriz errichteten Kraftstation das Wasser zuführt. Es ist ein oben, rechts unten und an der Rückseite gebrochenes Stück gelblichen Kalksteins; die Oberfläche und der erhaltene linke Rand sind geglättet, die Zeichen sind eingeritzt. Wie der linke Rand zeigt, kann das Bruchstück nicht von einer Felsinschrift stammen, sondern nur von einem beweglichen Steindenkmal, sei es von einer Stele oder Basis oder einem Bauteil. Die Zeilenhöhe lässt sich nicht mehr bestimmen, ebensowenig lässt sich angeben, wieviel oben, rechts und unten fehlt. Die obere der beiden erhaltenen Zeilen ist das Ende einer linksläufigen, die untere der Anfang einer rechtsläufigen Zeile, der untere Zeilenrest schliesst also an den oberen an. Die Schrift ist ihrem

[1] Literatur bei Delaporte, *Revue Hittite et Asiatique*, Tome IV, S. 131 ff.; Hrozny, *Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques*, S. 459 f.; Gelb, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Nr. 29.

Typ nach die der späten Zeit; sie verwendet den Worttrenner. Personen- und Ortsnamen kommen in dem erhaltenen Stück nicht vor. (Abb. 15,1 und 16).

Von Bedeutung ist das Stück trotz seiner Kleinheit und Bruchstückhaftigkeit vor allem dadurch, dass es zeigt, dass in İvriz ausser den Felsreliefs noch andere Anlagen vorhanden waren. Bei der Anlage des erwähnten Kanals sind einer Meldung zufolge auch einige Tongefässe gefunden worden; da ich diese aber nicht selbst gesehen habe, kann ich nicht sagen, ob sie als Beweis für eine Besiedlung des Ortes in der Zeit der Inschriften anzusehen sind oder ob sie einer anderen Periode angehören.

2) D ö r t y o l. — Im Museum in Adana befindet sich ein schönes Knopfsiegel aus rotem Stein (Inv. - Nr. 1774), das Ali Rıza Yalğın in Dört Yol gefunden hat. Es ist erwähnt bei Gelb, a. a. O., S. 13. Es hat die bekannte Form mit zwei gewölbten Seiten und einem durch zwei Rillen profilierten Rand, und ist in der Linie eines Durchmesser durchbohrt. Die Legende, in sorgfältig eingeschnittenen Hieroglyphen, ist auf beiden Seiten identisch bis auf die Anordnung der zwei kleinen Sterne. Zwischen den symmetrisch angeordneten, auf beiden Seiten übereinander stehenden Zeichen Mer. 201, SBo 93 [1] (Dreieck) und Mer. 258, SBo 105, die die Nebengruppe bilden, steht die Hauptgruppe [2] aus folgenden vier Zeichen: Mer. 81, SBo 29 (*tu*); Mer. 394, SBo 174 (*va*); dann das Zeichen SBo 100, das Meriggi als 5. Form unter Nr. 214 gebucht hat; dann Mer. 284, SBo 122 (*li*). Die Fläche ist umgeben von einem Zackenrand. — Die Übereinstimmung im Charakter und der Anordnung der Schriftzeichen zwischen diesem Knopfsiegel und den in Boğazköy gefundenen Abdrücken auf Bullen, die der Grossreichszeit angehören, ist so gross, dass ich dieses Siegel unbedenklich der gleichen Zeit (14. — 13. Jahrhundert) zuweisen möchte. (Abb. 15,2 und 17).

3) Ç a r d a k. — In Revue Hittite et Asiatique, Tome V, S. 91 f. und Taf. 19,5, habe ich ein Stempelsiegel aus Metall mit dreifussförmigem Griff veröffentlicht, das in Çorça bei Cihanbeyli, westlich vom Grossen Salzsee, gefunden worden ist. Jetzt wurde beim Dorfe Çardak, Kaza Aksaray, nicht weit von dem südöstlichen Ende des Salzsees, ein ganz ähnliches Stück gefunden, das im Museum Ankara unter der Nummer 8345 aufbewahrt wird. Das Material scheint Bronze zu sein (eine Analyse liegt nicht vor; an den blanken Stellen hat das Metall einen weisslichgelben Glanz). Das Siegel hat eine flache runde Platte; auf dieser erheben sich drei Füsse, bei denen durch je drei Kerben Zehen angedeutet sind. Sie tragen eine dünne runde Platte, auf die eine einzeln gearbeitete, zusammengerollte röhrenförmige Öse aufgesetzt ist. Die Höhe des ganzen Siegels beträgt 2,1 cm, der Durchmesser der Platte 2,2 cm. (Abb. 15,3 und 19,1).

[1] Die Hieroglyphen werden hier nach folgenden zwei Zeichenlisten zitiert: Mer. = P. Meriggi, Listes des Hiéroglyphes Hittites, Revue Hittite et Asiatique, Tome IV, S. 76 ff.; SBo = H. G. Güterbock, Siegel aus Boğazköy, II. Teil (Archiv für Orientforschung, Beiheft 7) S. 84 ff.

[2] Zu den Bezeichnungen «Haupt- und Nebengruppe» s. SBo II, S. 41 f.

Die Siegelfläche ist von einer einfachen Kreislinie umgeben. Die Zeichen sind in einfachen vertieften Linien gegeben. Oben in der Mitte erkennt man eine abgekürzte Vogeldarstellung: nur Kopf, Brust und ein Flügel sind in Umrisslinien angegeben. Die Art, wie das folgende Zeichen teilweise in das Bild des Vogels hineinreicht, erinnert an eine Bulle aus Boğazköy [1], auf der ebenfalls ein schematisches Bild von Kopf, Hals und Brust eines Vogels, aber ohne Flügel, im unteren Teil um das folgende Zeichen herumgeführt ist. — Es folgen die Zeichen Mer. 180,1, SBo 74 (*la*); Mer. 36, SBo 9 (*nu*, von anderen *na* gelesen). Links (im Abdruck rechts) stehen wie auf dem Siegel aus Dörtyol und zahlreichen in Boğazköy gefundenen Bullen die Zeichen Mer. 201 und 258, SBo 93 und 105 [2]. Im übrigen ist die ganze Fläche ausgefüllt mit Sternchen, die fast zur Kreuzform vereinfacht sind [3] wie auf dem Siegel aus Çorça, und Punkte; ferner erscheint ein Kreis und ein zweites Dreieck unter diesen zur Flächenfüllung verwendeten Zeichen, die wahrscheinlich symbolische Bedeutung haben. Auch in der reichlichen Verwendung solcher Zeichen ähnelt das Siegel von Çardak dem von Çorça. Wegen der Ähnlichkeit mit Abdrücken aus Boğazköy möchte ich beide Stücke der Zeit der Grossreiches zuweisen.

4) Im Jahre 1937 erwarb das Museum Ankara ein Knopfsiegel aus schwärzlichem Serpentin (Abb. 15,4 und 18). Es hat die besonders von Siegeln aus Alişar bekannte Form: beide Seiten sind leicht gewölbt, der Rand ist mit zwei Rillen verziert, und in der Linie eines Durchmessers läuft eine Durchbohrung.

Die Siegelfläche ist mit einer dünnen Kreislinie umgeben, auf beiden Seiten sind Hieroglyphen flüchtig eingegraben. Die Flächen sind stark abgerieben und in der Mitte beschädigt. Die Legenden auf beiden Seiten sind ähnlich, aber nicht völlig gleich. In der Mitte oben sieht man das Mondsymbol, Mer. 401, SBo 182, unten das Zeichen Mer. 180, SBo 74 (*la*), das auf einer Seite zur Hälfte abgerieben ist, aber nach der anderen Seite, auf der es etwas besser erhalten ist, ergänzt werden kann. Dazwischen stand in der Mitte der Fläche auf beiden Seiten noch ein Zeichen, das aber durch Abreiben und Verletzung der Oberfläche auf der einen Seite ganz verschwunden, auf der anderen nur in undeutbaren Resten erhalten ist. Die jetzt vorhandenen Vertiefungen auf den Flächen rühren zum grössten Teil von Verletzungen her, man darf sie daher nicht als Zeichen auffassen. Im Abdruck links von der Mittelgruppe steht auf beiden Seiten das Zeichen Mer. 199, SBo 91 «Stadt»; das Zeichen rechts dagegen ist auf den beiden Seiten verschieden. Auf der einen Seite ist es wohl das Zeichen Mer. 346 oder 347 (347a), auf der anderen Seite steht ein Zeichen, das Mer. 347 ähnelt, aber auf dem Kopf steht. Ausser diesen Zeichen in der Mittelgruppe und an den Seiten sind beide Flächen ausgefüllt mit Strichen, Dreiecken

[1] SBo II, Nr. 171.

[2] Zu dieser Zeichenkombination vgl. SBo II, S. 13 und 42.

[3] Zeichen SBo 86.

und einem vierstrahligen Stern; diese kleinen Zeichen sind auf den beiden Seiten verschieden.

Nach dem flüchtigen Charakter der Schrift dürfte das Stück ebenso wie das 1936 gefundene Knopfsiegel von Çelebibağ [1] und die meisten aus Alishar zu der Gruppe von Knopfsiegeln gehören, die nach dem Ende des hethitischen Grossreichs, also nach 1200, anzusetzen ist; es ist also jünger als das Knopfsiegel von Dörtüyol.

5) Aus Kuruviran, Kaza Çubuk, Vilâyet Ankara, stammt ein Stempelsiegel mit runder Platte und konischem Griff mit Durchbohrung (Inv. Nr. 8447, Ankara). Es trägt ein einfaches geometrisches Muster, ein Kreuz, von dessen Winkeln zwei mit je zwei Strichen, die beiden anderen durch je einen Bogen mit Punkt im Inneren ausgefüllt sind. Siegel dieser Art sind in Anatolien vom dritten Jahrtausend an in Gebrauch; unser Siegel dürfte in die Kupferzeit zu datieren sein (Abb. 15,5 und 19,2).

6) Boğazköz. — Nach Abschluss der offiziellen Grabungskampagnen werden in Boğazköy käuflich von Bauern noch einzelne Gegenstände gefunden, die dann durch die Behörden in das Museum Ankara gelangen. Darunter befinden sich auch einige Siegel, die wir hier vorlegen.

Inv. - Nr. 8449, Stempelsiegel aus grünem Serpentin. Ovale Platte, schief angesetzt, kegelförmiger Griff mit durchbohrtem rundem Knauf. Das Siegelbild zeigt einen Hasen, umgeben von einer mit schrägen Strichen verzierten Randleiste. Der Form und dem Stil nach gehört das Siegel in die hethitische Zeit [2] (Abb. 15,6 und 19,3).

7) Das zweite Siegel aus Boğazköy ist kein Siegelstock, sondern ein Abdruck auf einer grossen Bulle aus gebranntem Ton (Abb. 15,7; Inv. - Nr. 6960). Die 3 mm dicke, gedrehte Schnur, die mit dieser Tonbulle versiegelt war, hat deutliche Abdrücke an der Rückseite hinterlassen. Masse: Höhe ca. 5 cm, grösster Durchmesser der Bulle 4,5 cm, grösste Breite der erhaltenen Siegelfläche 3,2 cm. Das Siegel war noch grösser als diese grosse Bulle, denn es ist nicht vollständig darauf abgedrückt. Man sieht die bekannte Umrahmung der hethitischen Grosskönigsnamen, aus der Flügelsonne und zwei Grosskönigs-Hieroglyphen bestehend; in dieser Umrahmung die Hieroglyphen, die den Namen Tuthaliya bilden. Von Keilschrift ist nichts mit abgedrückt. Siegel des Tuthaliya sind in Siegel aus Boğazköy, I, Nr. 52-57 veröffentlicht. Das Siegel ist mit keinem der dort veröffentlichten Stücke identisch, sondern als ein weiteres Siegel des Tuthaliya zu buchen [3].

8) Ein 1941 gefundenes Bullenfragment zeigt noch einen Teil eines vierteiligen Flechtbandes; im runden Mittelfeld erkennt man rechts noch gerade die Zeichen Mer. 201 und 62, SBo 93 und 24 (Dreieck und Kreuzschleife), die symbolische Bedeutung haben (etwa «Heil» und

[1] Belleten, Band I, S. 503 f.

[2] Schon veröffentlicht als SBo II, Nr. 241.

[3] Inzwischen veröffentlicht als SBo II, Nr. 4.

«Leben (?)» oder ähnlich) [1]. Von den übrigen Zeichen sind nur undeutliche Spuren erhalten (Abb. 20).

9) 1941 wurde ferner durch den Ruinenwächter von Boğazköy ein Knopfsiegel aus schwärzlichem Stein eingeliefert (Inv.-Nr. 8858). Es hat die bekannte doppeltkonvexe Form, trägt aber nur auf einer Seite eine Hieroglyphen-Legende, die andere ist leer. Der Rand ist durch zwei Rillen profiliert; das Siegel ist in der Linie des Durchmessers, der waagrecht zur Schrift verläuft, durchbohrt (Abb. 21).

Masse: Durchmesser 1,9 cm, Dicke 1,0 cm, Durchmesser des Bohrloches 0,35 cm.

Die Hauptgruppe besteht aus drei Zeichen: einem kauernnden Hasen (Mer. 121, SBo 51), darunter Mer. 394, SBo 174 (*va*) und Mer. 171, erste Form (SBo 64). Als Nebenzeichen stehen rechts (im Abdruck links) Mer. 201 und 386, SBo 93 und 169, auf der anderen Seite ein Dreieck (Mer. 201, SBo 93) und ein Kreis mit Mittelpunkt (Mer. 186). Die Schrift hat auf dem Siegelstock rechtsläufige, im Abdruck also linksläufige Richtung, was auch sonst das Übliche ist. Weitere Siegel mit dem Hasen als erstem Zeichen sind als SBo II Nr. 90, 92, 93 und 225 veröffentlicht. [2]

[1] SBo I, S. 46; II, S. 42.

[2] Zum Hasen als Symboltier vgl. SBo II, S. 18 f.

KAYSERİ MÜZESİNDE ETİ HİYEROĞLİFİNİ HAVİ İKİ YENİ YAZIT

Kemaleddin KARAMETE

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Hamit Zübeyr Koşay'la son defa Kayseri Müzesini gezerken orada bulunan henüz neşredilmemiş Eti Hiyeroğlîfini havi iki yeni yazıtı (Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya) dergisinde neşretmekliğime lûtfen müsaade ettiler. Kendilerine hassaten teşekkür ederim. [1]

Bu yazıtlardan birincisi (SULTANHANI II) yazıtı, ikincisi de (ALEV-KIŞLA) yazıtıdır.

SULTANHANI II ETİ YAZITI

Bu yazıt (1939) senesi bidayetinde Sultanhanında bulunmuştur. Elde edilen malûmata nazaran Sulanhanında sakin Mustafa oğlu Ahmet Özçelik bunu kendi tarlasında bulmuştur. Bu zatın tarlasının hududu dahilinde bir höyük varmış. Bu höyüğün eteğini teşkil eden düz kısımda Ahmet Özçelik zeriyaat yapmak maksadiyle tesviye amelîyesi yaparken bu yazıtı tesadüfen meydana çıkarmıştır. Keşfini bir taraftan Bünyan kaymakamlığına diğer taraftan da Kayseri müzesine ihbar etmiştir. O tarihte Kayseri Müzesi Müdürü olan Naci Kum Millî Eğitim Müdürlüğünden aldığı bir emir üzerine oraya giderek âbideyi yerinde tetkik etmiş ve bunun müzeye naklini muhbire teklif etmiştir. Ahmet Özçelik 4 Mayıs 1939 da yazıtı müzeye kendi kağınsı ile getirmiştir.

Yazıtın çıktığı Sultanhanı civarındaki höyük Kayseriye 50 kilometre mesafededir.

Mezkûr taşın Kayseri Müzesindeki envanter numarası (2087) dir.

Bu yazıt yazılı dört cephe, dört yontulmuş köşe, yuvarlak bir üst kısım ile dar bir kaideye maliktir (Resim: 22, 22 a).

[1] Mumaileyhin Kayseriyi bu ziyaretlerinden istifade ederek bugün Mimar Sinan adını taşımakta olan Cırlavuk köyüne kadar bir gezi yaptık. Burada ilk defa tarafımdan bulunan yeraltında yarı oyma bir Kapadokya kilisesini de ziyaret ettik. Bu kilise Ürgübe yakın âlemşümul Göremedeki yekpare kayalara oyulmuş kiliseler gibi yağlı boya, resim ve freskleri ihtiva etmektedir. Bu nevi kiliseler hakkında fikir edinmek isteyenler ve Göremeye kadar gitmek imkânını elde edemiyenler Cırlavuğa kadar gitmekle meraklarını tatmin edebilirler.

Yazıtın boyu kaide ile beraber 1,5 metredir. Karşılıklı cephelerin genişliği yukardan aşağıya doğru değişmektedir. Boyu ise 63,5 santimdir. Yukarda kırık kısımdan itibaren genişlik sırasıyla 36, biraz daha aşağıda 39,5, kırığın altı 46,5 ve en alt kısmı da 45,5 santimdir.

Her cephede altı satır bulunmaktadır. Üst kısımda ise iki satır vardır

D C
Resim 22: Sultanhanı II Yazıtı

(A) cephesi her halde yazıtın başlangıcıdır (Resim: 22 a). Bu cephenin üst satırında belki de yaptıranın ismi yazılıdır. Bu satırda başı hasara uğramış bir insan resmi sağ eliyle burnunu göstermektedir. Herhalde şimdiye kadar yapılan okuma denemelerine göre bu (Ben kıral...) diye başlamaktadır. (A) cephesindeki altı satırdan yukardaki diğerlerine nazaran yüksektir. Yani 31,5 santimdir. 2, 3, 4, 5 inci satırların boyları yirmi birer santimdir. Altıncı son satırın boyu da on santimdir. Satırlar birbirlerinden müstakim hatlarla ayrılmışlardır.

(B) yüzünün yukarı tarafı tamamen kırılmıştır, kalan yazılı kısmın boyu soldan itibaren 83,5—86,5—79,5 ve 74 santimdir. Herhalde bu yüz de (A) yüzü gibi idi ve burada dahi altı satır bulunmakta idi.

(C) yüzü aynen (A) yüzü gibidir. Tabiatıyla (A) yüzünün sol tarafındaki kırık olan kısım burada sağ taraftadır (Resim: 22 a).

B

A

Resim 22 a : Sultanhanı II yazıtı

(D) yüzündeki altı satırdan beşi (A) yüzündekiler gibi yirmi birer santim, altıncı satır ise yine onda olduğu gibi on santimdir. Bu cephenin birinci satırının üzerinde üst kısmın satırları başlamaktadır. (D) yüzünün genişliği: yukarı kısmı 37,5, aşağısı 36,5 santimdir.

Münhani olan taşın üstündeki iki satır (B, D) cephelerinin satırlarına dikey, (A, C) cephelerininkilere paraleldir (Resim: 23). Birinci satırın boyu 14, ikinci satırın boyu 18 santimdir. Taşın yontulmuş köşelerinin genişliği 3,5 santimdir. Bu köşelerin her biri bir cepheye aittir.

Cephelerde bulunan satırların baş veya son tarafları buralara kadar taşabiliyor.

Âbide güzel krem renginde bir kum taşından yapılmıştır.

Taş gayet itina ile pürüzsüz olarak yontulmuştur. Bilhassa üzerindeki hiyeroglif karakterleri hususi bir ihtimamla hakkedilmiştir.

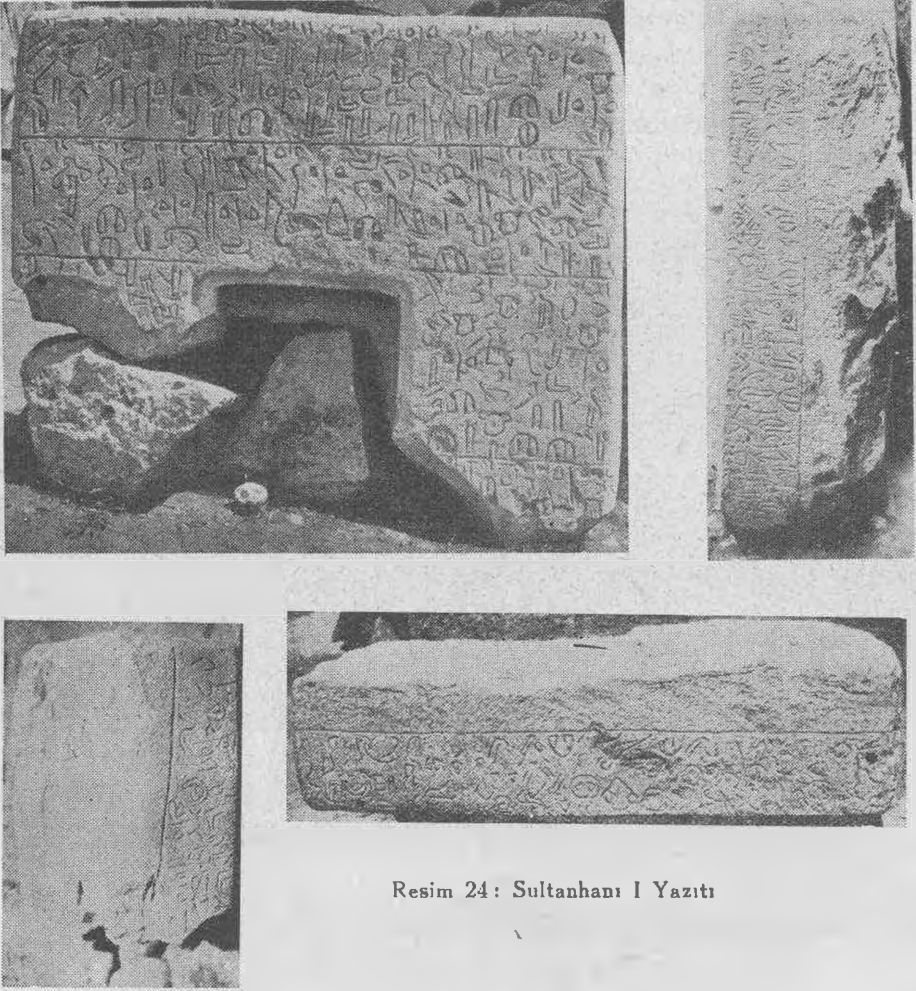

Resim 23: Sultanhanı II yazıtının üst kısmı

1928 Senesinde Kayseri - Sivas demir yolu yapılırken mühendisler bu yolu Sultanhanı civarında bulunan suni bir tepeden geçirerek, oradan çıkacak olan topraklarla çukur olan bir kısmı doldurmağa karar vermişlerdir. Bu höyük bizim yukarda izah ettiğimiz taşın çıktığı höyüktür. Mezkûr imlâ amelîyesi için toprak kazılırken bugün Ankarada Arkeoloji müzesinde bulunan ve 37 numarayı taşıyan Sultanhanı I yazıtını (Resim: 24) amele meydana çıkarmıştır. Mezkûr taşların bulunduğu Höyüğün bir krokisi buraya ilâve edilmiştir (Resim: 25).

Ben burada bu aynı höyükten çıkmış iki yazıt arasında büyük bir yakınlık olduğunu ve hattâ birbirlerini itmam eden iki parça olduklarını bilhassa tebarüz ettirmek istiyorum. [1]

[1] Sultanhanı I yazıtı ilk defa 16 Mart 1929 tarih ve 4489 numaralı L'illustration mecmuasının 280 inci sahifesinin ikinci ve üçüncü sütunlarında bir resim ile Jean Maucière tarafından neşredilmiştir. Mumaileyh burada taşın nasıl bulunduğunu, evsaf ve

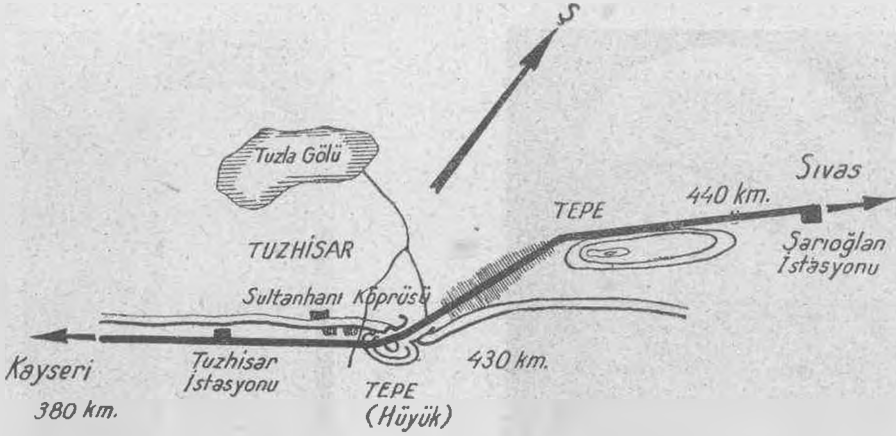
Resim 24: Sultanhanı I Yazıtı

Bu yaz Ankara Arkeoloji Müzesinde yaptığım tetkikat esnasında Sultanhanı I yazıtının Kayseri Müzesinde bulunan Sultanhanı II yazıtının kaidesi olduğunu tamamiyle tesbit ettim. Sultanhanı I yazıtının yukarda zikredilen ve resimlerde görülen kaidesinin bir yere rekzedilmek için yapılmış dar

ebadını ve yanında bazı çanak çömlek bakıyelerinin de çıktığını anlatıyor. Bilâhara 1934 de Kayseride basılmış (Erciyes Kayserisi ve tarihine bir bakış) adlı kitabımın 213 üncü sahifesinde ben de bahsetmişim. Profösör Hrozny de Archiv Orientalni VI 528 de bu taşı tetkik etmiştir. Buraya bir de tercüme denemesi koymuştur. Bundan sonra nisan 1934 tarihli (Revue Hittite et Asianique) mecmuasında âbidenin bulunuş tarzını gösteren L. Delaporte'un bir yazısı ve Ducoloner'in bir kopyası ve esası Şikago Üniversitesi Şark Enstitüsünden alınmış fotoğraflar vardır. Ayrıca Merrigi'nin bir okuma denemesi de burada neşredilmiştir. Buraya konulmuş kroki de bunlara ilâve edilmiştir.

En nihayet Ignace Gelb 1939 da neşrettiği (Hittite Hieroglyphic Monuments) adlı kitabının 37-38 inci sahifelerinde bu âbidenen bahsetmiş ve Pl (LXX - LXXI) de âbidenin üst ve kenarlarının fotoğraflarıyla kopyalarını neşretmiştir.

kısmı Sultanhanı I yazıtının ortasında bulunan oyuğa tamamiyle uymaktadır. Her ikisinin de ölçüleri birbirine tevafuk etmektedir. Bundan başka üzerlerindeki Eti Hieroglif karakterleri de tamamiyle aynı sanatkârın elinden çıkmış olduğu şüphe götürmez bir surette göze çarpmaktadır. Bütün bunlar-

Resim 25 : Sultanhanının coğrafi vaziyetini gösterir harita

dan bu âbidelerin birbirlerini tamamladıkları anlaşılıyor. Sultanhanı I yazıtının yere gelen alt kısmında yazı olmadığı da diğerine kaidelik yaptığını ispat ediyor. Herhalde mezkûr höyükten muhtelif tarihlerde çıkmış bu iki âbidenin kırık parçaları da yine o mahalde araştırmalar yapılacak olursa bulunacağı ümidedilebilir.

Binaenaleyh bundan sonraki okuma denemeleri ve tetkiklerde bu iki taşın birden nazarı itibara alınması lâzımdır.

ALEVKIŞLA (KULULU - I) ETİ YAZITI

Bu yazıt müzeye 1940 haziranında gelmiştir. Envanter numarası 2241 dir.

O zamanki Bünyan Kaymakamı Kâzım Atakul bir teftiş seyahati esnasında Akkışla bucağına bağlı Alevkişla köyünde Hacı Hüseyin oğlu Hacı'nın evinde bu taş görerek müzeye yollamıştır.

Müze Müdürü Halit Doral'ın mumaileyhten bilâhara edindiği malûmata nazaran: bu yazıt Alevkişlaya bir rivayete göre 5 - 6 sene evvel başka bir köyden getirilmiş olmasının da muhtemel olduğunu öğrenmiştir [1].

[1] Bu köyün Kululu oluşu, 1945 te Prof. Bossert tarafından tesbit edilmiştir. Aynı köyde ikinci bir yazıt bulunduğundan yazıtımız bundan böyle «Kululu I» adıyla anılacaktır.

Âbidenin dört cephesi dört yontulmuş köşesi ve bir de dışbükey üst kısmı vardır. Üç cephe ile yazılı köşeler yazılı olup arka tarafı boştur. Her cephede altı satır vardır. Satırlar yontulmuş köşelere kadar devam etmekte başlayıp veya bitmektedir. Maalesef âbide üçüncü satırın bulunduğu orta kısım-

B

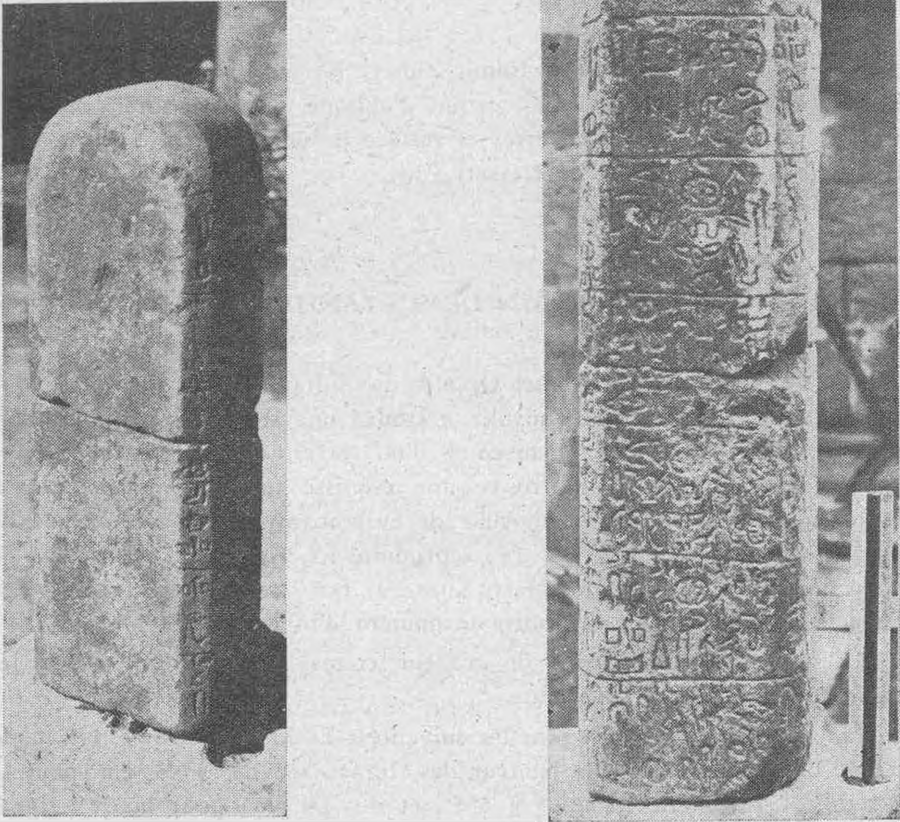
A

Resim 26 : Alevkışla (Kululu-I) Yazıtı

dan ikiye bölünmüştür. Kırığın boyu yukardan aşağıya doğru sağ taraf 32,5, orta 32, sol taraf 33 santimdir. (B) cephesinin boyu 65 santim, genişliği 20 santimdir. Dışbükey olan âbidenin üst tarafı ile bu cepheye isabet eden en üst kısım boştur. Satırlar bundan sonra başlamaktadır. Birinci ve ikinci satırların araları 9,5, üçüncü satırın 9, dördüncünün 9,5, beşincinin 8,5, altıncının ise 9 santimdir (Resim: 26 ve 26 a).

(A) cephesinin boyu aynı (B) cephesindeki gibidir. Genişliği 16 santimdir. Bu cephedeki altı satırın üst kısmında boş bir yer vardır. Her cephenin satırları müstakim hatlarla ayrılmıştır.

(C) cephesi de (A) cephesi gibidir. (D) cephesi boştur.

D

C

Resim 26 a : Alevkışla (Kululu - I) yazıtı

Yazıtın yazıları bazı tarafta çok siliktir. Ve bazı yerlerinde tamamen belirsiz bir haldedir. Fakat umumiyetle yazı güzeldir.

Taşın cinsi Sultanhanı yazıtlarının yazılmış oldukları taşların aynıdır. Bu âbide de heyeti umumiyesiyle iyi muhafaza edilmiş âbidelerden addedilebilir.

(21/XI/1940)

DEUX NOUVELLES INSCRIPTIONS HITTITES HIÉROGLYPHIQUES AU MUSÉE DE KAYSERİ

Par Kemaleddin Karamete (EXTRAIT).

Avec la permission de M. Hamit Zübeyr Koşay, directeur des Antiquités et Musées au Ministère d'Éducation Publique, nous publions ici deux inscriptions récemment découvertes et restées jusqu'ici inédites, qui se trouvent maintenant au musée de Kayseri [1].

L'INSCRIPTION DE SULTANHANI II.

En 1939, un certain Ahmet Özçelik de Sultanhani, propriétaire d'un champ duquel fait partie un «hüyük», a trouvé une stèle à inscription hittite hiéroglyphique (fig. 22, 23) au cours d'un travail de nivellement exécuté au pied du dit «hüyük». On trouve une esquisse topographique montrant la situation du village et du «hüyük» de Sultanhani dans la Revue Hittite et Asiatique II (fasc. 15), pl. 11, reproduite ici, fig. 25. Le directeur du musée de Kayseri d'alors, M. Naci Kum, a fait transporter la stèle au musée le 4 mai 1939; elle porte le numéro d'inventaire 2087.

La stèle est faite de grès de couleur crème. L'inscription couvre les quatre côtés et la face supérieure.

Les mesures de la stèle sont les suivantes: La hauteur est de 1,5 m. la largeur de 36 à 46 cm. La hauteur des lignes est de 31,5 cm. pour la 1ère, de 21 cm. pour les 2ème à 5ème, et de 10 cm. pour la 6ème ligne. L'inscription a été gravée d'une manière parfaite et minutieuse.

Sur la face A on reconnaît facilement le commencement de l'inscription, formé par une tête humaine mutilée, avec un bras dont la main est dirigée vers le nez, ce qui signifie comme on sait «moi je suis...». La partie supérieure de la face B manque. La largeur des bords obliques est de 3,5 cm.

En 1928, les ingénieurs de chemin-de-fer, faisant passer la voie ferrée par une partie du même «hüyük», ont trouvé une autre inscription hittite qui

[1] A l'occasion d'une visite de M. Hamit Z. Koşay nous avons visité une église rupestre cappadocienne trouvée par l'auteur dans le village de Mimar Sinan (ancien Cırlavuk). Cette église qui rappelle celles d'Ürgüp (Göreme), est ornée de fresques.

est [1] connue sous le nom de Sultanhanı et que nous appelons «Sultanhanı I». J'ai pu constater, dans l'été de 1940, au musée d'Ankara, que la pierre de l'inscription de Sultanhanı I (No. 37 du musée d'Ankara) n'est autre chose que la base appartenant à la stèle de Sultanhanı II. Le tampon de la stèle a les mêmes dimensions que le trou rectangulaire qu'on voit au milieu de la base, et les formes d'écriture des deux pierres sont identiques l'une à l'autre. Dorénavant il faut considérer les deux pièces comme un seul texte dont Sultanhanı II forme le commencement. On peut espérer que, si l'on fera des fouilles systématiques sur place, on trouvera les morceaux qui manquent maintenant aux deux pièces.

L'INSCRIPTION D'ALEVKIŞLA (KULULU I)

Cette inscription (fig. 26, 26 a) a été trouvée dans la maison d'un certain Hacı Hüseyin, au village d'Alevkişla (Nahiye de Akkişla, Kaza de Bünyan, Vilâyet de Kayseri), par M. Kâzım Atakul, kaymakam de Bünyan; et elle a été transportée au Musée de Kayseri, en 1940. Selon le résultat des recherches de M. Halit Doral, Directeur de ce Musée, il paraît que la stèle en question a été transférée d'un autre village à Alevkişla, peut être cinq ou six ans auparavant [2]. En effet, elle est de la même matière que l'inscription de Sultanhanı.

La dite stèle porte, sur sa surface, et en sur ses trois côtés et sur ses quatre bords obliques, une inscriptions en caractères creux; son revers, ainsi que sa partie supérieure, en forme convexe, sont entièrement sans inscription. Malheureusement, la stèle est cassée presque au milieu, ce qui a endommagé la troisième ligne d'écriture. Sur le reste de la surface, l'écriture est endommagée quelque part, mais bien lisible en général.

Voici les dimensions de la stèle: la hauteur de la face B est de 65 cm, la largeur de la même face de 20 cm, celle des faces A et C de 16 cm. Hauteur des lignes: 1-2: 9,5 cm; 3: 9 cm; 4: 9,5 cm; 5: 8,5 cm; 6: 9 cm.

(21/XI/1940)

[1] L'inscription de Sultanhanı I a été publiée d'abord par M. Jean Mauclère, dans «L'Illustration», No. 4489 du 16 mars 1929, p. 280, avec indication des détails de la trouvaille; et en suite par l'auteur de ce rapport-ci dans son livre «Erciyes Kayserisi ve tarihine bir bakış» (Kayseri 1934), p. 213. Au surplus, M. B. Hrozny a publié un essai de traduction dans l'Archiv Orientalni VI, p. 528 et s., répété dans les Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques, p. 290 et s. M. Delaporte a publié une photographie de l'inscription et une copie exécutée par M. Ducolonne, dans la Revue Hitt. et As. II (fasc. 15, 1934), p. 239; à cette publication, M. P. Meriggi a ajouté un essai de traduction (p. 240 et s.). Enfin, en 1939, M. Gelb a publié une nouvelle édition dans Hittite Hieroglyphic Monuments, No. 49 (la photographie répétée ici, fig. 24).

[2] En 1945, M. le Prof. Bossert a constaté que la stèle provient originalement du village de Kululu. Étant trouvé dans le même village encore une stèle hiéroglyphique, notre inscription sera appelée dorénavant «Kululu I».

SULTANHANI VE ALEVKIŞLA ETİ YAZITLARI HAKKINDA

H. G. Güterbock

Çeviren: Dr. Sedat Alp

Sultanhanında yeni bulunan ve Kemaleddin Karamete'nin gösterdiği gibi, Sultanhanında eskiden ortaya çıkan kaideye uyan stel bütün yazıtın başını ihtiva ediyor. Yazıt açıkça A yüzünde (resim: 22) yukarda «Ben.... (im)» kelimesi ile başlıyor. Öteki yazıtlara göre şöylece gidiyor: evvelâ 1. satır sağdan sola bütün dört yüz etrafında, yani A-B-C-D, bundan sonra 2. satır soldan sağa D-C-B-A, 3. satır tekrar 1. satır gibi ve böylece devam ediyor. Böylece A yüzünde aşağıda sağda bitiyor. Dışbükey üst satıhtaki (resim 23) iki satırın nereye ait olduğu karanlık kalıyor. Burada 1. satır soldan sağa, 2. satır sağdan sola gidiyor. Bu iki satırın alt kısmı C yüzündedir; yani bu satırları okumak isteyen, stel'in arkı yüzünden üst yüzüne bakmalıdır. Eskiden bulunan kaidede, üstündeki yazının iki muhtelif istikamette yazıldığı ve böylece bir kısmın ötekine nazaran ters durduğu nazarı dikkati celbetmişti (Meriggi, *Revue Hittite et Asianique* II, s. 240 v. d.) Biz aşağıdaki muhtelif kısımlara sahibiz: 1) stel'in asıl metni dört yüzünde, 2) stel'in yukarı yüzü, 3) Meriggi'nin a¹ ile gösterdiği, kaidenin üst satıh kısmı, 4) aynı sathın aksi istikamette yazılan a² kısmı, 5) kaidenin kenarları, Meriggi b, c, d; buraya kırık bir kenar daha tamamlamak lâzımdır. Bu muhtelif kısımların birbirini nasıl takibettikleri suali, stel Ankara'ya getirildikten ve hangi istikamette kaidenin üzerinde durduğunu kontrola imkân verildikten sonra izah edilebilecektir. Yazıtın kopyası da ancak original vastasıyle yapılabilir.

B yüzündeki birinci, ikinci satır ve üçüncü satırın bir kısmı harabolduğu için, yazıtın müellifinin adı maalesef kaybolmuştur. Bundan sonra bunu takibeden C yüzünde 1. satırın başında «oğul» işareti, bundan sonra araştırmacıların ekserisi tarafından «Valu-Dattamimas» olarak okunan ad, bundan sonra «yüz ve vazo» işaretleriyle yazılan unvan vardır. -«Valu-Dattamimas» adı kaidenin üstünde de geçiyor, burası için Hrozny, *S. Inscr. Hit. Hiér.*, s. 294 not 15, ve Meriggi, *Revue Hitt. et As.* II, s. 240 v.d.'i mukayese ediniz; her iki müellif bu adın geçtiği öteki yerleri de zikrediyorlar. Bu adın okunuşu, bilhassa son kısmında, bana henüz emin görünmüyor «Dadaminas» yerine ben «Şarrumua» okunuşunu teklif ettim (*Bulleten* VII, 26, s. 285).

Alevkişla (Kululu I; bak yukarıda, s. 73, n. 1) yazıtı (resim: 26) A yüzünde başlıyor; satırlar aşağıda gösterildiği gibi devam ediyor.

1. sağdan sola, A — B — C.

2. soldan sağa, C — B — A, ve böyle devam ediyor. A yüzünde aşağıda meyilli kenarda bitiyor. Bu yazıtın kopyası da ancak original vasıtasıyla yapılabilir.

ZU DEN HETHITISCHEN INSCRIFTEN VOM SULTANHANI UND VON ALEVKIŞLA

H. G. Güterboug

Die neugefundene Stele vom Sultanhanı, die, wie Kemaleddin Karamete gezeigt hat, in die früher gefundene Basis vom Sultanhanı passt, enthält den Anfang der ganzen Inschrift. Die Inschrift beginnt deutlich auf Seite A (Abb. 22) oben mit dem Wort (Ich [bin]). Nach Analogie anderer Inschriften läuft sie in folgender Weise: zuerst die 1. Zeile von rechts nach links rund um alle vier Seiten, also A - B - C - D; dann die 2. Zeile von links nach rechts, D - C - B - A; Zeile 3 wieder wie Zeile 1, und so weiter. Sie endet somit auf Seite A unten rechts. Unklar bleibt die Einordnung der zwei Zeilen auf der gewölbten Oberfläche (Abb. 23). Hier läuft die 1. Zeile von links nach rechts, die 2. von rechts nach links. Die Unterseite dieser 2 Zeilen liegt bei der Seite C, das heisst, wer die Zeilen lesen will, muss von der Rückseite der Stele her auf ihre Oberseite blicken. Bei der früher gefundenen Basis ist schon aufgefallen, dass die Schrift auf ihr in zwei verschiedenen Richtungen geschrieben ist, so dass der eine Teil im Verhältnis zum anderen auf dem Kopf steht (Meriggi, *Revue Hittite et Asiatique* II, S. 240 ff.) Wir haben also folgende einzelnen Abschnitte: 1) Haupttext der Stele auf ihren vier Seiten, 2) Oberseite der Stele, 3) der Teil der Oberfläche der Basis, den Meriggi mit a¹ bezeichnet, 4) der in entgegengesetzter Richtung geschriebene Teil a² derselben Fläche, 5) die Ränder der Basis, Meriggi b, c, d, wozu noch ein abgebrochener Rand zu ergänzen ist. Die Frage, wie diese einzelnen Teile aufeinander folgen, wird sich erst klären lassen, wenn die Stele nach Ankara übergeführt und dadurch die Möglichkeit gegeben sein wird, nachzuprüfen, in welcher Richtung die Stele auf der Basis steht. Auch eine Kopie der Inschrift lässt sich nur an Hand des Originals herstellen.

Da auf Seite B die Zeilen 1, 2 und ein Teil von 3 zerstört sind, ist leider der Name des Verfassers der Inschrift verloren. Auf der dann folgenden Seite C steht am Anfang der 1. Zeile das Zeichen «Sohn», danach der Name, der von den meisten Forschern «Valu-Dattamimas» gelesen wird, nach diesem der Titel, der mit den Zeichen «Gesicht und Vase» geschrieben ist. Der Name «Valu-Dattamimas» kommt auch auf der Basis vor, vgl. dazu Hrozny, *IHH.* S. 294 Anm. 15, und Meriggi, *Revue Hitt. et As.* II

S. 240 f.; beide Autoren verzeichnen auch die übrigen Stellen, an denen dieser Name vorkommt. Seine Lesung erscheint mir übrigens, besonders im letzten Glied, noch nicht als gesichert; stat «Dadamimas» habe ich die Lesung «Sarrumma» vorgeschlagen (siehe auch Bogazköy II, S. 20 ff.).

Die Inschrift von Alevkişla (Kululu I, vgl. oben S. 76 Anm. 1) beginnt auf Seite A (Abb. 26), die Zeilen laufen also wie folgt:

1. von rechts nach links, A - B - C,
2. von links nach rechts, C - B - A, und so weiter. Sie endet also auf Seite A unten rechts an der abgeschrägten Kante. Auch von dieser Inschrift wird sich eine Kopie erst auf Grund des Originals herstellen lassen.

ANKARA ARKEOLOJİ MÜZESİNDEKİ SİDAMARA TİPİ LAHİT PARÇALARI

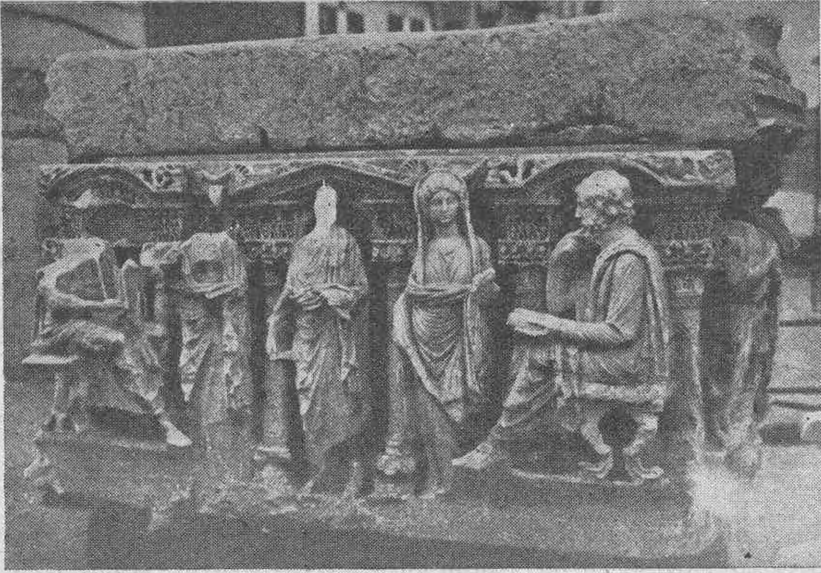
İstanbul Arkeoloji Müzeleri Asistanı
Nezih Fıratlı

Ankara Arkeoloji Müzesinde sidamara tipi bir seri lâhit parçası vardır. Burada maksadımız, bu parçaları toplu bir halde tanıtmaktan ibarettir. Böylece bu tip lâhitler hakkında etraflı bir araştırma yapmış olan C. R. Morey'in [1] kataloğuna birkaç yeni ilâve yapılmış olacaktır. Yazımızın konusu olan parçalar şunlardır.

1. Synnada (Şuhut) lâhti (Resim 1).

Müze envanter No: 10061

Bu lâhit kolleksiyonun en tam ve en mühim eseridir. Evvelce muhtelif yerlerde neşredildiği için [2] burada üzerinde tekrar durulmuycaktır. Yal-

Resim : 1

[1] C. R. Morey, *Sardis V. Part I. The Sarcophagus of Claudia Antonia Sabina and the Asiatic Sarcophagi*, Princeton, 1924.

[2] Bucklar, *Monumenta Asiae Mionoris Antiqua IV*, S. 26-28, Lev. 23-25; Schede, *A. Anzeiger*, 1930, S. 471 - 474 Res. 18 - 20; Aziz Oğan, *Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*. Sayı II, sayfa 181 - 193.

nız lâhtin resim 1 de görülen yüzünün sol tarafında oturan şahsın göğsünden yukarısının kırık olduğu görülüyor. Lâhte ait neşriyattaki resimlerde de bu kısım eksiktir. Halbuki bu şahsın başı (Resim 2) bundan kırkbeş yıl kadar önce, Berlin Müzesi Müdürü Farrey tarafından Berline götürülmüştür.

Resim : 2

1942 yılında Alman Hükûmeti bu başı diğer bazı eserlerle birlikte hükümetimize iade etmiştir [1]. Bu suretle lâhtin bir eksiği daha tamamlanmış olmaktadır [2]. Lâhit iyice tetkik edilirse Morey'in ayırdığı Lidya tekniğindeki lâhitlerden olduğu ve M. S. III üncü yüzyılın ilk yıllarına tarihlenebileceği anlaşılır.

2. Lâhit parçası (Resim 3)

Yükseklik : 0.57 m., Eni : 0.38 m., Kalınlık 0.15 m. Ankarada Çıkrıkçılar yokuşunda bulunmuştur.

Bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin yandaki kemerli alınlığı ve onun önündeki şahsı temsil ediyor. Şahsın yüzü kırıktır; gövde kısmı beline ka-

[1] Cumhuriyet gazetesinin 4/Ocak/1942 tarihli sayısında buna dair haber vardır. Aynı haber diğer gazetelerde de çıkmıştır.

[2] Buckler, aynı eser, Lev. 25, 82. C de resmini neşrettiği parçanın lâhit kapığındaki figürlerden birine ait olması gerektiğini söylemektedir. O zaman Şuhut mektep bahçesinde olduğu söylenen parçanın lâhitle beraber Ankaraya gelmediğini hatırlatmayı faydalı buluyoruz.

dar oldukça tamdır; himatyon giymektedir. Sol kolu elbise altındadır. Parça sidamara tekniği göstermektedir; İstanbul Müzesindeki Sidamara lâhtine benzer işçiliği varsa da daha ziyade Richmond koleksiyonundaki parçalarla [1] ve Atina Milli Müzesindeki parça [2] ile mukayese etmemiz münasip olur. Buna göre parça M. S. III üncü yüzyılın ilk dörtte birinde yapılmış olmalıdır.

Resim : 3

Resim : 4

3. Lâhit parçası (Resim 4)

Yükseklik : 0.62 m., Eni : 0.32 m., Kalınlığı : 0.18 m. Müze envanter No : 3022, beyaz mermerdendir. Ankarada Çıkrıkçılar yokuşunda bulunmuştur.

Bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin yandaki kemerli alınlığı ile onun önündeki şahsı temsil ediyor. Şahsın yüzü tamamen kırıktır, göğüs kısmı biraz sağlamcadır. Giydiği elbise himatyon olmalıdır. Parça sidamara tekniğinde olup bundan önceki parça ile aynı zamana tarihlenilebilir.

4. Lâhit parçası (Resim 5)

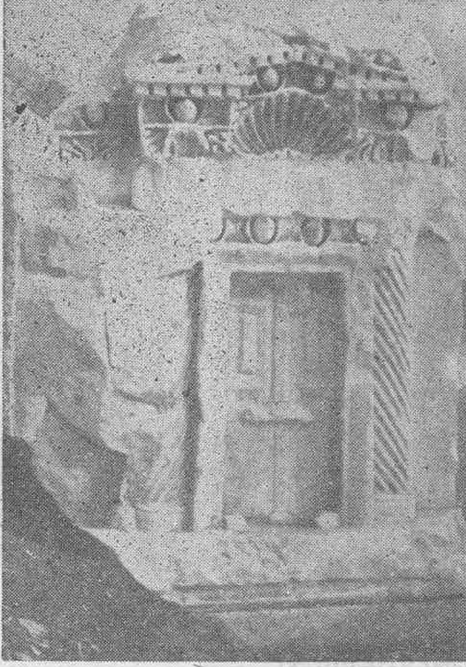
Ankara istasyonunda Ulaştırma Bakanlığı yapılırken bir Bizans mezarı üzerinde bulunmuştur. Beyaz mermerdendir. Yükseklik : 1. 18 m., Eni : 0.83 m.

Bir lâhtin yalancı kapı ihtiva eden dar yan yüzüdür. Kapının önündeki sunak, yanlardaki figürler ve alınlığın üst kısmı kırıktır; sol üst ve alt

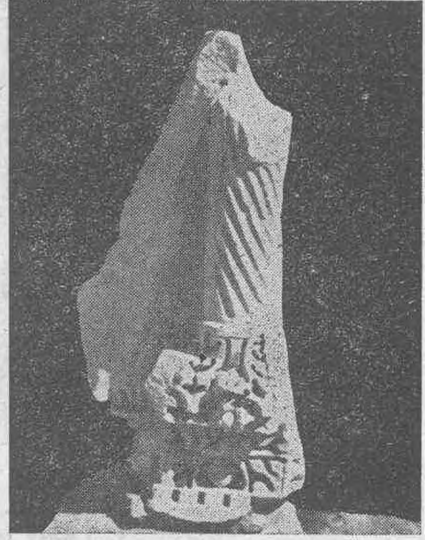
[1] Morey, aynı eser, Res. 43 - 51.

[2] Morey, aynı eser, Res. 20.

köşelerden de fazlaca parçalar kopmuştur. Kapının üzerinde ikinci bir lento vazifesi gören çıkıntı sütun başlıklarının üst kısımlarıyla beraber kırılmıştır. Parça sidamara tekniği göstermektedir. Bu parçadaki kapı, Sidamara lâhtindeki kapının aynı olup onun gibi işlemsiz bir kasa ihtiva etmektedir. Kapının lentoya yakın yerinde bir parçanın koptuğunu gösteren iz, kapı önündeki sunağın bir ışık sunağı olması ihtimalini hatıra getiriyor; kapı yanındaki sütunların *torus* ve *trobilos* ihtiva eden kaideleri vardır. Bu parça da yukardaki iki parça gibi Richmond koleksiyonundaki parçalarla mukayese edilebilir ve onlarla aynı zamana tarihlenmelidir.

Resim : 5

Resim : 6

5. Lâhit parçası (Resim 6)

Yükseklik ; 0.68 m., Eni : 0.30 m., Kalınlık : 0.18 m. Müze envanter No : 3017.
beyaz mermerdendir. Ankarada bir yol inşaatı sırasında bulunmuştur.

Burmalı bir sütun ve onun üzerinde arşitrav parçası vardır; sütunun kaide kısmı kırıktır; sidamara tekniğindedir. Bundan önceki üç parça ile aynı zamana tarihlenebilir. Bu dört parçanın mermerleri aynı cinstendir.

6. Lâhit parçası (Resim 7)

Yükseklik : 0.37 m., Eni : 0.53 m., Kalınlık : 0.16 m. Müze envanter No : 3024,
Beyaz mermerdendir. Ankarada Yüksek Ziraat Enstitüsü temellerinde bulunmuştur.

Bir lâhtin üçgen şeklindeki alınlığı ile onun önündeki şahsı temsil ediyor. Alınlığın üst kısmı ve şahsın başı iyi muhafaza edilmiştir; sima

üzerinde stilize edilmiş nebati bir firiz vardır; alınlık önündeki delikanlı khlamis giymektedir. Parçayı Atina Milli müzesindeki parça [1] ve İstanbul Müzesindeki Silifke lâhtinin [2] sol dar yan yüzü ile mukayese edersek delikanlının elindeki mızrakla avlanan bir süvari olması icabettiğini ve parçanın

Resim : 7

lâhtin dar yan yüzlerinden biri olduğunu anlarız. Eser en münasip şekilde M. S. III üncü asrın ilk dörtte biri ile ikinci dörtte biri arasına tarihlenebilir.

7. Lâhit parçası (Resim 8)

Yükseklik : 0.41 m. , Eni : 0 75 m. , Kalınlık : 0.18 m. Müze envanter No: 3023 Beyaz mermerdendir. Parça 1931 yılında Ankarada Keçiören yolu yapılırken Ziraat Enstitüleri önünde bulunmuştur [3].

Parça, İstanbuldaki Sidamara lâhtinin av sahnesi ihtiva eden uzun yüzünün sol tarafındaki kompozisyonun tamamen aynısını havidir [4]. Ağz

Resim : 8

[1] Morey, aynı eser, Res. 20.

[2] Morey, aynı eser, Res. 64.

[3] A. Anzeiger, 1932, S. 253-255, Res 10.

[4] Sidamara lâhtinin en güzel fotoğrafları: M. Schode, *Meisterwerke. I. Griechische und Römische Sculpturen des Antiken Museums, Leipzig, 1928, Lev. 38-41; Th. Reinach, Monuments et Memoires, IX. 1902 Lev. XVII - XIX.*

ağıza iki at ve bu atlardan biri üzerinde geri dönerek elindeki mızrağı kullanan khlamis giymiş bir süvari görülmektedir; süvarinin mızrak tutan elinin yanında yine mızrak tutan bir el vardır, bu iki şahsın ellerindeki mızrakla avlanmakta oldukları şüphesizdir. Yaprak süslerini ayıran şeritlerin işlenmemiş olmasından gayri, parçayı Sidamara lâhtinden ayıran hiç bir taraf yoktur; onunla aynı yıllara, yani M. S. III üncü asrın ikinci dörtte birine tarihlenebilir.

8. Lâhit parçası (Resim : 9)

Yükseklik : 0.63 m. Eni : 0.97 m., Kalınlık : 0.22 m. Müze envanter No : 4642. Beyaz mermerdendir. 1937 yılında Ankarada Atatürk İlkokulu önünde su yolu yapılırken bulunmuştur.

Bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin bir köşesine ait parçadır. Köşede dar yan yüze ait kısımda yalnız bir istiridy kabuğu motifi görülmektedir; uzun yüz ise istiridy kabuğu şeklinde üç alınlık ve bunlar arasında bir sütun ihtiva ediyor. Alınlıkların ikisi tam, üçüncüsünün ise yalnız bir parçası mevcuttur. Tam olan alınlıklar önünde birbirini takip eden iki süvari vardır, arkadaki süvarinin atının boynu görülmektedir; her üç figürün başları

Resim : 9

kırılmıştır; süvariler himatyon ve onun üzerine khlamis giymişlerdir, khlamisleri sol omuzlarında düğmelenmektedir. Öteki istiridy kabuğu içinde ve süvarinin başı gerisinde bir hayvan (geyik?) ayağı görülüyor; kabuk motiflerinin etrafını makkapla yapılmış yaprak süsleri çevrelemektedir, her kısım diğerinden kalınca bir şerit ile ayrılmaktadır. Parça Sidamara lâhtiyle aynı zamana tarihlenebilir.

9. Lâhil parçası (Resim : 10)

Yükseklik : 0.70 m., Eni : 0.62 m., Kalınlık : 0.18 m. Müze envanter No: 3029.
Beyaz mermerdendir, Yalvaç'da (Antiochiea ad Pisidiam) bulunmuştur.

Parça, bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin iki *aedicula* sı arasında kalan boşluğa aittir. İki burmalı sütun arasında omuzunda giyimli bir şahıs taşıyan bir asker görülmektedir; her iki şahsın yüzleri harabolmuştur; taşınan şahsın kadın olması muhtemeldir. Asker, *tunika* sı üzerine bir zırh (*lorica*) ve onun üzerine de bir asker paltosu (*paludamentum*) giymiştir; dizlerinden

Resim : 10

aşağı kısmı kırıktır. Parça Morey'in ayırdığı Lidya tekniği lâhitler gurubuna dahildir. Sütunların aralarındaki mesafenin fazla olması ve kimatyonun işlenişi bakımından Melfi lâhti [1] ile mukayese ederek onunla aynı yıllara tarihleyebiliriz. Bu takdirde parça M. S. II inci asrın ikinci yarısı ortalarında yapılmış olmalıdır.

10 Lâhit kapağı parçası (Resim : 11)

Yükseklik : 0.46 m. , Eni : 0.83 m. , Kalınlık : 0.18 m. Beyaz mermerdendir.

Yatağı temsil eden bir lâhit kapağının ön kısmına ait bir parçadır. Sol tarafta oturan bir çocuğun (*putto*) kalçadan aşağı kısmı görülmektedir. Önde küçük bir Eros ve bir horoz figürü vardır; Eros horozun boynunu sağ eli ile tutuyor, iki figürün de başları harabolmuştur; sağ tarafta yine bir hayvana ait bir iz görülmektedir; en alt kısımda diş sırası ve kimatyon vardır. Oturan çocuğun, oturuş şekli ve diğer figürlerin vaziyetleri bakımın-

[1] R. Delbrueck, Der römische Sarkophage in Melfi. *Jahrbach* 1913 S. 277 ve Morey, aynı eser. S. 34, Res. 39-41 de Melfi lâhti hakkında malûmat vardır,

ağıza iki at ve bu atlardan biri üzerinde geri dönerek elindeki mızrağı kullanan khlamis giymiş bir süvari görülmektedir; süvarinin mızrak tutan elinin yanında yine mızrak tutan bir el vardır, bu iki şahsın ellerindeki mızrakla avlanmakta oldukları şüphesizdir. Yaprak süslerini ayıran şeritlerin işlenmemiş olmasından gayri, parçayı Sidamara lâhtinden ayıran hiç bir taraf yoktur; onunla aynı yıllara, yani M. S. III üncü asrın ikinci dörtte birine tarihlenebilir.

8. Lâhit parçası (Resim : 9)

Yükseklik : 0.63 m. Eni : 0.97 m. , Kalınlık : 0.22 m. Müze envanter No : 4642. Beyaz mermerdendir. 1937 yılında Ankarada Atatürk İlkokulu önünde su yolu yapılırken bulunmuştur.

Bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin bir köşesine ait parçadır. Köşede dar yan yüze ait kısımda yalnız bir istiridy kabuğu motifi görülmektedir; uzun yüz ise istiridy kabuğu şeklinde üç alınlık ve bunlar arasında bir sütun ihtiva ediyor. Alınlıkların ikisi tam, üçüncüsünün ise yalnız bir parçası mevcuttur. Tam olan alınlıklar önünde birbirini takip eden iki süvari vardır, arkadaki süvarinin atının boynu görülmektedir; her üç figürün başları

Resim : 9

kırılmıştır; süvariler himatyon ve onun üzerine khlamis giymişlerdir, khlamisleri sol omuzlarında düğmelenmektedir. Öteki istiridy kabuğu içinde ve süvarinin başı gerisinde bir hayvan (geyik ?) ayağı görülüyor; kabuk motiflerinin etrafını makkapla yapılmış yaprak süsleri çevrelemektedir, her kısım diğerinden kalınca bir şerit ile ayrılmaktadır. Parça Sidamara lâhtiyle aynı zamana tarihlenebilir.

9. Lâhil parçası (Resim : 10)

Yükseklik: 0.70 m., Eni: 0.62 m., Kalınlık: 0.18 m. Müze envanter No: 3029.
Beyaz mermerdendir, Yalvaç'da (Antiochia ad Pisidiam) bulunmuştur.

Parça, bir lâhtin uzun yüzlerinden birinin iki *aedicula* sı arasında kalan boşluğa aittir. İki burmalı sütun arasında omuzunda giyimli bir şahıs taşıyan bir asker görülmektedir; her iki şahsın yüzleri harabolmuştur; taşınan şahsın kadın olması muhtemeldir. Asker, *tunika* sı üzerine bir zırh (*lorica*) ve onun üzerine de bir asker paltosu (*paludamentum*) giymiştir; dizlerinden

Resim : 10

aşağı kısmı kırıktır. Parça Morey'in ayırdığı Lidya tekniği lâhitler gurubuna dahildir. Sütunların aralarındaki mesafenin fazla olması ve kimatyonun işlenişi bakımından Melfi lâhti [1] ile mukayese ederek onunla aynı yıllara tarihleyebiliriz. Bu takdirde parça M. S. II inci asrın ikinci yarısı ortalarında yapılmış olmalıdır.

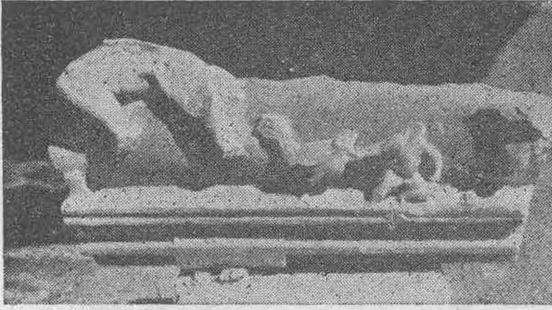
10 Lâhit kapağı parçası (Resim : 11)

Yükseklik: 0.46 m. , Eni: 0.83 m. , Kalınlık: 0.18 m. Beyaz mermerdendir.

Yatağı temsil eden bir lâhit kapağının ön kısmına ait bir parçadır. Sol tarafta oturan bir çocuğun (*putto*) kalçadan aşağı kısmı görülmektedir. Önde küçük bir Eros ve bir horoz figürü vardır; Eros horozun boynunu sağ eli ile tutuyor, iki figürün de başları harabolmuştur; sağ tarafta yine bir hayvana ait bir iz görülmektedir; en alt kısımda diş sırası ve kimatyon vardır. Oturan çocuğun, oturuş şekli ve diğer fügürlerin vaziyetleri bakımın-

[1] R. Delbrueck, Der römische Sarkophage in Melfi. *Jahrbuch* 1913 S. 277 ve Morey, aynı eser. S. 34, Res. 39-41 de Melfi lâhti hakkında malûmat vardır,

dan parça, Sidamara lâhti ile mukayese edilebilir ve ihtiyatla aynı zamana tarihlenmelidir.

Resim : 11

11. Lâhit kapağı parçası (Resim 12)

Yükseklik : 0.46 m. , Eni : 0.78 m. , Kalınlık : 0.16 m. Müze envanter No : 3117.

Yatağı temsil eden bir lâhit kapağının ön kısmına ait bir parçadır; yatak önünde kanadının biri kırık bir Eros vardır; Erosun önünde ve yatağın üzerinde enliliğine çizgiler görülüyor, bu çizgiler içine çapraz çizgilerle süs yapılmıştır. En altta kimatyon vardır ve yapraklar üzerine makkapla

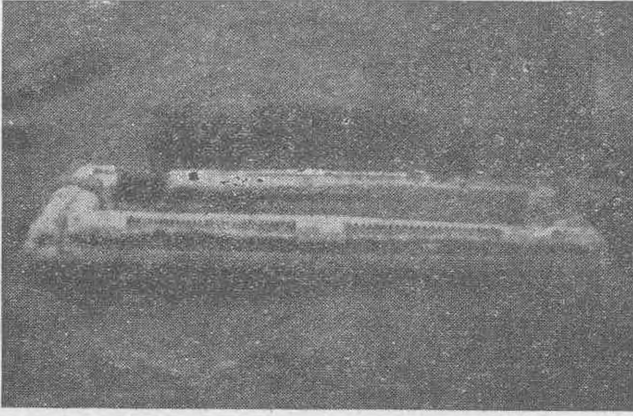
Resim : 12

delikler yapılmıştır. Yatak üzerinde görülen süsleri Sidamara lâhtinin kapağının orta kısmında görmek mümkündür; bu bakımdan parça ihtiyatla M. S. III üncü asrın ikinci dördte birine tarihlenebilir.

12. Lâhit kapağı (Resim 13)

Bu kolleksiyonun tamamlanabilmesi için henüz müzeye girmemiş bir lâhit kapağından da bahsetmek icabeder. Bu kapak Ankarada Yenicami civarında bir çeşme yakınında yalak olarak kullanılmaktadır. Kapak tamdır.

2.80 m. uzunluğunda, takriben 1.50 m. enindedir. Figürlü kısmı toprağa gömülü olduğundan sağlam kalmış olması muhtemeldir. Kenarlarında müstakil alçak kabartmalar ihtiva eden küçük levhalar olduğu anlaşılıyor. Bu türlü levhalar Sardes'de bulunan Claudia Antonia Sabina lâhtinde [1] ve

Resim : 13

kabartmaları silinmiş olarak da Synnada lâhtinde [2] mevcuttur. Kapağın kat'i tarihlenmesi için meydana çıkarılmasının icabedeceği tabiidir. Esasen atıl bir vaziyette duran bu kapağın bir an evvel Müzeye nakli temenni olunur.

[1] Morey. aynı eser, Res. 4—5

[2] Buckler, aynı eser. Lev. 24, 82 A II ve B,

ROMA İMPARATORU HADRIANUS'UN SİKKELERİ [1]

Cevriye ARTUK

Publius Aelius Hadrianus, Aelius Hadrianus Afer ve Umbria'lı eski bir Etrusk ailesinden gelen Domitia Paulina'nın oğludur. Spartianus'a göre 24 ocak 76 da Roma'da, başka tarihçilere göre İspanya'da Italika şehrinde doğmuştu. 10 yaşında babasını kaybettikten sonra eğitimi iki eğitime verilmişti. Bunlardan birisi imparator olacak ve Hadrianus'a kardeşinin kızını verecek olan Trajanus idi.

Hadrianus 15 yaşında iken orduya katıldı, 101 senesinde Kuestor oldu. Daklar savaşında Trajanus'un yanında bulundu. 105 senesinde halk Tribün'ü oldu. Daklara karşı ikinci seferde kendisine Trajanus tarafından birinci Minerva ordusu kumandanlığı verildi. Bu ödevinde başarı gösterdiğinden Pretör oldu. Trajanus kendisine oyunlar tertibetmesi için para verdi.

Partları (114 — 117) yenen Trajanus'un sıhhati bozularak Roma'ya gelmiş, Hadrianus ise Suriye'de kalmıştı. Karısı Plotina'nın tavsiyesi üzerine 2 inci dafa Consul tâyin edilmişti.

Trajanus sağlığında yazılı olarak halefini göstermemişti, Plotina vasiyetnameyi değiştirdi. Kocasını 10 ağustos 117 de öldüğü halde gizli tutuldu, zira Hadrianus'a haber vermek lâzımdı. Hazırlık bittikten sonra Trajanus'un 11 ağustos'ta öldüğü ve vasiyetnamesi herkese bildirildi. Gûya Trajanus burada halef olarak Hadrianus'u bırakmıştı.

- [1] — Francis Hobler, Records of Roman History Vol. 1 1860 S. 300 devam,
— W. Froehner, les Médaillons L'Empire Romain Paris 1878 S. 24 devam,
— Henry Cohen, Description Historique des Monnaies, Tome deuxième Paris 1882 S. 104 devam,
— Dictionnaire classique de Biographie, Mythologie et geographie Anciennes Paris 1884 S. 288
— W. Weber, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus Leipzig 1907.
— Paulys Real — Encyclopädie der classischen Altertums Wissenschaft XIV. 2 Stuttgart 1912 S. 2177.
— H. Mattingly — E. A. Sydenham, The Roman Imperial coinage, Vol. II London 1926 S. 315 devam,
— Kurt Regling, Die antiken Münzen 1929 S. 116 devam,
— Catalogue de Monnaies Antiques No. XV Genève 1930
— P. M. Strack, Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des II Jahrhunderts. Teil II: Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian Stuttgart 1933.
— H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum London 1936 S. 236 devam,
— Naville 8c C° Monnaies Grecque et Romains No. XII S. 179 devam.

Hadrianus imparator olunca birinci isteği rahat ve huzuru muhafaza etmekte. Partlarla sulh akt ile onlara Ermenistanı, Mezopotamya'nın bir kısmını ve Trajanus'un kendilerinden almış olduğu yerleri geri verdi. Husrev'in kırallığını tanıdı. Suriye'ye bir vali tâyin etti. 118 de halka ikramlarda (Liberalitas) bulundu (Bakınız: H. Cohen S. 182 No 914). Roma ve İtalya halkının 16 seneden beri hazineye borçlu oldukları pek büyük meblâğları istemedi ve Forum'da vermiş oldukları senetleri yaktırdı. (Senetlerin yakılma olayı için aşağıdaki sikkelere bakınız: H. Cohen S. 208 No. 1210 — 1213). Cömert, kanaatkâr ve sabırlı idi. Bu iyi huyları ile askerlerinin sevgisini kazanmıştı.

Hadrianus'un sulh siyaseti Trajanus'un generalleri tarafından hoş görülmedi ise de birşey yapamadılar, neticede Senato tarafından idâm edildiler.

Hadrianus gittikçe büyüyen imparatorluğunu dolaşmağa başlamıştı. Eyaletlere istiklâl vermek istiyordu. 10 sene gezdi. 3 kere Küçük Asya'da bulundu, eyaletlerin idaresini düzene koydu. Galya, Germanya ve Britanya'yı da dolaştı. Britanya'da, hâlâ kalıntıları görülebilen büyük, kalın bir duvar yaptırdı. 123 de Atina'da idi. 124 de Anadolu'ya, 125 te tekrar Atina'ya geçti. Yunanistan adalarını gezdikten sonra Atina'ya döndü. Sicilya'ya gittiği bile zannolunmaktadır. 128 de Roma'ya dönerek vatanın babası (Pater patriae) unvanını aldı. Bu unvanı iki kere istememişti. Karısı Sabina'ya Augusta unvanını verdi. Bundan sonra Arabistan, Mısır, Filistin ve Suriye'de geziler yaptı. Yahudi kıralına karşı açtığı harb 135 te bitmişti. Atina' da Jupiter tapınağının inşaatını bitirdi. Gezilerinin çoğunu yaya olarak yapmıştı. İnsanların hayatını yakından görerek kanunları ona göre tatbik etmek istiyordu. Lucius Aelius Caesar'ı mânevi evlât olarak kabul etmiş ise de 138 aralık'ta öldüğünden, sonradan Antoninus Pius denilecek olan Marcus Antoninus'u evlâtlığa kabul etmişti. 21 sene saltanattan sonra temmuz 138 de 60 yaşında iken öldü.

Hadrianus'un sikkeleri çeşitli cins madenden kesilmiş olup gruplar halinde gösterilebilir.

117 Senesi.

BMC {2} Lev. 46,3 altın sikkesinin ön yüzünde: Hadrianus'un büstü bulunmakta olup

IMP CAES TRAIAN HADRIANO OPT AVG GER DAC

yazısı okunmaktadır.

Arka yüzünde: Trajanus ve Hadrianus toga giymiş olarak karşı karşıya ayakta durmuş el sıkışıyorlar. Yazı:

PARTHIC DIVI TRAIAN AVG F PM TRP COS PP

altta:

ADOPTIO

[2] BMC: A Catalogue of the Roman coins in the British Museum.,

117 - 118 Seneleri

BMC Lev. 47,13 altın sikkesinin ön yüzünde: Hadrianus'un büstü, tefne çelenkli, örtü ve zırhlı. Yazı:

IMP CAES TRAIAN HADRIANO OPT AVG G D PART.

Arka yüzünde: Plotina'nın büstü, örtülü, sağa doğru. Yazı:

PLOTINAE AVG.

118 Senesi 2 inci Konsüllüğü.

BMC Lev. 48, 2 Gümüş sikkesinin ön yüzünde: Hadrianus'un tefne çelenkli büstü. Yazı:

IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG

Arka yüzünde: Concordia örtülü, sola doğru oturmuş, sağ elinde Patera tutuyor. Yazı:

PM TRP COS II.

Altta:

CONCORD

118 Konsul designatus III.

BMC Lev. 48, 13 gümüş sikkesinin ön yüzünde: Hadrianus'un büstü sağa doğru. Yazı:

IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG.

Arka yüzünde: Felicitas, örtülü, sola doğru ayakta, sağ elinde Caduceus sol elinde bereket boynuzu taşımaktadır. Yazı:

PM TRP COS DES III.

Sahanın sol ve sağında:

FEL AVG.

119 - 138 Konsul III.

Bu grup sikkelerin ön yüzlerinde Hadrianus'un başı veya büstü (tefne çelenkli, örtülü ve zırhlı) vardır. Yazı:

IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG.

Arka yüzlerinde: Herkül, Jupiter, Mars, Minerva Neptün, Roma İlâhları ve Aeternitas, Concordia, Felicitas, Pax, Victoria, Fortuna, Pietas, Libertas ve Spes tasvirleri yer almıştır.

BMC Lev. 50, 17 Gümüş sikkesinin arka yüzünde: Pietas, örtülü, giyili, cepheden, ayakta, başını sol tarafa çevirmiş, ellerini havaya kaldırmış. Yazı:

PM TRP COS III.

128 - 132 Seneleri.

Bu grup sikkelerinin ön yüzlerinde: İmparator'un sakallı başı (tefne çelenkli büstü, zırlı) bulunmaktadır. Yazı:

HADRIANVS AVGVSTVS PP.

BMC Lev. 56, 14 Altın sikkesinin arka yüzünde: İmparator çıplak başlı, askerî kıyafette, at üzerinde, sağ elini kaldırmış. Yazı:

COS III.

134 - 138 Seneleri.

BMC Lev. 60, 2 Gümüş sikkesinin arka yüzünde: Liberalitas örtülü, sola doğru, ayakta, sağ elinde dörtköşe bir şey (Tesara) tutmaktadır [3]

İmparator'un herhangi bir memleketine gelişini gösterir sikkelerin ön yüzlerinde yine imparator'un büstü bulunmakta olup arka yüzleri bu hareketi anlatmaktadır (Adventus grubu).

BMC Lev. 62, 11 Altın sikkesinin ön yüzünde: İmparator'un büstü bulunmaktadır. Yazı:

HADRIANVS AVG COS III PP.

Arka yüzünde: Toga giymiş olan imparator ayakta durur vaziyette olup karşısında Afrika, örtülü, başına fil postunu giymiş, sağ elindeki Patera ile aralarında bulunan 3 ayaklı sehpa kurban sunuyor, sol elinde başaklar taşımakta. Yazı:

ADVENTVI AVG AFRICAE. (Lev. I 1)

BMC Lev. 62, 12 Gümüş sikkesinin arka yüzünde İspanya tasvir edilmekte olup yazı:

ADVENTVI AVG HISPANIAE.

Neville C. Lev. XXIII, 682 İmparator'un Roma'ya gelişini göstermektedir. Yazı:

ADVENTVS AVG PONT MAX TR POT COS II S C (Lev. I 2)

BMC Lev. 62, 14 Altın sikkesinin arka yüzünde: İtalya tasvir edilmektedir. Yazı:

ADVENTVI AVG ITALIAE. (Lev. I 3)

Gezilerini canlandıran resimleri ihtiva eden gezi sikkelerinin ön yüzleri aynı olup imparator'un büstünü ve

HADRIANVS AVGVSTVS PP.

[3] Romalılarda büyük bayram günleri, prensin doğuşu, imparator'u tahta çıkışı ve zafer günlerinde imparator tarafından halka hediye dağıtılırdı. Halk hediyelerini Tesara ismi verilen 4 köşe markalarla alabilirdi. Bu markalara hediyelerin cinsi yazılırdı. Liberalitas'lar Consul'lük gibi sayılırdı. Yukardaki sikke 6 ıncı Liberalitas'ı bildirmektedir.

yazısını ihtiva etmektedir. Arka yüzlerinde ise, gezdiği her memleket örtülü ve uzanmış bir kadın şeklinde tasvir edilmiş olup o memleketi karakterize eden hayvan ve eşyalarla memleket adı konmuştur.

BMC Lev. 62, 15 Altın sikkesinin arka yüzünde Mısır tasvir edilmiştir. Kadın tasvirinin başında Lotus, sağ elinde Sistrum (madeni zil), sol kolu bir sepet üzerinde, karşısındaki altar üzerinde Mısır'ın kutsal hayvanı İbis bulunmaktadır. yazı:

AEGYPTOS. (Lev. I 4)

BMC Lev. 63, 10 Altın sikkesinin arka yüzünde: İspanya tasvir edilmiştir. Sağ elinde bir zeytin dalını tutmakta ve sol kolunu da kayaya dayamaktadır. Yazı:

HISPANIA

BMC Lev. 62, 19 Altın sikkesinin arka yüzünde: Afrika gösterilmek istenmiştir. Afrika tasviri başına fil postunu giymiş, sağ elini, sol tarafta duran aslanın boynuna koymuş, sol kolu meyva dolu bir sepet üzerinde durmaktadır. Üstteki yazı:

AFRICA. (Lev. I 5)

İmparator'un «Yeniden ihya edici: Restitutor» vasfını canlandırmakta olan sikkelerinde ise imparator, kadın şeklinde gösterilmiş olan memleketin elinden tutarak kaldırmaktadır.

BMC Lev. 64, 3 Altın sikkesinin ön yüzünde: İmparator'un büstü olup yazı evvelki grupun aynıdır. Bütün gruplarda değişen ve imparator'un, anlatılmak istenen vasıf ve icraatını canlandıran yüz arka taraf olduğuna göre bu sikkenin arka yüzünde de: İmparator Abaya'yı ihya etmekte olup yazı:

RESTITVTORI ACHAIAE

BMC Lev. 64, 5 Altın sikkesinde:

RESTITVTORI AFRICAE

BMC Lev. 64, 7 Gümüş sikkesinde:

RESTITVTORI GALLIAE

BMC Lev. 64, 8 Gümüş sikkesinde:

RESTITVTORI HISPANIAE

AMC Lev. 64, 10 Gümüş sikkesinde:

RESTITVTORI MACEDONIAE

Naville C Lev. XXVI, 746 Bakır sikkesinde:

RESTITVTORI PHRYGIAE, altta S C. (Lev. I 6)

yazıları okunmakta ve imparator'un bu ülkeleri ihya ettiği anlatılmak istenmektedir ve anlatılmıştır.

Karısı Şabına adına kesilmiş bir sikkenin ön yüzünde:

BMC Lev. 64, 12 Sabina'nın büstü, yazı:

SABINA AVGVSTA HADRIANI AVG PP.

Arka yüzünde: Concordia, örtülü, taht üzerinde, sol tarafa doğru oturmuş uzatmış olduğu sağ elinde patera tutuyor, sol kolunu Spes statüetinin üzerine koymuş, yazı:

CONCORDIA AVG.

İmparator'un karısı ile beraber kesilmiş sikkelerinden biri olan *BMC Lev 69,2* gümüş sikkesinin ön yüzünde Hadrianus'un başı, tefne çelenkli, sağa doğru, yazı:

HADRIANVS AVGVSTVS.

Arka yüzünde: Sabina'nın büstü, örtülü, sağa doğru, yazı:

SABINA AVGVSTI.

İmparator'un ordusunu herkese tanıtan sikkeler grubunda «Exercitus» ise ön yüzler aynı olup arka yüzler değişmekte ve orduları tanıtmaktadır.

BMC Lev. 93,7 Bakır sikkenin arka yüzünde Hadrianus at üzerinde sağa doğru, sağ elini kaldırmış, önünde sancaklarıyla ordusu bulunmaktadır. Yazı:

EXERCITVS.

Altta:

S C ve MAVRETANICVS.

Bu sikke İmparator'un Fas ordusunu göstermektedir. Hadrianus bütün İmparatorluk ordularını dolaşmakla bir yenilik yapmıştır. Orduda yapmış olduğu en önemli değişiklik «lejyonların buldukları memleketten toplanacak» emrini vermesi idi. Bunun neticesi olarak Millî ordular meydana geldi.

BMC Lev. 93,8 bakır sikkesinin arka yüzünde: Hadrianus yüksekçe bir yerde ayakta, sağ tarafa dönmüş, sağ elini kaldırmış, ordusu karşısında yer almaktadır. Yazı:

EXER MOESI.

CVS

Altta:

Sahada: S C bulunmaktadır.

BMC Lev. 93,2 Bakır sikkesinin arka yüzünde: İmparator atta, sağa doğru, sağ elini kaldırmış, ordusu karşısında, askerler sancaklarıyla. Yazı:

EXERCITVS.

Altta:

GERMANICVS .

S C (Lev. I 7)

BMC Lev. 93,11 Bakır sikkesinde ise Suriye ordusu gösterilmek istenmiştir. Yazı:

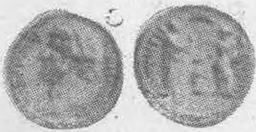
EXERCITVS.
SYRIACVS
S C

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü Nüvizmatik Kabinesi sikke koleksiyonunda:

	Altın	Gümüş	Bakır
Plotina	2		
Hadrianus	36	161	30
Sabina	2	15	1

sikke bulunmaktadır. [4]

[4] Bu yazı müze kayıtlarına göre hazırlanmış olduğundan koleksiyonda bulunan sikkelerin hangi gruptan ve ne miktar olduğu belirtilememiştir. Bu hususta Prof. Dr. Bosch'un muntazam çalışmalarına müteşekkir olduğumu söylemek vazifemdir.

A/

1

Æ

2

A/

3

A/

4

A/

5

Æ

6

Æ

7

LES PARAGES DU TEMPLE DE ROME ET D'AUGUSTE à ANKARA

E. Mamboury

Professeur au Lycée de Galatasaray

Dans le courant de l'hiver 1939-1940, on effectua, autour du Temple de Rome et d'Auguste et de la mosquée d'Hacı Bayram, la démolition d'un certain nombre de maisons d'habitation, afin d'établir, tout autour des deux vénérables monuments, un square fleuri et ombragé et un nouveau quartier aux maisons modernes et hygiéniques. Ces démolitions s'étendirent surtout, pour le moment, au nord, au nord-ouest et à l'ouest des deux édifices, ce qui fit qu'une partie des rues Uygur Sokağı et Şardaşlar Sokağı disparurent.

Ces travaux mirent au jour, au nord-ouest et à l'ouest de Hacıbayram Camisi, un imposant mur byzantin dont les dimensions énormes attirent l'attention. Caché à l'intérieur du pâté de maisons s'élevant entre la rue İlbay caddesi et Hacıbayram Camisi, il n'avait jamais été vu par personne de compétent et formait la limite des propriétés qui se trouvaient de part et d'autre de ses faces. Il fallut les travaux de démolition de l'hiver 1939-40 pour dégager sa face sud-est; tant qu'à sa face nord-ouest, elle est encore masquée par un rideau de maisons le long de la rue İlbay.

En 1937 déjà, j'avais remarqué dans les fondements d'une maison de la rue İlbay, à droite en montant, avant la rue Yeğgün, des piliers et des départs d'arcs de brique qui appartenaient sans aucun doute à une construction byzantine adossée à la grande muraille.

Pour en savoir d'avantage, un sondage était nécessaire; grâce à l'amabilité de Bay Zübeyr Koşay, Directeur Général des Musées, ce sondage fut fait à l'extrémité nord-ouest du mur, le long de sa partie intérieure; en voici les conclusions.

Situation et dimension du mur.

La fraction du mur retrouvé a 54 m. de long et son épaisseur est de 5 m. 85 dans sa partie supérieure, et 6 m. environ à sa partie inférieure; du côté d'Hacıbayram, il émerge d'environ quatre mètres de la place, mais du côté de la rue İlbay, il accuse une hauteur de 10 m. environ. Construit parallèlement au temple de Rome et d'Auguste, ce mur est distant de 40 m. 75 du bord des fondements des escaliers qui régnaient tout autour de cet édifice. Ses deux extrémités sont à peu près limitées par la partie inférieure des deux rues Yeğgün et Uygur Sokakları, non loin de leur croisement avec

la rue İlbay caddesi qui, elle, longe à peu près, extérieurement, le pied du mur.

Sondage et détails de construction.

Le sondage exécuté le long de la face intérieure et à l'extrémité nord du segment du mur retrouvé fut poussé jusqu'à 3 m. 30 de profondeur à travers des couches modernes de terre rapportées et de débris de démolition. A 2 m. 50 de profondeur, apparut un épatement du mur de 32. cm de largeur, au-dessus et au devant duquel adhéraient encore du mortier de scellement. A n'en pas douter, le dallage qui devait recouvrir la place régissant autour du temple s'appuyait sur cet épatement; aucune dalle en place ne fut cependant retrouvée. La partie du mur, enfouie au-dessous du dallage présumé, ne présente aucune face unie; c'est un bloc de maçonnerie composée de pierres de moyenne grosseur noyées dans un mortier compact blanc composé de chaux et de sable. Au-dessus de l'épatement, on voit deux séries superposées de gros blocs d'une hauteur totale de 80 cm. bien équarris, places en assises bien réglées, avec des joints de quelques millimètres à peine. La série inférieure est formée de longs blocs d'andésite foncée de 30 cm. de l'Elmadag, de 50 cm. de hauteur et de 50 cm. à 70 cm. de longueur. La face visible, épannelée à l'origine, montre des traces d'usure et de polissage par frottement prolongé. Cette partie du mur reflète un travail civil de bonne qualité et constitue une oeuvre différente de celle du mur proprement dit qui se trouve au-dessus et qui a une origine militaire. Au-dessus de ces deux séries de blocs, le mur fait un retrait de 12 cm 50, puis continue à s'élever selon une technique différente, exécutée avec fort peu de soin, en accusant une minime obliquité vers l'intérieur par suite du tassement. On a d'abord trois séries de blocs superposés, respectivement de 34, 35 et 16 cm. de hauteur, aux assises mal réglées; ce sont généralement des blocs d'andésite ou de marbre de remploi; les joints sont larges et sont remplis de mortier blanc légèrement grisâtre composé de chaux et de sable. Un peu partout, des briques ou de petites pierres garnissent les joints verticaux ou horizontaux pour parfaire les longueurs ou les hauteurs. Au dessus de la troisième assise de pierre apparaît un lit de brique occupant toute l'épaisseur du mur. Ce lit est irrégulier, et quoiqu'il ait en général six briques, ou même sept, dans la hauteur, sur la face intérieure, il n'en a que cinq sur la face extérieure. Les briques ont 29 cm. sur 30 cm. et une épaisseur moyenne de 4 cm. les joints, très grands, ont une épaisseur de 6 à 6, 5 cm. aucune marque imprimée n'est visible sur ces briques et seul un double ou triple trait en diagonale, fait avec les doigts sur la terre fraîche, décore l'une des faces. Le lit de brique était surmonté, car en général il n'existe plus partout complètement, d'un parament de six ou sept blocs superposés, d'un total de 2 m. 23 de hauteur, dont on ne voit que les trois blocs inférieurs. Au-dessus de ces assises de pierre, existe encore un lit de quatre briques de 34 cm. de hauteur; puis, un espace de 1 m. 60

autrefois paré de cinq ou six blocs; puis enfin, un troisième lit de brique dont on ne voit que deux rangs. Il est fort probable que le mur était encore plus élevé qu'aujourd'hui, mais qu'il aura été, petit à petit, démoli par les siècles.

La face extérieure n'est visible, pour le moment, et encore fort partiellement, que derrière la maison No 12 de la rue İlbay. Jusqu'à la hauteur du premier épatement de la face intérieure environ, le parement de gros blocs a complètement disparu et le blocage compact intérieur du mur apparaît partout. On voit ensuite de gros blocs, de 80 cm. de hauteur sur 30 à 40 cm. d'épaisseur, engagés verticalement dans la maçonnerie et tenant lieu, avec d'autres blocs semblables placés horizontalement au-dessus, d'encadrements blocs rectangulaires ou sarrés, placés de face, le long de la muraille extérieurement. Un deuxième rang de blocs verticaux semblables de 60 cm. de hauteur, est disposé au-dessus du précédent; un de ces blocs, que nous verrons plus loin, porte sur le champ une inscription grecque dédiée à l'empereur Hadrien déifié. Puis, vient un lit de cinq briques, surmonté de cinq rangs de gros blocs divers et d'un nouveau lit de briques. Le toit de la maison ne permet pas de voir plus haut. Tous les blocs de parement sont d'andésite ou de marbre blanc ou bleuté; la plus grande partie semble être de romploi. La maçonnerie intérieure de la muraille est constituée, comme dans toutes les murailles byzantines, par un blocage moyen dont les pierres, disposées par assises superposées, sont souvent placées obliquement; elles ne sont pas toujours garnies, de mortier, et celui-ci n'est guère étendu en couches horizontales que sur tous les deux ou trois lits de pierres.

Contrairement à l'habitude observée dans la technique constructive byzantine employée à Constantinople, le mortier ne comporte pas de brique pilée; il est entièrement constitué par de la chaux et du sable, exactement comme le mortier employé aux bains byzantins de Çankırı Kapısı; mais il est légèrement plus gris que le mortier romain et le sable est plus gros. Le fait qu'il n'y a pas de brique pilée dans le mortier, et que celui-ci ressemble au mortier romain, laisse supposer une date de construction assez ancienne. La brique était rare, quoique la contrée soit assez abondamment fournie en terres argileuses, mais la pierre, comme aujourd'hui, était abondante et les carrières étaient proches. Si les débris et déchets de briques étaient donc peu nombreux, le sable des rivières et ceux des dépôts quaternaires régionaux fournissaient par contre un excellent matériel pour la construction. Il semble qu'à Ankara, le mortier à base de chaux et de sable fut employé jusqu'à la fin du VIe siècle; l'enceinte inférieure de la Citadelle, que l'on fait remonter, à tort ou à raison, au milieu du VIIe siècle, est construite avec du mortier à base de chaux, de sable et de brique pilée; l'enceinte supérieure, qui date du VIIIe siècle, possède un mortier semblable. Quant à celui de la poterne couverte du ravin du Bentderesi, il est constitué presque exclusivement par de la brique grossièrement pilée.

Céramique; inscriptions.

Le sondage peu important qui fut fait n'a rien apporté de bien spécial au point de vue des céramiques. Aucun débris romain ne fut trouvé; seuls un fond de vase byzantin gravé et quelques fragments de poteries turques jusqu'au moderne Kütahya ont été ramassés. Par contre, sur la face extérieure du mur, derrière la maison No. 12 de la rue İlbay, un bloc placé en boîsse, contient une inscription grecque intéressante; reposant sur le champ, le bloc inscrit a une hauteur de 60 cm. une épaisseur de 30 cm. et une longueur inconnue dépassant 45 cm. L'inscription renversée, se compose de sept lignes de lettres très finement sculptées; les lettres, d'un beau caractère et d'une grande régularité, ont 4 cm. de hauteur; l'espace entre les lignes est de 2 cm. Le début des quatre premières lignes et la fin de toutes manquent, mais telle qu'elle est, l'inscription nous donne assez de renseignements pour en déterminer la date et son but. Si l'on dégagait la pierre du mortier qui l'enserme encore, on pourrait en récupérer le texte complet. En étudiant les inscriptions de Galatie dans R. Cagnat (auxilinate G. Lafaye, *Inscriptiones Graecae. Ad re romanas pertinentes. Tome III. Paris 1906*) j'ai pu grâce au N°. 180, page 102, compléter dans une certaine mesure l'inscription retrouvée dont voici le texte:

ΘΙΠΑΤΟΝ ΘΕΟΥ ΤΡΑΙΑΝΟΥ ΚΑΙ
 ΘΕΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΑΝΤΩ
 ΝΕΝΟΥ ΠΑΡΘΙΚΩΝ .....
 .... ΟΥ ΑΑΠΟΤΕΧΝΩΝ ..... ΗΜΗΤΡΩΝ
 ΛΙΣ ΤΗΣ ΤΑΛΑΤΙΑΣ ΜΕΓΑΛΗΤΕΚΤΟΣ
 ΑΓΩΝ ΑΓΚΥΡΑ .....
 ..... ΙΩΝ .....

οιπατον Θε (ου τραϊανου και)
 Θεου Αδριανο (ς) (και Θεου Αντο)
 (νι) νου Παρθικω (ν) .....
 ... ονα απογ (ονον) ... (η Μητροπο)
 λις τις Γαλα (τίας Σεθαστη τεκτοσ)
 αγων Αγκυ (ρα) .....
 .... ιων .....

Suprêmes dieu Trajan et dieu Hadrieo et dieu Antonin des Parthes
 ..... aïeux ..... la Métropole de Galatie des Tek-
 tosages Augustaux d'Ankyra .....

Topographie.

En consultant le plan ci-joint des environs du temple de Rome et d'Auguste, et en parcourant les rues qui entourent le monument, on se rend immédiatement compte que le temple devait se trouver au milieu d'une place étendue élevée entourée de toute part de rampes abruptes. La découverte d'un segment de 45 cm. de longueur du mur nord-ouest absolument parallèle aux murs latéraux du temple, laisse supposer, en même temps, que la place devait être rectangulaire, et qu'elle occupait exactement le sommet de la colline qu'on dût sans doute aplanir lors de la construction du temple. Le sondage effectué à l'extrémité nord-ouest du mur a permis de retrouver l'ancien dallage de la place et le mur de clôture qui formait parapet tout autour de celle-ci. Ce mur de 0,80 m. de hauteur, et d'épaisseur difficile aujourd'hui à déterminer, était constitué, comme nous l'avons vu plus haut, des assises superposées de blocs d'andésite et de marbre, aux joints très fins et à la face épannelée, usée et polie par les siècles. Il devait s'étendre au sommet d'un contrefort peu élevé, très solide, destiné à maintenir la poussée des terres de remblai accumulées sur les bords. On peut s'imaginer dès lors le spectacle que devait présenter la silhouette de la ville antique avec le temple de Rome et d'Auguste émergeant de l'Acropole. La distance de ce mur jusqu'à la première marche du temple étant de 40 m. 75, si l'on donne à la place une forme semblable à celle de l'implantation du monument, c'est à dire de 118 m. de largeur sur 156 m. de longueur, l'esplanade avait alors une surface de 18486 m², y compris les 2100 m² du temple. Du côté de la ville, c'est à dire à peu près dans la direction de la rue Bayram, il devait y avoir un grand escalier qui aboutissait au bas de la colline.

Ankara possédait donc, au premier siècle de l'ère chrétienne, une Acropole assez peu élevée, d'une altitude de 885 m. environ, (Gare 843 m.) portant le temple de Rome et d'Auguste, qui devait être à peu près au centre de la ville. Les murailles de la Citadelle actuelle, pour autant qu'on le sache, n'existaient sans doute pas encore, et la ville devait être bâtie dans la plaine, vers le nord-ouest, autour de l'Acropole, dans la boucle de Bendersesi qui l'entourait sur trois faces. La ville devait être défendue par une muraille romaine dont on ne connaît que quelques rares éléments sur l'İsmetpaşa tepesi. Caracalla, entout cas, la restaura entre 211 et 217.

On suppose que le temple de Rome et d'Auguste fut converti définitivement en église vers la fin du IVe siècle, car, en 362, l'empereur Julien l'Apostat fut encore reçu à son arrivée à Ankyra avec de grands honneurs par les grands pontifs du temple. On ne sait si la grande cour extérieure du temple fut occupée dans la suite par des demeures privées, mais la présence d'un mur de fortification imposant semblerait le prouver, à moins que les empereurs n'aient transformé la colline en lieu militaire fortifié et le temple en dépôt ou en caserne. Quand, par qui et pourquoi cette grande muraille d'enceinte fut-elle construite? voilà ce qu'il faut essayer de chercher.

L'inscription retrouvée et remployée date de la période allant de 117 à 118 peut être même, si Antoine y est révéré comme dieu, jusqu'à 161. Or, cette inscription ne peut avoir été employée pendant l'époque païenne et, Caracalla, cité comme ayant restauré et relevé les murailles de la ville, ne peut avoir élevé celles de l'Acropole du temple, mais bien celles qui entouraient la cité entière. Nous arrivons alors à la période byzantine chrétienne. Lorsque le temple fut changé en église vers la fin du IVe siècle, la ville byzantine devait toujours s'étendre dans la boucle de Bentderesi, autour de l'ancienne Acropole du temple de Rome et d'Auguste; plus tard, au milieu du Ve siècle elle s'allongea un peu vers le sud, autour de l'église St. Clément, située au bas de la pente ouest de l'actuelle Citadelle. Lors de l'attaque du roi de Perse Khosroès, en 620, la ville fut prise et en grande partie détruite, ses monuments et autres furent ravagés. Quelles devaient être à ce moment-là les défenses militaires de la ville? On ne le sait au juste; et si l'enceinte romaine existait encore, dans quel état était-elle? Héraclius, (610-641) après avoir battu et refoulé les Perses de Khosroès, songea sans doute à défendre la ville, et c'est peut être lui qui éleva tout autour de la cour extérieure du temple et exactement en-dessus et en dehors du parapet ancien de celle-ci, le mur dont une importante fraction vient d'être retrouvée.

Cependant, si nous étudions la technique constructive de la muraille et si nous la comparons avec les murs d'Héraclius qui existent encore à la porte inférieure des Blachernes, à Ayvansaray d'Istanbul, nous ne trouvons guère de ressemblance. Ces derniers, avec leur parement de gros blocs bien taillés surmontés d'une construction de brique, ressemblent beaucoup plus aux murailles de l'inférieure de la Citadelle, qu'à celle de l'Acropole du temple avec ses assises de gros blocs de remploi alternés d'assises de 4, 5, et 6 rangs de briques. Il est vrai que presque à toutes les époques constructives byzantines, on a utilisé les lits alternés de briques et de pierres; cette technique avait été déjà employée par les Romains, mais ces derniers n'en avaient pas fait un principe presque intangible de construction comme les Byzantins. Dioclétien à Nicomédie, Constantin à Byzance avaient déjà employé la brique et la pierre dans leurs édifices. Les bains de Çankırı Kapısı également en séries superposées de 4 rangs de briques et de 4 rangs de pierres soigneusement taillées et assemblées; cette technique les rattache plutôt aux constructions impériales de Théodose II^{er} ou de Théodose II. Si nous envisageons les espaces remplis de mortier entre les briques, nous voyons, qu'au début de l'époque byzantine, ces espaces étaient égaux à l'épaisseur des briques; avec les siècles, ces espaces devinrent très épais, et au XIe siècle, ils atteignent 11 ou 12 centimètres avec une brique mince en retrait noyée dans l'épaisseur du mortier. Dans le mur de l'Acropole les épaisseurs de mortier atteignent de 6 à 6,5 cm. dans le lit de 6 briques. Les briques elles-mêmes ont 29 cm. avec une épaisseur de 4 cm. ce sont des dimensions courantes que l'on retrouve à partir du Ve siècle. Qu-

ant au mortier, il est dans le mur de l'Acropole uniquement de chaux et de sable assez grossier; il est moins blanc que le mortier romain auquel il ressemble toutefois beaucoup. Dans les constructions de la Citadelle, le mortier est en général mélangé de brique concassée et pilée comme il est de règle dans toutes les constructions byzantines d'Istanbul.

De tous ces éléments de discussions et de comparaisons je serais enclin à dater le mur de l'Acropole de la deuxième moitié du VI le siècle sans pouvoir préciser autrement, étant donné la minime partie du mur que j'ai pu étudier.

La présence de cette enceinte byzantine autour de la place du temple de Rome et d'Auguste n'a été signalée par aucun voyageur ancien ou moderne. On ne savait pas non plus qu'elle était l'étendue de la place du temple et comment elle était limitée. Aujourd'hui, les démolitions entreprises, ont jeté quelque clarté dans ces antiques parages. Il faudra par conséquent revoir en entier la topographie généralement établie pour l'ancienne ville romaine et byzantine d'Ankyra; il faudra réétudier, à la lumière de la découverte de cette nouvelle enceinte intérieure, les textes des auteurs byzantins concernant la construction des premières murailles défensives d'Ankyra. Il est fort probable que des textes anciens connus furent indûment utilisés pour l'étude des murs de la Citadelle, alors qu'ils parlaient peut-être de l'Acropole. Donc, bien des choses sont à revoir, et c'est ce que nous ferons.

Conclusion.

La mise au jour de cette nouvelle enceinte intérieure pose de nouveaux problèmes et nombreux problèmes pour la topographie ancienne d'Ankara; il serait donc à souhaiter, lorsque toutes les maisons que l'on veut abattre seront démolies, que des fouilles systématiques soient entreprises par le Türk Tarihi Kurumu avant la construction du quartier, pour fixer le plus de points possible de la muraille, sur ses quatre faces, et particulièrement l'emplacement de l'escalier d'accès sur l'ancienne esplanade du temple.

Ankara, août 1940

ANADOLU SELÇUK HÜKÜMDARI II NCİ GİYASEDDİN KEYHÜSREV ADINA KESİLMİŞ OLAN DEĞERLİ BİR DİNAR

İbrahim ARTUK

Gerek Avrupa'nın tanınmış müzeleri gerekse Yurdumuzun müze sikke koleksiyonlarında, Anadolu Selçuk Hükümdarı II nci Gıyaseddin Keyhusrev bin Keykubad'ın (H. 634-644) 1236-1246 senesinde kesilmiş gümüş, bakır sikkelerine çokça tesadüf olunduğu halde altın sikkeleri pek azdır. Biz adı geçen Hükümdar'a ait değerli bir dinarı sikke koleksiyonumuza katmağa muvaffak olduk.

Dinar, 12 Temmuz 1943 gün 4023-1021 sayılı Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün isteğiyle, İstanbul Arkeoloji Müzelerince, Beyoğlu Tepebaşı Aynalçesme caddesi No. 33 te oturan seyyar antikacı Hikmet Karagür'den 1750 liraya satın alınmıştır.

Dinar Nüemizmatik Kabine kayıt defterinin 280 numarasını taşımakta, 24 ayar, 134 gram ağırlığında, 39 mm. kutrunda olup gayet iyi muhafaza edilmiştir.

Dinarın her iki yüzü kenar ve ortada olmak üzere iç içe dairelerle ikiye bölünmüştür. Sahalar kabartma ve düzgün bir nush ile doldurulmuş olup kelimelerin pek azında nokta görülür.

Ön yüz, ortada: Lev. I

الامام
المستنصر بالله
امير المؤمنين

Birinci satırda 1, üçüncü satırda üstte 2, altta 1 olmak üzere 4 yıldız vardır. Bu hal II nci Keyhusrev sikkelerinde sık sık görülmektedir. Adı geçen Sultanın hükümet zamanı El-Mustansır Billah ve El-Mustasım Billah'ın devrine rasladığından sikkelerinde daima bu halifelerin isimleri yazılıdır.

Bilindiği üzere Abbasi halifeleri, sikkelerinde üç isim kullanmışlardır;

El-Mansur zamanında امير المؤمنين

El-Mehdi zamanında الخليفة

El-Memun » الامام [1]

Etrafta: ضرب هذا الدنيا وبارالمالك قونية عمرها الله
بقا مالکها في سنة خمس ثلثين وستائه

Anlamı:

«Bu dinar Başşehir Konya'da kesildi, Tanrı orayı Malikinin varlığı ile mamur kılsın, 635 senesinde». عمرالله dan sonra gelen بقا kelimesinde ب nin noktaları yoktur. Bu vaziyet dinar, Konya darb kelimelerinde de görül-
mektedir.

Arka yüz, ortada: Lev. II

السلطان
الاعظم كيخسرو
بن كيقباد

gibi isim ve başlıklar okunmaktadır. Keyhüsrev kelimesinde ك ın üzerinde bulunması lâzım gelen çizgi konulmamıştır.

Etrafta:

والهكم الهواحد
لاله الاهو الرحمن الرحيم وما توفيقى
الابالله عليه توكلت

Bu satırlarda beklenilmiyen birtakım mânalar gizlidir:

والهكم الهواحد لاله الاهو الرحمن الرحيم

Tanrınız tekdîr ve kendisinden başka tapılacak kimse yoktur, O hem Rahman hem de Rahim'dir (acıyan).

وما توفيقى الابالله عليه توكلت

bu işte benim talihim yoktur, ben Tanrının hidayet ve maneviyatı ile ona tevekkül ettim (Ona sığındım). Bu cümlelerin bir hicran ifade ettikleri görülüyor. Belki bunlar bir teessürün şiddetinden doğmuştur ve gittikçe

yaklaşmakta olan bir tehlikeden çekinen bahtsız bir insanın anlatımına benzer.

Tarihi araştırma:

Dinarda adı geçen sultan II nci Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuk Sultanı I inci Alâaddin Keykubadın oğludur. Babası Anadolu Selçukilerinin en güçlü padişahlarından. Siyasi olup, ilme büyük bir sevgisi vardı. Memleketi imar ile yeniden şehirler kurdu [2]. Anadolu'da cami, medrese, han ve saray gibi en mühim ve en nefis binalar onun zamanında vücuda getirilmişti.

Sultan Alâaddin öteden beri Suriye'yi sulh yolu ile ele geçirmek isteğinde idi. Buradaki küçük hükümetler, Meyyafarikin Eyyubilerinden Melik el Eşref Muzafferiddin Musa ibn El-Melik El-Adil gibi bahadır bir adamdan yardım istediler. Bu durum Sultan Alâaddin'in canını sıkıyordu. Bu amaç ile Dumuşk'da hükümet eden Melik El-Adil'in oğullarından Melik El-Muaz-zam Şerafüddin İsa'nın kızkardeşi Melikei Adile ile Malatya sarayında büyük bir hazırlık vardı. Selçuk Sultanı Keykubad'ın evlenme töreni yapılacak idi. I inci Keykubad esasen evli olup zevcesi Mahiperi hatun idi ve bundan II inci Gıyaseddin Keyhüsrev adında bir oğlu olmuştu [3]. Alâaddin'in Melikei Adile'den iki oğlu dünyaya geldi: İzzeddin Kılıcaslan ve Rüküddin Süleyman. Sarayda eski karısı Mahiperi hatunun nüfuzu azalmış buna mukabil yeni prenses bütün saray kadınlarına hâkim bir durum almıştı. Bu durumdan faydalanarak oğlu İzzeddin Kılıcaslan'ı babasına veliahd gösterdi. Ancak övey oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'i bu işte bir engel sayması ile onun gönlünü yaparak uzak bir yere göndermeği düşündüğünden, Tarihçi İbni Bibi'nin dediği gibi, kendisine Erzincan padişahlığını verdi ve yanına Atabek mevkiine tâyin ettirdiği Emir Mubarziddin Ertokuş vasıtasıyla Erzincan'da tahta oturdu. Bu olayları Sivas'tan kontrol eden Sultan Alâaddin oğlunun Erzincan'a yerleştiğine tamamiyle kanaat hâsıl ettiğinden âdeti üzere Kayseri'ye gelip bir müddet burada kaldı. Fakat Gıyaseddin Keyhusrev bu siyasetten memnun değildi. Çünkü babasının yerine doğrudan doğruya sultan olmak istiyordu. Övey kardeşinin veliahd gösterilmesi yüreğinde acı bir ukde olarak kaldı. İşte bu sıralarda Sultan Alâaddin'in Harezimşahlardan Celâleddin Menküberti ile münakaşaları başgösterdi. İlk zamanlarda bu iki hükümdar birbirlerine elçi göndermek suretiyle siyasi münasebetlerini ilerletmeğe muvaffak olmuş [4] hattâ Sultan Celâleddin yakın akrabasından bir kızı Gıyaseddin Keyhusrev'e nişanlamak yoluna gitmişti. Fakat bu sevgi uzun zaman devam etmedi. Zira Celâleddin Harezimşah Meluküleşref'in ülkelerinden biri olan Ahlat'ı kuşatarak aldı. Meluküleşref burasını tekrar geri almak için Alâaddin Keykubad ile birleşti. Şarkı Karahisar yakınında Akşehir ovasına, oradan Yassı Çimen'e gelindi. İki taraf arasında yapılan savaşta, 29 ramazan 627 [5], harb Celâleddin'in katı mağlubiyeti ile neticelendi. İşte bu bozgunluktan ve Celâleddin'in katlinden sonra etrafa dağılmış olan Harzemliler Sultan Alâaddin'in hizmetine girmek istediklerinden bunlar Kayseri'ye çağırıldı. Aralarında Kırhan Berke-

han gibi ün almış kumandanlar bulunuyordu. Biraz sonra Anadolu Selçuk Devleti mukadderatını alâkadar eden önemli bir olay vukua geldi.

Moğullar başlarında Çarmagun Nuvin olduğu halde ilk defa olarak Anadolu'da görünerek Sivas'a kadar olan sahayı yağma ve ahalisini kılıçtan geçirerek geri döndüler. Sultan Alâaddin Moğul taarruzunun Gürcistan Melikesi Rosudan'ın teşviki ile olduğunu zannederek Gürcistan'a bir sefer yapmak mecburiyetinde kalmış ve bu arada birçok kaleler ele geçirmişti. Rosudan Sultanın teveccühünü kazanmak için kızını sultanın büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'e vermeği aklına koymuş [6], Alâaddin'de bunu münasip görmüştü.

Keyhusrev Selçuk tahtına geçtikten sonra bu prenses ile evlenmiştir. Alâaddin Keykubad'ın ölümünden az evvel Moğul Hakanı tarafından Ömer Kazvini adlı bir elçi geldi. Hakan [7] bu sefir ile Sultan'a bir yarığ gönderiyordu. Alâaddin elçiye iltifat etti. Bu hareketi ile büyük bir tehlikenin önünü almış oldu. Sultan Alâaddin Kaana gönderdiği hediyelerin tertip edilmesini emretti. Nihayet (H. 634) 1237 senesi şevvalinin 3 üncü günü Kayseriye'de Meshediye sahrasında büyük bir ordugâh kuruldu. Eğlenceye başladılar [8]. Neticede herkes mest ve beyhuş oldu. O sırada Çaşniğir [9] Nasırüddin Ali ansızın, kızarmış bir kuş etini, sıcak sıcak, Sultan'ın önüne koydu ve eliyle parçaladı. Sultan Keykubad birkaç lokma yedikten sonra kendisinde bir değişiklik başgösterdi. Meclistikiler şaşırды. Sultan hararet ve ıstırabının şiddetinden hemen atına binerek Keykubadiye sarayına gitti. Emir Karatay'a «benim işim sona eriyor, şimdi Kemaleddin Kamyar'ı çağırınız, ona söyleyecek sözlerim vardır» dedi. Hassa köleleri emrini yerine getirmeğe koştular. Kemaleddin ancak yatsı namazı vaktinde geldi. O zaman Sultanın dilinde ağırlık başlamıştı. Her ne kadar işaretlerle bir şeyler anlatmak istedi ise de Kemaleddin bir şey anlıyamadı. Bunun üzerine evine döndü.

H. 634 Şevvalinin 4 üncü pazartesi gecesı Sultan Keykubadiye Sarayında öldü [10]. Saray matem içinde çalkandı. Ölüsü Konya'ya getirildi ve ecdadının mezarları yanına gömüldü. Anadolu teessür içinde idi.

Tarihçiler Alâaddin'in gayritabiî bir surette öldüğü fikrinde idiler. Her ne kadar İbni Bibi açık bir şey söylemiyorsa da Cenabi, Hammer ve Hayrullah efendi gibi tarihçiler oğlu Gıyaseddin Keyhusrev tarafından zehirlenmiş olduğunu ısrarla söylemektedirler [11]. Zira Alâaddin Keykubad, Eyyub oğullarından Melik El-Muazzam bin El-Melik-El-Adıl'in kızı Melikei Adile'den doğan küçük oğlu İzzeddin Kılıcaslan'ı veliahdlığa tâyin etmişti. Bu hareket büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev'e dokundu. Çünkü saltanatın kendi hakkı olduğu fikrinde idi. Sultan Alâaddin Keykubad'ın ölümünde büyük ümera veliahdlık meselesini aralarında hallettiler. Ölen sultanın vasiyetini tutmadılar. Oy birliği ile II nci Gıyaseddin Keyhusrev'i saltanat tahtına geçirdiler. [12]

Bu yılda, Eyyub oğullarından Melik El-Kâmil'in, kardeşi Melik El-Eşref ile arası bozuldu. Gıyaseddin Keyhusrev Melik El-Eşref'in tarafını tuttu [13].

Yeni Sultan tahta oturur oturmaz, iktidar mevkiine geçirdiği Emir Sadettin Köpek'in nüfuzu altına girerek, bunun sözü ile babası zamanında Selçuklulara sığınan Harzemlilerin büyüklerinden Kırhan'ı durdurdu ve Zamenti kalesine gönderdi. Kırhan bu kalede bir hastalığa tutularak öldü. Bunu haber alan Harzem beyleri hep birden kaçmağa başladılar. Memlekette sarsıntı, ıstırap belirdi. Geçtikleri yerleri yağma ettiler. Bütün bu olaylar Harzemlilerin darmadağın olmalarına sebep oldu. Sonradan âdeta bir eşkıya çetesi şeklini alıp yok oluncaya kadar Suriye'de dolaştılar. [14]

Sadettin Köpek, Selçukilerin başarı gösteremeyişlerini bahane ederek Kamyar'ı Sultanın huzurunda çekikştirmeğe başladı. Bir gün Saltanat divanında devlet büyükleri toplanmış Çaşnigir Şemseddin Altın Bey divan kararlarını imza etmekle meşguldü. Pervane Taceddin ile Sadettin Köpek Sultanın huzurunda divana geldiler. Köpek Sultanın yüzüğü parmağında olduğu halde ileri atıldı ve Şemseddin altın beyin ak saçlarından tutarak devlet büyükleri arasından sürükledi. Onu bir candara teslim etti. Şemseddin dışarı götürülünce derhal şehidedildi. Hiç kimsede bu hareketin sebebini sormağa cesaret kalmamıştı.

İsfihanlı Sahib Şemseddin, Kemaleddin Kamyar'a, «eğer bu halin önüne geçmezsek Köpek çok küstahlık yapacak, şerrini başkalarına da ulaştıracaktır, bu siyasete engel olmak gerktir», dedi. Kemaleddin gaflet gösterdi. Bu hususta söz söylenmesini doğru bulmadı. O günden sonra Köpek'in rezaletleri artmağa başladı. Bundan sonra Pervane Taceddin'i de ortadan kaldırmağı lüzumlu görmüştü. Gizli ve aşikâr dalaverelerle onun da vücudunun temizlenmesine çalıştı. Pervane Taceddin bu sebepten dolayı onların arasından uzaklaşarak, vaktiyle kendisine timar verilmiş olan Ankara'ya gitti. Orada ahvalin düzelmesini bekledi. Ankara halkına karşı iyilikler, cömertlikler göstermekle meşgul oldu [15]. Fakat Köpek onu da Sultanın gözünden düşürdü. Pervane Taceddin'e zina isnadı ile imam ve kadılardan, bu suçun cezası olarak, taşlanarak ölmek, fetvasını aldı. Sultan bunu şarap tesiri ile onayladı. Köpek Ankara'ya geldi. Sonradan onu Ankara meydanında yarı beline kadar toprağa gömdürerek taşlatmak suretiyle ortadan kaldırımağa muvaffak oldu. Bu kadar zulümler elvermemiş gibi, günahsız olduğu açık olan övey annesi Melike Adile'yi Ankara kalesine, çocuk olan kardeşlerini, İzzeddin kılıçaslan ile Rükniiddin Süleyman'ı Borlu kalesine hapsetti.

635 senesinde Sultan Gıyaseddin Keyhusrev, Eyyub oğullarından Melik El-Azizin annesine, oğlunun kızına talibolduğunu buna mukabil Melik El-Nasır Yusuf'a kızkardeşini vermek istediği haberini yolladı. Arzusu kabul edildi.

Gıyaseddin'in Gaziye hatun ile elli bin dinar mukbilinde nikâhı yapıldı. Diğer taraftan Haleb meliki, İbniladimi, Anadolu'ya Melik El-Nasır Yusuf Alâaddin Keykubad'ın kızı Melke hatun ile evlenmelerini temin etmek için, elçi olarak, gönderdi. Melke hatunun annesi Melik El-Adil Ebi Bekir bin Eyyub'un kızı idi. Onu.Dumuşk Meliki Melik El-Muazzam İsa, Sultan Alâaddin Keykubad ile evlendirmişti. Bundan sonra Gıyaseddin Keyhusrev Ha-

leb'e sefir göndererek, kendi namına hutbe okunmasını ve sikke kestirilmesini istedi. O sıralarda ümera ve askerler Hama şehrini kuşatmışlardı. Bu yüzden Melik El-Aziz'in annesi, Gıyaseddin Keyhusrev'in bu arzusunun kabul etti. [16] Aynı senede Melikei Adile keman kirisi ile boğduruldu.

Tarihçi İbni Bibi ve ondan naklen Selçuk tarihini yazanlar, dökülen bunca günahsız kanları hep Sadettin Köpek'e yüklemektedirler. Fakat acaba Sultan Keyhusrev'e de bundan hiçbir pay düşmez mi?. Evvelâ babayı, üvey anneyi sonra da kardeşleriyle Devletin emektar adamlarını birer bahane ile ortadan kaldırmakla tarih nazarında mazur tutulamaz mı? Zannederiz ki tutulamaz. Çünkü Sadettin Köpek gibi haris bir adama kapılmış olsa dahi, âdil bir hükümdar sıfatı ile, bu kanlı hareketleri hafifletebilirdi. Bu hale göre Sadettin Köpek Keyhusrev'in intikam vasıtasıdır. Mamafih bu cinayetler kendi işine uygun geldiği için bunları sevgili Sultanının arzusu ile yapıyordu.

Kamoyu başka tarafa çevirmek için 635 senesinde Sadettin Köpek'in kumandasıyla Samsad kalesine bir sefer yaptı. Kale bu senenin zilkade ayının sonuncu cuma günü birkaç kale ile birlikte alındı. Bu gibi hareketler halk nazarında Devletin yerini düşürüyordu. Diğer taraftan Köpek'in gazap ateşi gün geçtikçe hududunu genişletmekte idi. Bu yüzden Sadettin'i sevmiyenler dedikoduya başladılar. Öteden beri Sultan da yaptığından pişman olmağa başlamıştı. Neticede II-nci Gıyaseddin Keyusrev Sadettin Köpek'i öldürtmek mecburiyetinde kaldı.

Kanaatimize göre bu dinar, II nci Gıyaseddin Keyhusrev'in H. 635 senesindeki başarısının bir andacı olmak üzere kesilmiştir.

[1] Bakınız : İ. Galip, Mesükûkâtı Kadimei İslâmiye Katalogu, Kısım II, Methal kısmı.

[2] İbni Bibi, Alâaddin Keykubad'ı şöyle tanıtır: Sultan Alâaddin Keykubad'ın yücelik ve kudretinin parlak güneşi, hükümdarlık ve saltanatıta en yüksek mertebesine belki zaval noktasına erişmiş cihanın serkeşleri, başlarını onun buyruğu altına koymuşlardı. Halife El-Mustansır ile memleket idaresinde amaçlarının veraseti hükmünce ortaklığa başlamış halife onu «اطان الاعظم وتسم معظم» yani yüce Sultan ve en büyük ortakçı diye anmıştı. İbni Bibi, Anadolu Selçuk Devleti Tarihi, Ankara Uzluk basımevi 1941. S 186.

[3] Ahmet Refik, Tarihte Kadın simaları. Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi 1931 S. 3.

[4] Nesevi'ye göre ilk defa olarak İmadettin adlı elçiyi gönderen Keykubad'ın veziri olmuştur. Bakınız : Nesevi, Sireti Celâleddin Menkıberti, Paris 1891 S. 155.

[5] Ebilfida, cilt III, S. 153. İbnilesir vakarın 627 senesinin 28 ramazan cumartesi gününde vukua geldiğini gösteriyor. El-Kâmil fi-tarih cilt 12 S. 190. İbni Bibi, Farisi Selçukname, S. 178 de 28 ramazan olduğunu söylüyor.

[6] Gürcü Melikesi Rosudan Melke Tamarın kızıdır. 1195 senesinde doğmuş ve 1223-1247 e kadar hüküm sürmüştür. Moğul istilâsından sonra dağlarda bir kaleye sığınmış fakat sonraları Moğulların tazyikına dayanamıyarak kendisini zehirlemiştir. Bakınız : Brosset, Histoire de la géorgie depuis L'antiquité jusqu'a XIX e siècle, traduite du georgien, I Partie (1849) S. 430. Rosudan kendini zehirlemeden evvel damadı Gıyaseddin'e hoş görünmek için İslâm Dinini kabul ettiğini ve sonra kendi kendini zehirlemek suretiyle intihar ettiğini söylüyor. Bakınız : Le Beau, Histoire du Bas-Empire Tom XVII, Paris 1834 S. 460.

[7] Tarihçi İbni Bibi Hakanın adını söylemiyor. Cengizin oğlu Oktay 624 de tahta geçmiş ve 639 da ölmüş olduğuna göre hâdisenin bunun zamanına raslaması lâzımdır,

[8] Bakınız: İbni Bibi Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuk Devleti Tarihi. S. 187.

[9] Çaşnigir hükümdarın sofracılığı olup, bunların Umeradan olan amirine de «Emir Çaşnigir» denirdi. Emir Çaşnigir bizzat hükümdarın sofrasına nezaret etmekle mükellef olduğu gibi sultanın önüne konacak yemeği evvelâ kendisinin tatması usuldendi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilâtı S 88.

[10] İbni Bibi, Anadolu Selçuk Devleti Tarihi S. 187 devam; İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz Sivas şehri S. 107; Abdulhay bin İmad El-Hanbeli, Şezaratul zehap fi ahbâr men Zehap, cilt 5, S. 168 de 7 gevval de olduğu gösteriliyor; Abdurrahman ibni Cevzi, Mirat El-Zaman, cilt 8, S. 465 de gün gösterilmiyor.

[11] Hayru'llah efendi Tarihi, cilt 1, S. 29; Hüseyin Husameddin efendi, Amasya Tarihi, cilt 2, S. 367 de Sadettin Köpek'in kırkırtması ile babasını zehirletti deniliyor.

[12] Mehmet Arif.Necip Asım, Osmanlı Tarihi S. 442.

[13] Bakınız: Ebil - Fida, cilt 3, S. 166.

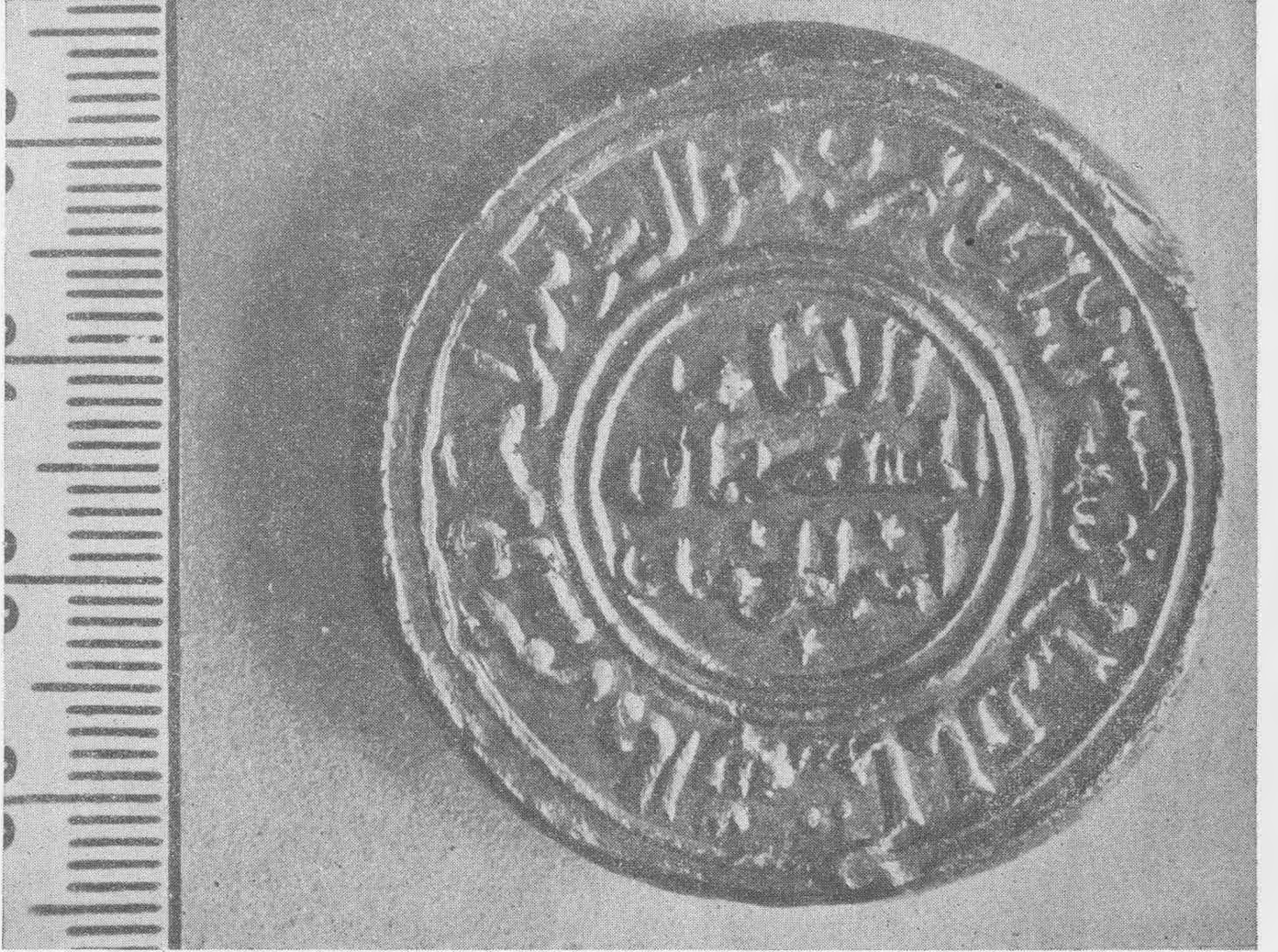
[14] Bakınız: İbni Bibi Selçuknamesi tercümesi, Uzluk basımevi S. 160; Sahaifül Ahbar'ın tercümesi olan Anadolu Selçukileri Fasikülü, Çev. Hasan Fehmi Turgal S. 30 Ebilfida cilt III, S. 167 de Melik El-Kâmil'in oğlu Elsalih babasının izniyle Harzemlileri kullandığını Ebulfaraç Tarih - muhtasarud - düvel S. 436 da Melik El-Nasır kendilerine Raha ve Harran'ı vermek suretiyle hücumlarına mâal oldu.

[15] İbni Bibi, S. 191 devam.

[16] Bakınız: Aynı, Ukdulceman. fi-Tarih ehli zaman cilt 4 varak 59. Veliyüddin Carullah kütüphanesi No. 1591. Cenabi El-aylem El-Zahir fi ilmul evail ve l-evahir varak 299. Nuruosmaniye kütüphanesi No. 3098.

Ebilfida Tarihi cilt III, S. 170.

Halil Ethem, Kayseriye Şehri S. 77.

II nci G. Keyhüsrev'e ait Dinar'ın ön yüzü

II noi G. Keyhüsrev'e ait Dinar'ın arka yüzü

SİNOPTA SELÇUKİLER ZAMANINA AİT TARİHİ ESERLER

Yazan: M. Şakir Ülkütaşır

Giriş: Selçukîlerin Sinop seferi — Tarihi eserlerinden:

- 1) İşkale ve kitâbeleri. 2) Camiler, Mesçitler.
- 3) Medreseler. 4) Türbeler. 5) Çeşmeler.

GİRİŞ

Selçukîlerin Sinop seferine toplu bir bakış

Anadolu Selçukî hükümdarı (Gıyasüddin Keyhüsrev, I) in ölümünden sonra, oğulları «İzzüddin Keykâvus, I» ile «Alâüddin Keykubad, I» arasında, bir saltanat kavgası çıkmıştı. (608/1211). O sırada Tokat Hâkimi bulunan Alâüddin Keykubad, ağabeyi İzzüddin Keykâvus'un hükümdarlığını tanımadı ve amcası Erzurum Hâkimi «Mugisüddin Tuğrulşah» ile birleşerek İzzüddin'e karşı ayaklandı. Her ikisi, İzzüddin'in bulunduğu Kayseri'yi ansızın muhasara ettilerse de Vâli Emir «Celâlüddin Kayser» in bir hilesiyle bu muhasaradan olumlu bir sonuç elde edemediler. Alâüddin, Kayseri'den kaçarak Ankara'ya geldi ve kaleye kapandı. Bunun üzerine Ankara (Engüriye) kalesi, İzzüddin tarafından bir yıldan ziyade muhasara ve tazyik olundu. Ninayet, Ümeradan «Hüsameddin Çoban» ile «Seyfeddin Kızıl» Beyler, akdettikleri bir mecliste, iki kardeşin arasını buldular (1 ve 2). İzzüddin Keykâvus, kardeşi Alâüddin'e bir şey yapmayacağına dair yemin ile teminat verdi; Alâüddin de teslim oldu. Alâüddin, Seyfeddin Ay Bey ile birlikte önce Malatya civarında «Minşar», sonra da «Küzerpırtı» kalesine hapsedildi (3). Ağabeyi ölünceye kadar burada mahpus kaldı. Bunun üzerine İzzüddin Keykâvus, tekrar konya'ya avdet etti (610/1213).

Hüsameddin Çoban ile Seyfeddin Kızıl Beyler Batıda, esasen Uçlar (hudutlar) da bulunuyorlardı. Güneyde de siyasi durum düzünlenmişti. Bundan dolayı dahilî kavgalar sırasında batı ve güney hudutları emin bir halde idi. Yalnız kuzeyden (Canit) Tekfürü «Kir Aleksî» (4) nin, iki kardeş arasındaki mücadelenin uzamasından dolayı, öteden beri Selçukîlere vermekte olduğu vergeyi kestiği gibi Sinop tarafından tecavüzlerde bulunduğu da öğrenildi. Sivas ve Amasya mülhakatının sınırdaki köyleri halkı düşmanın bu tecavüzlerinden Konya'ya mütemadi şikâyetlerde bulunuyorlar-

dı. Canit Rumları, zaman zaman çeteler halinde başkılar yaparak bu havadaki Türk köylerini yakıyorlar; mahsul ve sürülerini yağma ediyorlardı.

Bunun üzerine Konya'da Sultan İzzüddin Keykâvüs nezdinde bir meclis akdolunarak Sinop'un durumu ve ahvali görüşüldü. Sinop, o zamanın pek çetin kalelerinden biri olduğu için bunun savaşıyla alınması güç görüldü. Şehrin (yani kalenin) devamı bir surette muhasarasıyla erzaksız bırakılması hattâ bu arada civardaki tarım mahsulâtının yok edilmesi bile düşünülüdü. Tedbirler alındı ve bu suretle şehrin zaptına karar verildi.

Bu meclisin ardından birkaç gün sonra İzzüddin Keykâvüs, dirlik (ihta) sahibi bütün vilâyet Beylerine emirler göndererek savaşı yapılıncasını ve adamlarıyla beraber bu savaşı gelip itihak ettiricilerini bildirdi. Bunun üzerine Malatya Vâli ve komutanı Emir Sipeksâlar «Hüsameddin Yusufo», Nakıvî = نكوي (Niğde) Vâlisi «Zeynüddin Beşare», Araklıye (Konya Ereglisi) Vâlisi «Şucaüddin Ahmet Bey», Sams Vâlisi Kaymaz Oğullarından «Bedrüddin Ebu Bekir», Amasya Beylerinden ve Bedrüddin'in husumlasından «Mübarizüddin Behramşah», Kayseri vâlisi «Celâlüddin» (5), Sübhân «Bahâüddin Kutluğca», Sivas Beylerinden «Medüddin Ayas» ve «Sincüddin Ömer», Kayseri-Aksaray Beyi «Zeynüddin İdeniz», Homs Beyi «Berdüddin Ayas» hülâse, bütün Selçukî Komutan ve Beyleri adamlarıyla beraber Sinop üzerine yola çıktılar. Sultan İzzüddin Keykâvüs de, Konya'dan büyük bir kuvvetle yürüyordu (6).

Ordununun gidiş yolu çok gizli tutulduğundan düşman, Selçukîlerin bu yürüyüşlerinde haberdar değildi. Her türlü askeri tedbirler zaten alınmıştı. Ordu, Kızılurmak vâdisine gelince, «Kir Aleksî'nin ve vilâyetinin ve Sinop'un ahvalini geçişi gibi» tetkik etmek üzere tecribedide Beylerden birinin komutasında bir akıncı kolu yola çıkarıldı. Bu müfrezeye Sinop yakınlarına kadar sokuldu. Bunlar, Tekfür'ün kale dışarısında bir köyde, 500 atı ile, avlanmakta olduğunu öğrendiler ve bunu gerideki orduya bildirdiler. Müfrezetin hemen baskın yaparak Tekfür'ü yakalaması emredildi. Müfrezeye, bir su başında iştet etmekte olan Kir Aleksî'yi esir etti. Tekfür, bağı olarak, İzzüddin Keykâvüs'ün yanına getirildi. İzzüddin, Kir Aleksî'ye karşı çok iyi davranmış, ve Sinop'tan barış ile çıktığı takdirde Camikte (Samsunda) kalmasına müsaade edeceğini de söyledi.

Tekfür'ün tutulduğu sırada yanındaki muhafızlardan Sinop'a kaçmağa muvaffak olanlar işi haber verdiler. Halk, kale kapılarını kapıyarak karşı koymağa yeltendi. Üç gün sonra Kir Aleksî, kale dışarısına getirildi. Bir koşuktuna sıyasca ile, artık karşı koymanın mânâsızlığı, bir fayda veremeyeceği kale içerisinde gösterilmek istenildi. Fakat halk önce «Kir Aleksî esir oldu ise onun yerini alacak ermiş oğulları vardır. Onlardan birini yerine koyar, kaleyi vermeziz» diyerek bir türlü teslim olmağa yanaşmadılar. Nihayet, Tekfür'ün öldürülmemesi, kimsenin cesasına kıyılmaması, herkesin işlediği yere gidebilmesi şartıyla kaleyi teslim edeceklerini bildirdiler. Esasen istenilen de budur. Sinop'luların bu teklifi kabul edildi, Sultan İzzüddin «Tekfür'ü okuyup (davet edip) onun katında and kıttı. Bunun

üzerine kalenin anahtarları Selçukîlere teslim edildi (7). Bu suretle hiçbir kimse'nin burnu kanamaksızın 611 yılı Cemaziyelevvelinin 26 ncı Cumartesi günü (3 Ekim 1214) Sinop, Selçukî devletinin eline geçti (Câmi üd-Düvel). İbni Bibî ise Sinop'un fethini, 26 Cemaziyelâhir, 611 Pazar günü olarak kaydeder (8).

Kalenin tesliminin ertesi günü büyük bir alayla şehre girildi. Kir Aleksî ile bir muahede akdedildi. İzzüddin, bu muahedenamayı, saklanmak üzere, hazineye gönderdi. Aleksî yıllık bir vergiye bağlandığı gibi bütün adamları, malhâriyle beraber gemilere bindirilip Canik'e gönderildi. Şehirde kalmak isteyenler bırakıldı ve kendilerine çok iyi muamele edildi.

İzzüddin Keykâvüs, Sinop'u baştan başa imar ile şenlendirmeyi ve kalenin yıkıklarını tamir ile ayrıca berzah üzerindeki kısmına az bir kuvvetle müdafaa olunabilir bir de «İçkale» (9) yapıp ilâvesini emretti. İçkale kitabelerinde adları yazılı olup savaşa iştirak etmiş olan Selçuklu ümerası tarafından bu kısım şırttan yeniden ilâve ve diğer taraflardan da tamir suretiyle meydana getirildi. Her şehirden Sinop'a hocalar, yapı ustaları getirildi. Mevcut kiliseler cami'ye tebdil edildi. Bir medrese yapıldı. Uçlardaki köylerden Sinop'luların şerrinden kaçan eski Türkler de yurtlarına getirilip yerleştirildi; öküzsüz, tohumuz kalanlara öküz ve tohum verildi. Başka vilâyetlerden, Sinop havalisinde yurt tutmak isteyenler olursa gelip yerleşmeleri için Vilâyet Beylerine emirler gönderildi. Yine Çepnili oymaklardan kuvvetli bir uç teşkil edildi. İdarî teşkilât ile beraber arazi ve nüfus tahriri de yapıldı. İzzüddin Keykâvüs, Sinop seferine iştirak eden vilâyet Beylerinden Simre Valisi «Bedrüddin Ebubekir'i, idaresindeki askerlerden bir kısmıyla beraber Sinop'ta Vali ve Komutan bırakarak kendisi Sivas'a döndü.

Selçukî Sultanı İzzüddin Keykâvüs, Sinop'un fethini mütaakip keyfiyeti «Şeyh Mecdüddin İshak» vasıtasıyla Bağdattaki Abbâsî Halifesi «Nasır-ı Billâh»a bildirdi, bu meyanda birçok mücevherat, ağır kumaşlar, cariyeler, köleler, cins atlar, katırlar, develer, altın ve gümüş evânî gibi kıymetli hediyeler de göndererek Halife'den Ahilik alâmetlerinden olan «Fütuvvet Şalvarı» istedi. Halife, Selçukî Hükümdarının arzusunu is'af ile Fütuvvet Şalvarı ve Fütuvvetname (Amame-i meylâ) denilen siyah şed ve iki parçadan müteşekkil zırh gömlek ve bir de müttekâ denilen ve koltuk altına koyulup dayanılan destek (Mesnet) göndermiş (Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, s. 73) ve yazdığı ferman (Menşur) da da İzzüddin Keykâvüs'e (Essultan ül-galib) unvanını verdiğini de bildirmişti. Halife'nin verdiği bu unvan bundan sonra, İzzüddin Keykâvüs'ün yaptırdığı dinî, ilmi, hayrî bütün müesseseler ile bastırıldığı paralara da yazıldı.

* * *

Sinop, Selçukîlerin burayı fetihlerinden elli yıl kadar sonra Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından bir istilâya uğradı. «Kılıç Arslan, IV» ile kardeşi «İzzüddin Keykâvüs, II» arasında vukua gelen dahilî savaşlar sırasında Trabzon Rum İmparatoru I inci Manuel, Selçukî Sultanlarının bu

mücadelelerinden istifade ederek Sinop'u zaptetti (659/1261); bu suretle Sinop, tekrar bu İmparatorluğun eline geçti. Sinop'un bu istilâsı Konya'ya düşündürdü; istirdadı için askerî tedariklere tevessül edildi. IV üncü Kılıç Arslan'ın başkanlığı altında toplanan bir mecliste, Selçukî Vezirlerinden, Emîri Sahib Mühezzibüddin Aliyyüd Deylemî'nin oğlu, Muinüddin Süleyman Pervane, Sinop'u Rumların elinden geri almağa memur edildi. Süleyman Pervane Niksar, Samsun ve Vilâyet-i Danişmendiye (Tokat ve havalisi) den topladığı dört bin kadar askerle Sinop'un istirdadına koştu. Kızılırmak vâdisinden ilerledi. Pervane'nin bidayette karargâh-ı askerisi şimdi Boyabada tabii bir bucak merkezi olup, Kızılırmak kenarında bulunan «Duragan» idi [*].

Pervane önce Sinop'u karadan epeyce tazyik ettiği halde zapta muvaffak olamadı. Bilâhara gemiler tedarik edip içine bin kadar asker koyduktan ve bu suretle denizden de muhasara ve tazyik eyledikten sonra kaleyi zapta muvaffak oldu (661/1262). Süleyman Pervane'nin bu muhasarası iki yıl kadar devam etmiştir. Pervane, Sinop'un müstevililer elinden istirdadı hâtırası olarak şehir dahilinde bir medrese yaptırdığı gibi buranın kendisine temlikini de sağlamıştır (bk: kısım III).

Sinop, yarım asır doğrudan doğruya Konyanın, bilhassa askerlik ve ticaret bakımından, mühim bir vilâyeti halinde kaldı. Bu esnada şehirde, cami ve medrese gibi birtakım asarı medeniye de meydana getirildi. Sulçukî idâresi zamanında, Antalya güneyde en büyük bir ticaret iskelesi olduğu gibi kuzeyde Sinop şehri de âdeta bir ambar mesabesinde telâkki olunuyordu; yani Kuzey Anadolu'nun başlıca idhalât ve ihracat medharı, bu sahillerin o devirde en meşhur bir ticaret iskelesi olan «Sinop» idi.

Sinop şehri ve limanı, coğrafi durumu itibariyle bu devirde de bahri bir-üs mahiyetinde olup burada «Emir üs-sevâhil» veya «Reis ül-Bahir» namında bir Selçukî Amiralî bulunmakta idi. Anadolu Selçukîleri güneyde Antalya ve Alâiye, kuzeyde de Sinop limanlarına sahibolduktan sonra buralarda donanma yaptırmışlardı. Bu üç liman, hem gemi kerestesi tedarikine ve hem de donanma inşasına müsait yerlerdi (10). Selçukîlerin bu limanlarda mevcut donanmalarının miktarı hakkında kesin bilgilerimiz yoksa da, donanmanın faaliyette bulunduğunu pek iyi biliyoruz. Meselâ: Birinci Alâüddin Keykubat, tüccar mallarının müsadere edilmesinden dolayı, Kırım ve Kıpçak taraflarına donanma ile, melik ül-ümerâ «Hüsamüddin Çoban Bey» komutasında, asker sevk etmişti.

Yine Selçukîler zamanında Sinop Reis ül-Bahir'liğinde bulunmuş olan Emir Şücaüddin, Moğolların itimadına binaen «Gıyasüddin Keykâvüs, II» ye saltanat naipliği yapmış fakat sonradan «Sahip Şemsüddin» ile aralarının açılması üzerine Sinop'a çekilmişti.

Anadolu Türklerinin Sinop'u elde etmeleri, onların Karadeniz'de ve hattâ Kırım sahillerinde faaliyette bulunmalarını, (Sudak-Suğdak)ı bile zaptetmelerini sağlamıştı. Sinop limanında daha Selçukîler zamanında başlıyan

[*] Süleyman Pervane sonradan burada bir han da yaptırmıştır.

bu askeri ve ticari deniz faaliyeti, muahhar devirlerde de, yani Pervâne Oğullarıyla Candar Oğulları ve nihayet Osmanlılar zamanında da devam etmiştir. Osmanlılar zamanında Sinop tersanesinin uzun süren faaliyetine dair birçok tarihi kayıtlar vardır (11).

Bu kısım için faydalandığımız başlıca kaynaklar :

- 1 — Muhtasar Selçukname-i İbni Bibi, Leide T. J. Brill. 1902.
- 2 — Tevârih-i Âli Selçuk (Türkçe), Houtsma tab'i.
- 3 — Doktor Rıza Nur, Türk tarihi, cilt 3, Matbaai Amire, İstanbul 1924.
- 4 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Türk Tarih Kurumu yayımlarından, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- 5 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, Türk Tarih Kurumu yayımlarından, Ankara 1937.
- 6 — Halil Edhem, Kayseriyye Şehri, Tarih-i Osmanî Encümeni külliyesi 5, Matbaai Orhaniye, 1334.
- 7 — Hasan Fehmi Turgal, Anadolu Selçuklileri; Türkiye Basımevi, İstanbul 1935.
- 8 — Halil Edhem, Düveli İslâmiye, Maarif Vekâleti neşriyatından, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- 9 — Ahmet Tevhit, Rum Selçukî Devletinin inkirazıyla teşekkül eden Tevâif-i Mülûk, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 1-5.
- 10 — Necib Âsım ve Mehmet Ârif, Osmanlı Tarihi (Medhal), Birinci cilt, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1335.

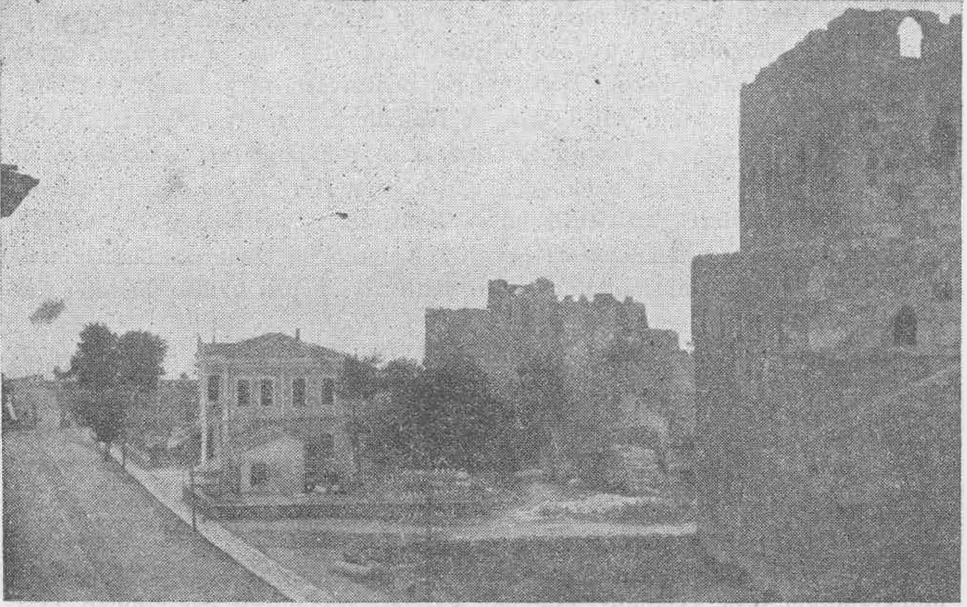
I

İçkale ve kitâbeleri

Anadolunun, Karadeniz kıyısında, hemen en eski şehirlerinden biri olan Sinop'un tarihi eserleri arasında en çok dikkate çarpanı kaleleridir. Burada konumuz sadece Selçukîlere ait olan İçkaleyi ve mevcut kitâbelerini yazmak ise de, buna girişmeden önce, Sinop'un bu pek meşhur olan kaleleri hakkında umumi bazı tarih bilgileri vermeği faydalı buluyoruz.

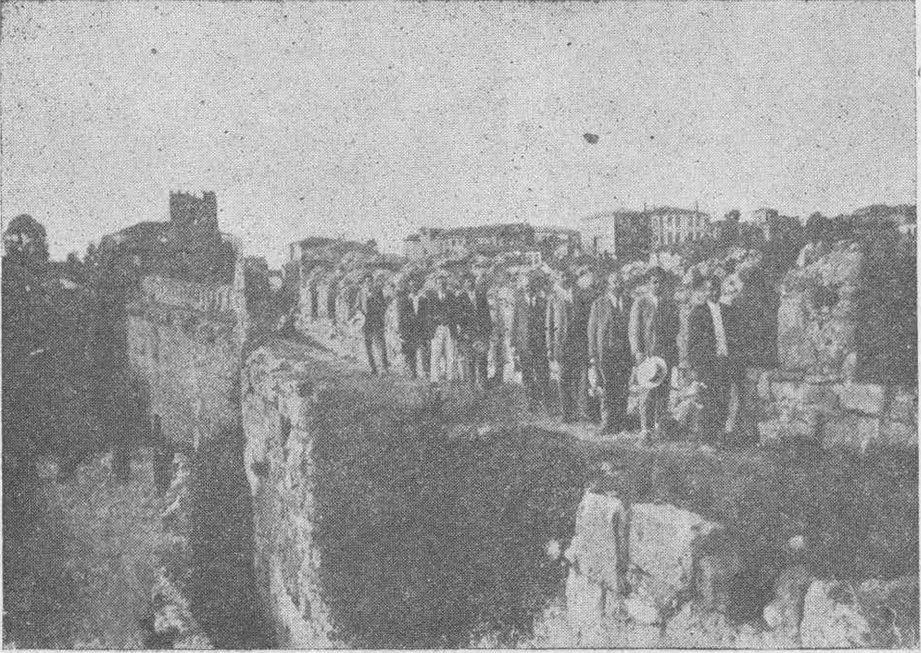
Şehrin Yalı ve Kefevi mahalleleri —ki eskiden Varoş denilen kısımdır — hariç olmak üzere büyük bir kısmını çepeçevre kuşatan Sinop Kalesi, Meşrutiyetin ilk yıllarına kadar pek az yıkılmış bir halde idi. Bugün birçok kısımları çökmüş, tamamen harab olmuş bir durumdadır.

Sinop'un bu meşhur kalelerinin yapıldığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Şu kadar ki, ilk nüvemîn, Sinop'u bir şehir haline sokmuş olan Milletliler (İyonya müstevlileri) tarafından vücuda getirilmiş olması muhtemeldir. Bununla beraber, Millâttan önce ilk yüz yıl başlarında Pont (Pontus) Kırallı meşhur «Büyük Mihrîdat = Mithridate Upatoure»un — esasen doğduğu yer olan — Sinop'ta mâbet, tiyatro, jimnaz, darphane ve saray (12) yaptırmak suretiyle burayı imar ettiği ve bu arada şehrin etrafını da bir

Dışkaleden bir görünüş

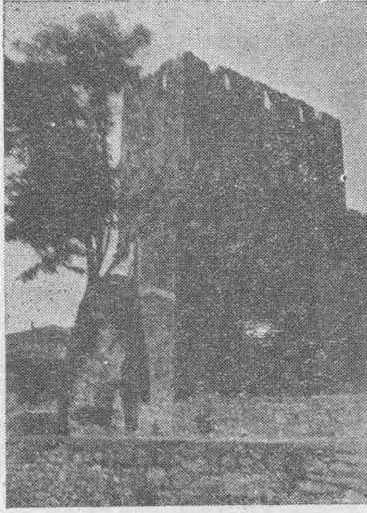
kale ile çevirttiği hakkındaki tarihi bilgiler göz önüne getirilecek olursa, bugünkü kalelerden büyük bir kısmının bundan iki bin yıl kadar önce yapılmış olduğunu, doğruya yakın bir ihtimalle, kabul edebiliriz.

Dışkale bedenlerinden bir görünüş

Sinop kalesi, bugünkü umumi durumuna göre, kuzeyden (880), güneyden (400), doğudan (500) ve batıdan da (273) metre uzunluğundaki duvar (beden) lerden vücuda getirilmiştir. Bu duvarların kalınlığı (3) metre kadardır. Yüksekliği, türlü burç ve bedenlerin yapılışına göre, 30-60 metre arasında değişir. Bugün eski halini en çok muhafaza etmekte olan beden ve burçlar, doğuda belediye, güneyde park, Derinboğaz ağzı ve Hapishane yakınındakilerle İçkalenin kuzey batısındaki burçlardır. Bu burçlar, geniş iç höcreleri, cihannümaları havidir. Kalenin bu kısmının bugün şark tarafından eski şeklini muhafaza eden yalnız iki kapısı kalmış ötekiler kâmilen yıkılmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde o zaman sağlam bir halde bulunan kalekapılarını birer birer saymakta ve şunları kaydetmektedir: «Kum kapısı, Meydan kapısı, Tersane kapısı, Yeniçe kapı, Dabağhane (Tabahane) kapısı ve İç hisarın Lonca kapısı cihannümadır. Öğru (gizli) kapı ve Aşağı kalede Deniz kapısı vardır. Bu kapıların cümlesi ikişer kanadlı demir kapılardır ki her biri birer bab-ı kakhâhadır. [*] (Cilt 2, sahife (73-74)». Türlü devirlerde Sinop'u zapt ve idaresi altında bulunduran milletler tarafından tamir edilmiş veya eklenmiş olan bu kaleler, umumiyeti bakımından, eski Yunan, Romayik (İçkale kısmı) (13), Bizantin ve Ceneviz (Diğer umumi kısımlar) tarzlarını gösteren hususiyetleri havidirler. Kalenin şark ve garp dış yüzlerindeki — vaktiyle iç limandan dış limana kadar uzanan — eski geniş su hendekleri de iki uclarından hâlâ görülmektedir.

Dışkale burçlarından biri

Dışkale burçlarından bir cihannüma

İşte, konumuzla sıkı bir ilgisi bakımından, Sinop kalesinin umumi vaziyeti hakkında verdiğimiz şu kısa malûmattan sonra İçkalenin izahına geçiyoruz.

[*] Kakhâhâr: Somtaş demektir. Bâbı Kakhâhâr: Taştan oyma büyük kapı diye tercüme edilebilir.

«İçkale» kasabanın batı tarafında ve Kaleyazısı ile Kumluk (14) denilen sahanın arasındadır. Cenup ve şimal tarafları denizdir. Bu kale, yukarıda da işaret edildiği gibi, Selçukîlerin Sinop'u aldıklarından bir yıl kadar sonra esas kısma doğu tarafından uzun bir sur ilâvesi suretiyle çevrilip yapılan yerdir. Bu kısım yapılırken şehrin eski mâbet, saray gibi emkazından da istifade edilmiştir ki, birçok sütunlar, sütun başlıkları ve mâbet yazıtlarını havi taşlar duvar aralarında konulu bulunmaktadır. İçkale, doğu tarafından geniş bir hendekle de tekrar ayrılmıştır.

Selçukîlere ait birçok kitâbeleri ihtiva eden İçkale, şimal ve cenupta olmak üzere, iç içe iki bölümden ibarettir. Şimal bölümünün genişliği (16875) ve cenup bölümünün ise (65000) metre murabba'dır. Cenup bölümü, şimale nazaran zemini daha alçak bir vaziyette olup, bunun içinde Sinop'un meşhur hapishanesi bulunmaktadır. Şimal kısmında ise 1920 yılına kadar askeri depo ile İçkale (İbrahim Bey) camii vardı. Gerek depo ve gerek cami sonradan yıktırılmıştır. Bugün ise, içinden bir yol geçirilen bu kısım tamamen açılmış ve batı tarafındaki Romayik kemerler de büsbütün harabeye yüz tutmuştur.

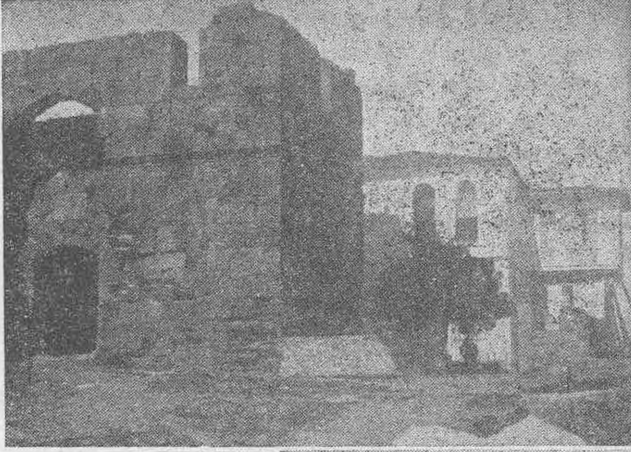
Yukarıda da işaret edildiği gibi Sinop kalesinin vaktiyle garp kısmı böyle, yani ayrı bir bölüm halinde değildi. Selçukîler, Sinop'u aldıktan sonra kalenin garp tarafında bu içkaleyi vücuda getirdiler. Kalenin bu kısmındaki duvarlarını tamir ve bazı noktalara ilâveler yaptıkları gibi Kaleyazısı tarafında da yeniden bir beden ve büyük bir kapı yaparak şu suretle değirmi şekilde ve müdafaası daha kolay bir kale meydana getirdiler. Yukarıda adlarını birer birer yazdığımız komutanlar İçkale'nin yapılmasını üzerlerine âlarak bu büyük işi bir yıl kadar bir zaman zarfında başarmış ve her komutan kendine düşen kısmı yapıp bitirerek o kısım üzerine hükümdar İzzüddin Keykâvüs ile kendi ad ve vilâyetlerini yazdırmışlardır. Sinop (611) göçüm yılının Cemaziyülevvelinde alındığı halde İçkale yazıtları — 615 tarihini taşıyan biri müstesna olmak üzere — hep Rebiülevvel — Cemaziyülevvel (612) tarihini havidirler. İşte bu kayıt ta gösteriyor ki, İçkale savaşa iştirak eden komutanlar tarafından sonradan vücuda getirilmiş ayrı bir kısımdır.

İçkale'nin içinden bugünkü yol geçirilmeden önce bu kısım, yani kalenin doğu taraf bedeni tamam bir durumda olduğundan İçkale'ye şimdiki askerlik dairesi yanındaki dehlizli büyük kapıdan girilirdi (Bu, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesinde «İçhisarın Lonca Kapısı» diye yazılı olan kapıdır). Bugün ise İçkale harabolmuş, eski şekli çok değişmiş bir haldedir. İşte şu küçük ve gerekli izahlardan sonra da İçkale kitâbelerini birer birer kayda geçebiliriz.

Doğu yüzü — cephesi — kitâbeleri :

a)

من عمل ابو على بن الكنان الحلبي رحمه الله

İçkaleden bir görünüş

İçkale surlarının denizden görünüşü

«(Bu burç) Allahın rahmetine kavuşası Halepli Ketenci oğlu Ebu Ali'nin yaptığı iştedir». İçkaleenin şehir tarafına açık olan büyük kapısı [Lonca Kapısı] üzerinde bulunan bu kitâbe, $0,70 \times 1,0$ ebadında ve yerden 4,5 metre yüksekliktedir. Bozuk ve ince bir Selçuk neshiyle yazılmış olup, metin kısmı — henedense — silinmiş (yani bir taşçı kalemiyle kazınmış) ve yalnız mimarının adını taşıyan son satırı kalmıştır. Bu kitâbedeki el-Kettanî kelimesini «الكتاني» suretinde okuyanlar da vardır. (Ç işaretli kitâbeye de bakınız).

b)

- (1) اتفق بتوفيق الله تعالى في أيام السلطان الغالب
  - (2) عز الدنيا والدين كباوس بن كيخسرو عمر هذا البرج
  - (3) العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى زين الدين
  - (4) بشاره الغالبى صاحب محروسه نقيطه وولايات
- في سنة اثنى عشر و ستائه

«Galebe çalıcı sultan, dünyanın ve dinin şerefi Keyhüsrev oğlu Keykâvüs zamanında, yüce Tanrı'nın tevfiğiyle bu burcu, zayıf kul, Yüce Tanrı'nın esirgemesine muhtaç, korunası Nakiyte (Niğde) ile dolaylarının sahibi Zeynüddin Beşare Elgalibi 612 yılında yaptırdı».

Bu kitâbe de İçkale'nin doğu dılı üzerinde ve umumi hapishane kapısı altına rashiyan burcun yüzünde mevzudur. $\times 0,40 \times 0,55$ ebadında olup, yerden 3,50 metredir. Orta bir Selçuk neshiyle kabartma olarak yazılmıştır. Zeynüddin Beşâre, Emiriahur ve sahib-i Berid'lik (Posta Nazırlığı) da yapmıştır. Sinop seferine iştirak ettiği zaman Niğde vâlisi bulunuyordu. Kitâbede geçen (Nakite), şimdiki Niğde'nin eski adıdır (15).

İçkaleden bir görünüş
(Evliya Çelebi'nin «Louca Kapısı» diye yazdığı medhal)

c)

- (1) لا اله الا الله محمد رسول الله عمر هذه البروج
- (2) في ايام السلطان العالبي عز الدنيا والدين كيكوس بن
- (3) كبخسرو بهان امير المؤمنين على يد الامير
- (4) السفهسلار الاجل الكبير بدر الدين ابو بكر بن
- (5) قيار بتاريخ سنة خمس عشر و ستائة هجرية النبوية

«Yoktur tapacak, Çalaptır ancak; Tanrının Yalvacıdır Muhammet. Bu burc, galebe çalıcı sultan, dinin ve dünyanın şerefi, Halifenin ulağı, Keyhüsrev oğlu Keykâvüs zamanında en ulu ve yüce kumandan Kaymaz oğlu Bedreddin Ebû Bekir eliyle göç yılının 615 tarihinde yapıldı.»

Bu kitâbe, F işaretli kitabenin de sahibi olan Simre vâlisi Kaymazoğlu Bedreddin Ebû Bekire ait olup ondan üç yıl sonra, yani 615 yılında yazılıp buraya konulmuştur. Askerlik dairesinin deniz tarafında bulunan cephesindeki bayrak çekilen burcun şehre nazır kısmındadır. Beş satır üzerine mürettep olan bu kitâbe, 0,40X0,70 ebadında olup, yerden yüksekliği 6 metredir. Orta bir Selçuk neshiyle yazılmıştır.

Bu kitâbede Bedreddin ismine «الامير السفهتار الاجل الكبير» gibi vasıflar (16) inzimam etmekte ve onun Kaymaz Oğullarından olduğu da kaydolunmaktadır. Bedreddin, (K) işaretli kitâbede adı geçen, bilâhara Birinci Alâüddin Keykubat tarafından idam ve emvali müsadere olunan, Mübarizüddin Behramşah'ın kardeşidir. Her ikisi de, diğer kitabe sahipleri gibi, Sinop'un zaptında bulunmuşlardır. Ancak (Simre) Vâlisi Bedreddin Ebû Bekir, fetihten sonra, Sultan İzzüddin Keykâvüs tarafından Sinopta Vâli ve Komutan olarak bırakılmıştır (Mukaddemeye bakınız). Bu kitâbe yazıldığı vakit İzzüddin Keykâvüs'ün henüz sağ olduğu anlaşılmaktadır.

٤)

- 1) السلطان الغالب ملك المشرق والمغرب سيد سلاطين العالم
- 2) مولى العرب والمعجم عز الدنيا والدين غياث الاسلام
- 3) والمسلمين سلطان البر والبحر ابو الفتح كيكائوس بن كيكخسرو
- 4) برهان امير المؤمنين في ربيع الاخر سنة اثنى عشر وستائه

«Yenici Sultan, Doğunun ve Batının meliki, dünya sultanlarının ulusu Arabın ve Araptan başkasının efendisi, dünyanın ve dinin değeri, İslâm dininin ve müslümanların yardımcısı, karanın (Anadolunun) ve denizin (Karadenizin) hükümdarı, Halifenin ulağı, 612 yılı Rebiülabirinden».

Bu kitâbe metninin ayrıca sağ tarafında ve dikey iki çizgi arasında:

[من نصره ستان الدين طغريل امير دادالحق] [من عمر هذا المجد]

Alt kısımda ve bu defa da yatay olarak yine iki çizgi arasında:

[الضعيف حسان بن مقوق رحمة الله من عمل ابو على بن الكتاني الحلبي رحمة الله]

«Ona kim yardım etti? Sinanüddin Tuğrul Emir Dad ül-bak.

Bunu kim imar etti? Zayıf kul, Tanrı yarlıgayası Yakup Oğlu Hâssan.

Kim yaptı? Tanrı Yarlıgayası Halepli Ketenci Oğlu Ebû Alin».

Olmak üzere daha iki satır yazılıdır. Güzel ve temiz bir mermer taş üzerine mahkûk bulunan bu kitâbe, İç kalenin şehre nazır olan methalinden (yani içhisarın Lonca Kapısından) geçildikten sonra kale dahiline açılan

kapısı üzerinde mevzudur. $0,60 \times 0,70$ ebadında olup ince bir Selçuk neshiyle dört satır üzerine yazılmıştır. Yerden yüksekliği 4,50 metredir [Bak: Doğu yüzü kitâbeleri, A].

d)

- (1) امر بعمارة هذا البرج المبارك والبدن باذن السلطان الغالب المعظم شاهنشاه الاعظم
- (2) مالك رقاب الامم عزادنيا والدين ركن الاسلام والمسلمين قاتل الكفرة والمشركين فخر الملوك
- (3) والاسلاطين سلطان ارض الله حافظ عبادالله معين لخليفةالله سلطان بلاد
- (4) روم والشام والارمن برا وبحرا ابى الفتح كيكافوس ن كبخسرو برهان امير المؤمنين نشرالله اعلام
- (5) سلطنة بدوام مملكته ونظام دولته الامير السيفهسلار حسامالدين يوسف السلطان
- (6) والامرا ولاكار عن ملطيه دام تايدهم في شهر سنه اثى عشر وستاه

«Büyük ve galip hükümdar, ulu padişablar padişabı, ümmetlerin efendisi, dünyanın ve dinin şerefi, Müslümanlığın ve Müslümanların temel direği kâfirlerin ve müşriklerin öldürücüsü, meliklerin ve sultanların övünücü (medarı ıftihar) sabibi Tanrı olan dünyanın, Tanrı kullarının koruyucusu, Allahın Halifesinin yardımcısı, denizden ve karadan Anadolu, Şam, Ermenistan ülkelerinin hükümdarı, fatihler babası, müminlerin emri olan Halifenin ulağı (Bürhan), hükümdarlığının devamı müddetince Tanrı Sultanlık bayraklarını ve devletinin nizamını diyarlara yayası ve Beyleriyle Malatya'daki ileri gelen kuvvetleri devam edesi devlet adamlarını ülkelere bâkim kalması Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs'ün izniyle bu mübarek burcun yapılmasını sultana mensup bulunan Emir sipehsâlâr Hüsamüddin Yusuf 612 aylarında emretti.»

Altı satır üzerine tertibedilmiş olan bu kitâbe, askerlik dairesinin yanındaki burcun doğu tarafında bulunmaktadır. Orta bir Selçuk neshi ile mermer taş üzerine kabartma olarak yazılmıştır.

$0,90 \times 1,0$ ebadında ve yerden 6 metre kadar yüksektedir. Kitâbede adı geçen Emir Hüsamüddin Yusuf, Sultan İzzüddin Keykâvüs'ün mühim ve yakın adamlarından biridir. Çünkü kitâbede yazılı olan «Essultanî = السلطان» kelimesi doğrudan doğruya bu zatın, hükümdarın en yakın adamı olduğuna delâlet eder; yani, bazı kitâbelerde görülen bu tâbir, daima hükümdara olan yakınlığı ifade eder. Bu kitâbe, Başkumandan Emir Hüsamüddin'in ve yanında bulunan Malatya emir ve erkânının adlarına yazılmıştır.

e)

- (1) . . . . . شش . . . . . بل تاریخ
کی رام شاه جهان کشت این شهر سینوس
- (2) . . . . . حرت فلاح فتح شد سینوب
بتیق خسرو غالب عدو کیکاوس
- (3) . . . . .
- (4) . . . . .
- (5) قوم مغرب ازین خرمی و زین شادی
مخلوه (مخلوة) آمد . . . . . چون طاوس
- (6) . . . . . کرد بنیدش حسام‌الدین یوسف
کی در مصاف بدارد هر لباس لبوس
- (7) کاشنا (که اشنا) کند این برج با امیرانی
کی ساکنند بشهر ملطیه محروس
- (8) هزار فتح ازین حسن [حصن] باذن سلطانرا
دعوش . . . . . مالک قدوس

Askerlik dairesinin arka tarafına rasıyan bürcün güney cihetinde olan bu Farsça kitabe, 0,80-X I, 10 ebadında mermer taş üzerine mahkuktur. Yerden yüksekliği 5,25 metredir. Harici tesirlerle ekseri yerleri okunamayacak kadar bozulmuş olan bu manzum kitâbe, Sinop Kuvve-i seferiyesi komutanı Emîr Hüsamüddin Yusuf'un şehri sureti fethinin aynı zamanda bir tarihçesi mahiyetindedir.

f)

- (1) اتفق بتوفیق الله تعالى فی المم السلطان الغالب
  - (2) عز الدنيا والدين ابو الفتح کیکاوس بن کيخسرو برهان
  - (3) امير المؤمنين عمر هذا البرج والبدن العبد المحتاج الى رحمة الله تعالى
  - (4) بدرالدين ابوبکر صاحب سيمره في شهر ربيع الاخر سنة اثنى عشر وستماية
- (Taşın sol taraf alt köşesinde) کتبه يواش القيصري

«Galebe çalsıcı Şultan, dünyanın ve dinin şerefi, fatibler babası, müminlerin emîri olan zatın ulağı Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs'ün zamanında yüce

Tanrının tevfihiyle bu burç ile kale bedenini, Ulu Tanrının rahmetine muhtaş Sımre Beyi Bedrüddin Ebûbekir 612 yılı Rebiülâbirinde yaptırdı. Bu kitâbeyi Kayserili Yavaş yazdı.

Dört satır üzerine tertib edilmiş olup bu kitâbe de, askerlik dairesinin yanında ve sol tarafındaki burcun üzerinde bulunmaktadır. Mermer taş üzerine orta bir Selçuk neshiyle kabartma olarak yazılmıştır. 0,80 X 1,10 ebadında olup, yerden 0,25 metre yüksektedir. Bu kitâbenin altında ayrıca beş satır üzerinde yazılmış Yunanca bir kitâbe de vardır (18).

g)

- (1) أنفق بتوفيق الله تعالى في المم وإذن السلطان الغالب
- (2) المعظم عز الدنيا والدين أبو الفتح كياوس بن كنجشرو
- (3) رهان أمير المؤمنين عمر هذا البرج والبدن العبد
- (4) الضيف المحتاج إلى رحمة الله تعالى بهاء الدين
- (5) قلعجه السوابح بصره و ولايات في سنه اثنى عشر وسبعمائة

«Galebe çalıcı ulu sultan, dünyanın ve dinin şerefi, Halifenin burhanı fatihler bahası Keybüsten Oğlu Keykâvüs zamanında ve onun izniyle bu burcu ve kale bedenini, zayıf kul, Yüce Tanrının rahmetine muhtaş ve Kayseri dolayları sübaşısı Bahaüddin Kutluğca 612 yılında yaptırdı.»

Bu kitabe, hapishane kapısı altındaki ikinci burcun üzerinde mevzudur. Mermer bir taş üzerine mahkûk olup, 1,10 X 0,96 ebadında ve yerden 4,5 metre yüksekliktedir. Orta ve karakteristik bir Selçuk neshiyle beş satır olarak yazılmıştır. Kayseri Sübaşısı Bahaüddin Kutluğca'ya ait olan bu kitâbenin üstünde aşağıdaki kitâbe de bulunmaktadır.

- (1) لا اله الا الله وحده لا شريك
- (2) له محمد رسوله صلى الله عليه

«Yoktur tapacak, çalaptır ancak; tektir O; yoktur, ortağı; Mubammettir yalavacı. Tanrının öğüşü ona.»

İki satır üzerine tertib edilmiş olan bu kitabe, 0,50 X 1,50 ebadında olup, dörtken şeklinde mermer bir taş üzerine kabartma olarak mahkûktur. Bizantin tezyinatı havi iki küçük sütun parçasının arasında mevzudur. Yazısı oldukça kalın ve kaba bir Selçuk neshi olup kâmilten noktasızdır.

h)

- (1) مبارز الدين مسعود
- (2) بن أرتغ المعمار القيصري
- (3) كتبه محمد الدين يواش
- (4) في الثاني ربيع الأول سنة
- أى عشر وسبعمائة

e)

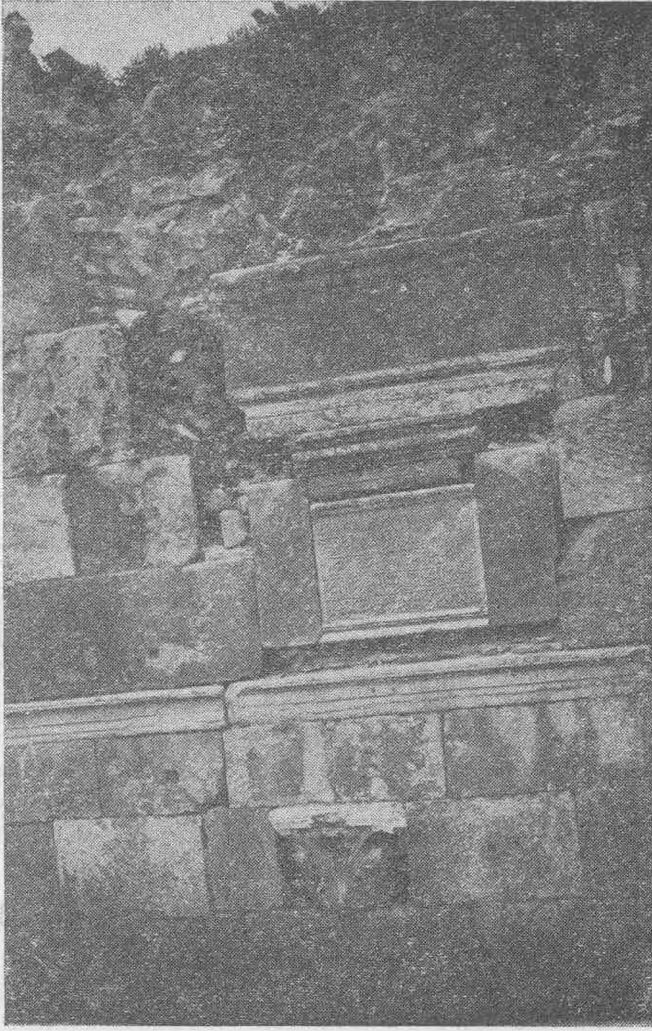
- (1) . . . . . شش . . . . . بل تاریخ
کی رام شاه جهان کشت این شهر سینوس
- (2) . . . . . حرت فتح شد سینوب
قیق خسرو غالب عدو کیکاوس
- (3) . . . . .
- (4) . . . . .
- (5) قوم مغرب ازین خرمی و زین شادی
محلوه (مخلوة) آمد . . . چون طاوس
- (6) . . . کرد بنیدش حسام الدین یوسف
کی در مصاف بدارد هر لباس لبوس
- (7) کاشنا (که اشنا) کند این برج با امیرانی
کی سا کنند بشهر ملطیه محروس
- (8) هزار فتح ازین حسن [حصن] باذن سلطازرا
. . . . . دعوش . . . مالک قدوس

Askerlik dairesinin arka tarafına rastıyan bürcün güney cihetinde olan bu Farsça kitabe, 0,80-XI,10 ebadında mermer taş üzerine mahkuktur. Yerden yüksekliği 5,25 metredir. Harici tesirlerle ekseri yerleri okunamayacak kadar bozulmuş olan bu manzum kitâbe, Sinop Kuvve-i seferiyesi komutanı Emir Hüsamüddin Yusuf'un şehri sureti fethinin aynı zamanda bir tarihçesi mahiyetindedir.

f)

- (1) اتفق بتوفیق الله تعالى فی الهم السلطان الغالب
  - (2) عز الدنيا والدين ابو الفتح کیکاوس بن کيخسرو برهان
  - (3) امير المؤمنين عمر هذا البرج والبدن العبد المحتاج الى رحمة الله تعالى
  - (4) بدرالدين ابوبکر صاحب سيمره في شهر ربيع الاخر سنة اثنى عشر وستماية
- (Taşın sol taraf alt köşesinde) کتبه يواش القيصري

«Galebe çalıcı Sultan, dünyanın ve dinin şerefi, fatibler babası, müminlerin emiri olan zatın ulağı Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs'ün zamanında yüce

İçkale kitabelerinden

«(Bunu yapan) Kayserili mimar Artug oğlu Mübarizüddin Mes'ud'dur. (Yazısı) Necmeddin Yavaş, 612 yılı Rebülevvelinin ikinci gününde yazdı».

Bu kitâbe, yukarda adı geçen Bahaüddin Kutluğca'ya ait kitâbeyi havi burcun sağ tarafındaki boşluğa muvazi duvar üzerinde mevzudur. Dört satır üzerine tertibedilmiş olup, orta bir Selçuk neshiyle yazılmıştır. 0,30 X 0,40 ebadında mermer bir taş üzerine kabartma olarak mahkûktur. Bu kitâbe bize, doğu yüz burç ve bedenlerinin Kayserili mimar Artug oğlu Mübarizüddin tarafından yapıldığını ve kitâbelerin de yine Kayserili Necmeddin Yavaş tarafından yazıldığını açıklamak bakımından önemlidir. [F işaretli kitâbeye bakınız]. Kitâbe, ilk defa tarafımızdan bulunup kayıt ve neşredilmiştir (19).

Batı yüzü - cephesi - kitâbeleri:

i) [Candar oğulları devrine aittir]

833 H. tarihini taşıyan bu kitâbe kale bedeninin şimal diliiyle Garp dilinin birleştiği noktadaki büyük burcun kapısı üzerinde mevzu olup Candar Oğlu İsmail Beyin Veziri «Şahın Oğlu Şahabettin» Ağaya aittir. Bu kitâbe «Sinopta Candar Oğulları ve zamanına ait tarihî eserler» adlı ikinci makalemizin müteferrik kitâbe ve mezarlar kısmında münderiçtir. Oraya bakınız.

J)

- (1) انفقوا [انفق] بتوفيق الله تعالى في ايام السلطان الغالب [عز الدنيا]
- (2) والدين ابو الفتح كيكوس بن كبحسرو برهان امير المؤمنين
- (3) عمر هذا البرج واليدن العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله
- (4) تعالى الامير عماد الدين اياس و جلال الدين قيصر وسراج
- (5) الدين عمر و ولات سيواس في تاريخ جمادى الاولى سنة
- (6) اتي عشر وسماه بتولى العبد اسمعيل بن يوسف

«Yüce Tanrı'nın yardımına mazhar olmalarıyle bu burcun ve bedeni, Yenici Sultan, dünyanın ve dinin şerefi, Fatihler babası (fütûhatta bulunan) müminlerin emirinin (Halifenin) ulağı Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs'ün zamanında, Ulu şalabın rahmetin muhtaç Emir İmadettin Avas, Celâlüddin Kayseri ve Saracüddin Ömer adlı zayıf kullarla Sivas Vâtileri, Kul Yusuf Oğlu İsmailin mütevelliliğiyle, 612 yılı Cemaziyelevvelisi tarihinde imar etti.

Sinop seferine iştirak eden Sivas ümerası namına mahkûk olan bu kitâbe 0,75 × 1,15 ebadında olup, zeminden irtifacı 5,65 metredir. Garp tarafındaki ikinci burcun şimal cihetine bakan ve maili inhidam bulunan kısmındadır. Kitâbede mütevellinin ismi de mahkuktur.

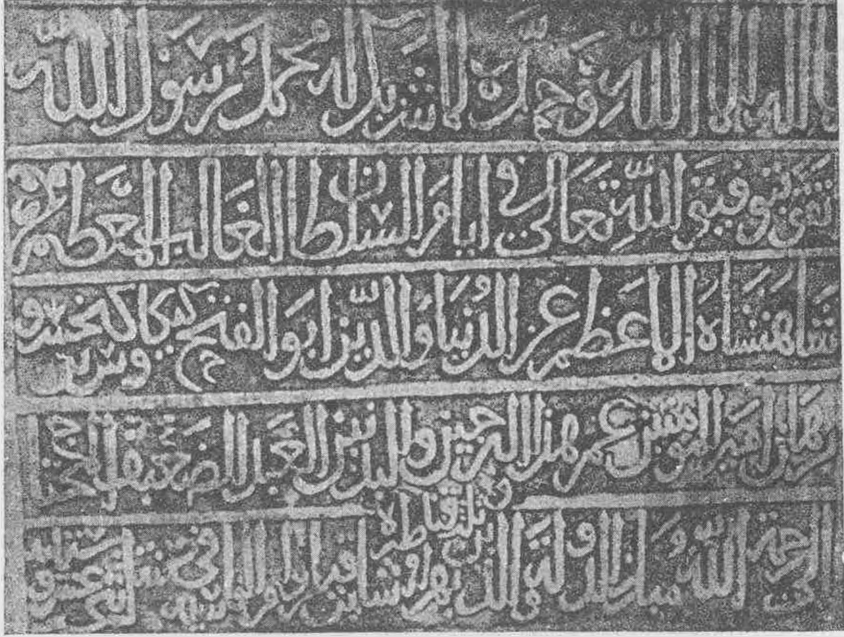
k)

- (1) لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله
- (2) اتفق بتوفيق الله تعالى في ايام السلطان الغالب المعظم
- (3) شاهنشاه الاعظم عز الدنيا والدين ابو الفتح كيكوس بن كبحسرو
- (4) برهان امير المؤمنين عمر هذا البرجين والبدنين العبد الضعيف المحتاج [وثالث قناطر]
- (5) الى رحمة الله مبارز الدولة والدين مهران شاه بن قباذ وامراء اماميه في سنة اتي عشر و سماه

«Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Tektir O; ortağı yoktur onun. Muhammet Tanrının yalavacıdır. Bu burçlarla bedenleri ve üç köprüyü zayıf kul,

Çalabın rahmetine muhtaç Mübarizüddevlle ved-din Kaymaz Oğlu Behram-şahla Amasya Beyleri, Tanrının yardımı raslamakla, Yüce Yenici Sultan, Ulu Şehinşâh dünyanın ve dinin değeri, müminlerin emirinin (Halifenin) ulağı Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs devrinde 612 yılında imar etti».

Mübarizüddin Behram Şah'a ait kitabe

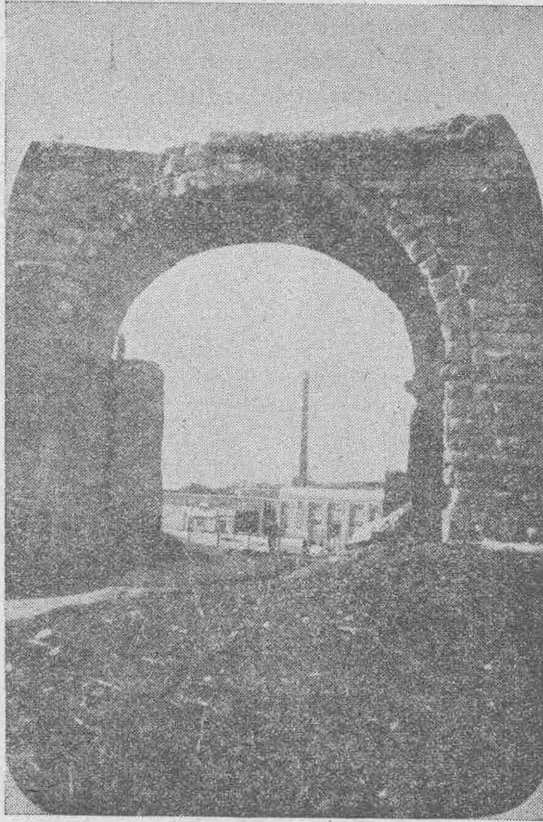
İzzüddin Keykâvüs'ün yakın ümerasından olan Emr-i Meclis Kaymaz Oğlu Mübarizüddin Behramşah'ın Amasya Ümerasıyla birlikte müteaddit burçları, kantaraları inşa eylediklerinden bâhis bulunan bu kitâbe 0,93X1,17 ebadındadır. Vaktiyle İdadî Mektebinde mahfuz bulundurulmakta olan bu kitâbenin garp dilî burçlarından düşüp orada saklanmış olması muhtemeldir. Bu kitâbe şimdi, eski eserler deposu halinde bulunan Alaüddin (Süleyman Pervane) medresesinde saklıdır.

L)

- (1) اتفق بتوفيق الله تعالى
- (2) في أيام السلطان الغالب عن
- (3) الدنيا والدين أبو الفتح كيكاوس
- (4) بن كيخسرو برهان أمير المؤمنين عمر هذا
- (5) البدن العبد المحتاج الى رحمة الله تعالى مبارز
- (6) الدين عبدالله بن علي المهران في سنة اثنى عشر وستماية

«Galebe çalıcı Sultan, dünyanın ve dinin şerefi, fatihler babası, müminlerin emiri olan zatın ulaşı Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs'ün zamanında Yüce Tanrı'nın tevşikiyle bu kale bedenini, Ulu Tanrı'nın rahmetine muhtaç Mibranlı Ali oğlu Mübarizüddin Abdullah 612 yılında yaptırdı».

Altı satır üzerine tertibedilmiş olan bu kitâbe, İçkalenin garp dılı üzerinde ve hapishane'nin tam arkasında bulunan beden üzerindeki birinci nöbetçi kulesinin biraz cenubunda mevzu olup 0,85 × 0,85 ebadındadır. Sağdan sola mailen kırıktır. Mermer bir taş üzerine orta bir Selçuk neshiyle kabartma olarak yazılmıştır. Yazısının kalınlığı 1 santim ve irtifayı — kitâbe sathı müstevisinden — 4,5 milimetredir. Mevzu bulunduğu yerin zeminden irtifayı 0,50 santimetredir. Bu kitâbedeki «المهرانی» kelimesi dikkate şayandır. İslâm coğrafyacıları tarafından Hindistanın garbında Sind nehrine ve aynı zamanda Sind vilâyetine de «المهران» denilmesine nazaran, kalenin bu kısmını yaptıran ve ağlebi ihtimal İzzüddin'in ümerasından olan «Mübarizüddin Abdullah» Sind'lidir. Ve mesebesi de sarahaten «المهرانی» okunmaktadır. Mübarizüddin Ali'nin hayatı hakkında sarih bir malûmata tesadüf edemedik. Şimdiye kadar her nasılsa, görülememiş olan bu kitâbe de ilk defa tarafımızdan bulunarak neşredilmiştir (20).

İçkalenin Romayik kemerlerinden biri

Kuzey yüzü - cephesi - kitâbeleri :

m)

- (1) اتفق بتوفيق الله في ايام السلطان الغالب عزرا
- (2) الدنيا والدين كيكوس ن كبخسرو عمر هذه البدن المبدأ
- (3) لضيف المحتاج الى رحمة الله تعالى اسدالدين اياس الغالبى فى صاحب
- (4) محروسه خونس وولايات تباريح ربيع الاخر سنة ائى عشر وستاه : معمار
سيفس تونس

«Tanrının yardımının raslamasıyla yenici Sultan Dünyanın ve dinin değeri Keybüsrev Oğlu Keykâvüs zamanında Honas'la vilâyetlerin yeni, zayıf kul, Yüce Tanrının rahmetine muhtaç Esedüddin Ayas Elgalibi 612 yılı Rebülabırında bu kale bedenini onardı; Mimar Sixistos».

Garbî Anadolu'da bulunan Honas (Honaz) Vâlisi Esedüddin Ayas namına yazılı olan bu kitâbe, 0,81 X 0,85 ebadında olup, yerden 6 metre yüksektedir. Güzelce bir Selçuk neshiyle yazılmıştır. Kitâbenin son satırının kenarında, bu bedeninin tamirinde mimarlığını yapan adamın adı da yazılmıştır. Kitâbe, Güneye, yani İç limana nazır ve dış denize muvazi olan büyük beden üzerindedir (Bu kitâbe, vaktiyle kadirbilmez bir Belediye Reisi tarafından musluk taşı yapılmak üzere yerinden çıkartılmış ve tarafımızdan görülerek vâkı şikâyet üzerine geri aldırılıp muvakkat memleket müzesine kaldırılmıştır).

Güney yüzü - cephesi - kitâbeleri :

n)

- (1) عمر هذا البدن بامر السلطان الغالب
- (2) عزالدنيا والدين كيكوس ن كبخسرو المبدأ
- (3) المحتاج الى مغفرة الله شجاع الدين احمد بك
- (4) صاحب مرقله فى شهر ربيع الاخر سنة ائى عشر وستاه

«Ereğli Beyi, Tanrının yargılamasına muhtaç kul Şücaüddin Ahmet Bey bu kale bedenini, yenici Sultan, dünyanın ve dinin değeri Keybüsrev Oğlu Keykâvüs emriyle 612 yılı Rebiülabır ayında onardı».

Bu kitâbe, Hapishanenin İç avlısını çeviren güney dılı üzerinde olup, bir mihrap içine mevzudur. Mermer bir taş üzerine orta-bir Selçuk neshiyle kabartma olarak mahkûktur. 0, 80 X-0, 60 ebadında ve yerden 1, 80 metre yüksektedir. Kitâbe, Konya Ereğlisi Valisi Şücaüddin Ahmet Bey namına yazılmıştır. Kitâbedeki (Arakliye = مرقله), bugünkü Ereğli'nin eski adıdır.

o)

- (1) اتفق بتوفيق الله في أيام السلطان الغالب عن
 (2) الدنيا والدنيا كيكوس ن كخسرو عمر هذه البدن العبد
 (3) الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى ظهير الدين سيف الدين ايلدكز
 (4) صاحب محروسة قير شهر آق سراى دربان فى بتاريخ ربيع الاخر سنة اثنى
 عشر و ستمائة

«Tanrı yardımının raslamasıyla Kırşehir ve Aksaray Bey, dinin dayancı, dinin kılıcı, Tanrının rahmetine muhtaç, zayıf kul İldeniz Yenici Sultan, dünyanın değeri Keyhüsrev Oğlu Keykâvüs zamanında, 612 Rebiülahiri tarihinde, bu kale bedenini onardı.»

Bu kitabe, yukarıki kitabenin hemen yanında mevzudur. Dört satır üzerine tertibedilmiştir. 0,65 × 0,70 metre ebadında ve yerden 1,60 metre yüksektedir. Kırşehri - Aksaray Valisi olan Seyfüddün İldeniz namına yazılmıştır. Kitabede iki unvanın yan yana bulunuşu dikkate şayandır.

II.

Camiler, Mesçitler

(Alâüddin Camii)

Evkaf kayıtlarında Selçukîlerden Sultan Alâüddin Keykubad'a ait olduğu yazılı bulunan bu cami, halk arasında (Cami i Kebir) adıyla maruf olup şehrin ortasında kâindir. 66 metre uzunluğunda ve 22 metre genişliğinde-

Alâüddin Camii'nin dışardan görünüşü

dir. Duvarları bir sıra ince tuğla ve bir sıra taştan olmak üzere yapılmıştır. Biri büyük olmak üzere ortasında üç kubbesi, şark ve garp taraflarında da birer küçük kubbesi vardır. CamiİN şİmal cephesinde ve İÇ duvarının ortasında 94 merdivenli bir minaresi vardır. Müezzin mahfeli, 1267 yılında camiİN Mutasarrıf Ömer Tufan Paşa tarafından tamiri esnasında ahşap olarak yeniden yaptırılmıştır. Mihrabı, beyaz mermerden yapılmış gayet müzeyyen ve yekdiğeri içinde olmak üzere çifttir. Çiçekli kabartma üzerine çepeçevre Âyetül-Kürsî yazılıdır. CamiİN, İÇ kapısının İÇ tarafı üstünde, tam mihrabın karşısına konulmuş olan, bir kitâbeye göre bu çok süslü ve sanatlı mihrap İle minberİN Candar Oğullarından İsfendiyar Bey tarafından yaptırıldığı ve camiİN da tamir edildiğİ anlaşılmaktadır. Kezalik camiİN bu müzeyyen mihrabı yanında aynı suretle mermerden yapılmış minberi, vaktiyle büyük kubbenin yıkılması üzerine harap olmuş ve bilâhara enkazından bir kısmı İstanbul müzesine nakledilmiştir. [Bak. s. 134, 135].

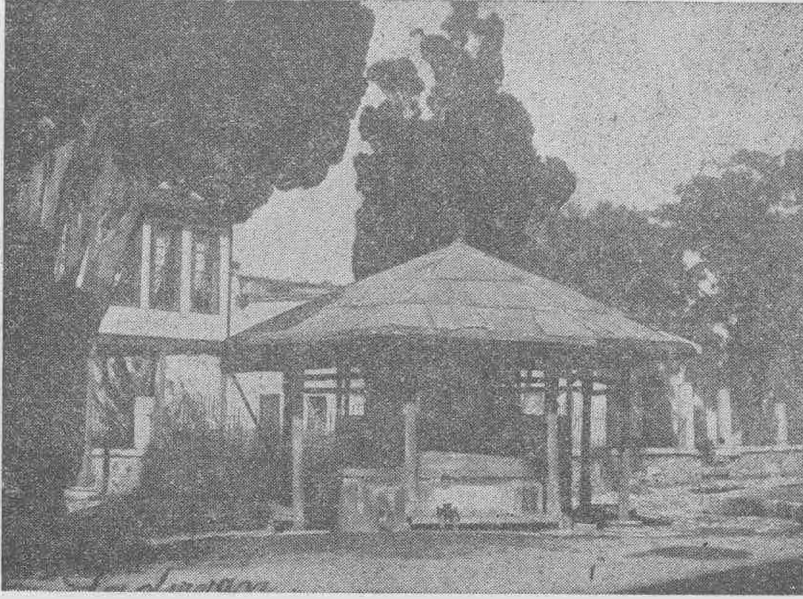
Alâüddin Camii'nin dışardan görünüşü

Meşhur Arap seyyahı İbni Batuta Sinop'a geldiğİ zaman Şücaüddin Süleyman Bey I. in oğlu İbrahim Bey burada Emir bulunuyordu (1348). EmirİN müsaadesiyle şehri gezen ve ozamana ait bize oldukça kıymetli malûmat veren İbni Batuta, Alâüddin Camii hakkında şunları yazmaktadır [*]:

«Sinob'un camii en güzel mesacidden biridir. Ortasında bir su havuzu bulunur. Bu havuzun fevkinde, dört ayak üzerine mebnî bir kubbe mevcuttur. Her ayağın yanında rühamdan iki sütun mevzudur. Bunların fevkinde

[*] Cilt I, s. 355, Şerif Paşa Tercümesi.

bulunan mahfile, ahşap bir merdiven ile, çıkılır. Bu, Sultan (Barvana İbni Sultan Alâüddin Rumi) nin eseri binası olarak, mumaileyh Cuma namazını mezkur kubbenin üstünde edâ ederdi [*]. Bâdehu oğlu, Gazi Çelebi Cânîşîni oldu. Onun vefatında salifülbeyan Sultan Süleyman Sinob'u zaptetti».

Alâüddin Camii'nin şadırvanı

İbni Batuta'nın verdiği şu malûmat bize, Camiin sonradan tamir edildiğini ve ortasındaki havuzdan — ki bugün yoktur — bahsederken bu kadar muhteşem bir mihrap ve minberden söz açmayı, bunun sonradan Candar Oğlu İsfendiyar Bey tarafından yaptırılmış olduğunu teyit eder.

Alâüddin Camii'nin eski minberi, Türk taş oymacılığı sanatının şah-eserlerinden biridir. Meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi, Sinob'u ziyareti esnasında bu minberi görmüştür. Çelebi, seyahatnamesinde (cilt 2, s. 74-75) mezkur minber hakkında şunları yazmaktadır:

«Evsaf-ı minber-i Cami-i Sinob — öyle bir müsenna ve murassa ibret-nümadır ki, sitayişinde kerûbiyân bile acizdirler. Lâkin alâ kaderittaka bu hakir deryadan katre, güneşten zerre olarak tavsif edeyim: Evvelâ üstad-ı kâmil bu minberi altı kıt'a mermer-i hamdan inşa edip her pâresini birbirine öyle mezcetmiştir ki, kemâl-i kuvvet-i basara malik olan hezârfenler bile nazarı im'an ile bu taşı muayene etseler her kıt'a taşın birbirine imti-zaç yerini fark edemezler. Gûya yekpare bir minber-i rânadır. Cenabı izzet ruyi arzda ne kadar nebatat, şükûfe ve ezhar halk etmişse üstad-ı mermer

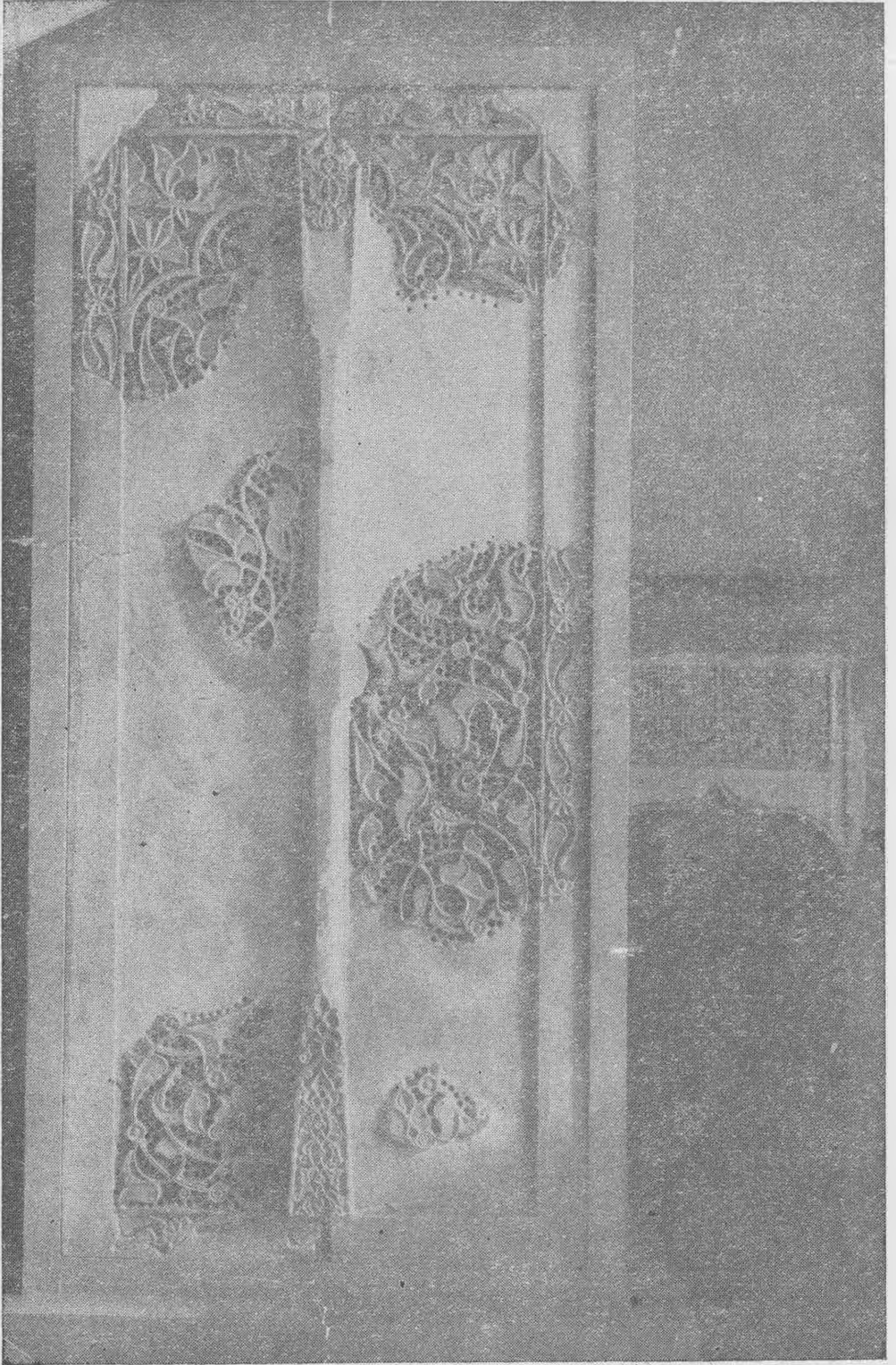
[*] İbni Batuta'nın bu ifadesinden, daha çok, Gazi Çelebi'nin babası Mühezzebüddin Mes'ut Çelebi'den bahsetmek istediğini sanıyoruz.

Alâüddin Camii'nin Çinili Köşk'te bulunan kırılmış minberinden parçalar

yedi tulâsını iyân ederek bu mermerde tersim etmiştir ki, diyarı Islâmda buna muadil bir minber yoktur.

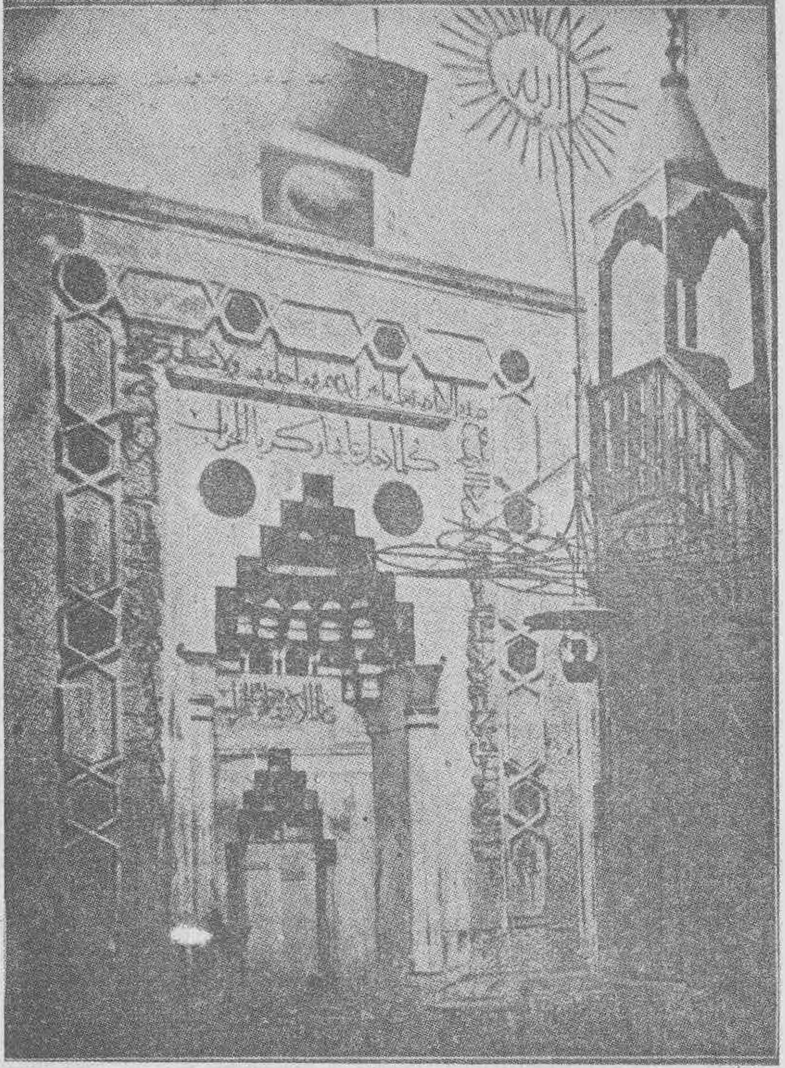
Meğer ki Bursadaki Ulu Cami'in minberi ola, o da bir dereceye kadar. Fakat bu minberin tarzı tarhi rub-u meskûnda bir yerde yoktur. Zira, bunda olan üç kat birbiri altında Eslemî ve Rumî'ler Dal kırma, Zülfü nigâr, Nilüfer Çin, gül-ü nesrin nakışları ranâ bir surette müzyendir. Hülâsa-i kelâm, Cemî'i seyyahânı berrü biharı ve üstadan-i hezârkâri zevil-iktidar bu-

Alüddin Camii'nin kırılmış minber parçalarından meydana getirilmiş bir kapı

minber-i ibret-nümünü görüp engüşt ber dehen-i hayret olup makdur-i beşer değildir diyu ikrar ederler. Bu ancak bir kibar ı evliyâullahın lâzime i kerametidir derler ta bu mertebe sihr-ü icaz misal bir minberi bi misaldir».

Alâüddin Camii'nin mihrabı

Bu minberin kırılmış iki büyük parçası halen İstanbulda Çinili köşk müzesinde mahfuzdur. Trabzon Valilerinden Merhum Sırrı Bey, Camiin bu kırık minber parçalarını toplatarak İstanbul'a Müzeye göndertmiştir. Bu parçalardan ikisi yan yana getirilerek süs bir kapı vücuda getirilmiş ve o suretle muhafaza olunmakta bulunmuştur (resimlere bakınız) [*].

[*] Doktor Rıza Nur, Türk Tarihi'nde (C. 5, s 301) Sinoptaki Alâüddin camii'nin mihrap ve minberine ait koyduğu bir resmin altına yazdığı bir yazıda «..... bir

Cami dahilinde ve şark tarafında bir çeşme varsa da halen muattal ve suyu da kesiktir. Camiin, şimal tarafında 12 metre irtifasında büyük bir dıvarla çevrilmiş 3061/7920 genişliğinde bir avlusu ve bu avlunun ortasında bir şadırvanı vardır. Camiin bu avluya açılmış beş kapısı vardır. Yine bu avlunun şarkı şimalisindeki köşede ve avlu dahilinde Candar Oğulları (İsfendiyar Zadelere) na ait bir türbe mevcuttur. Avlunun biri şarka, biri garba, diğeri de şimale açılmış üç büyük kapısı vardır. Bu kapıların üçünün de kenarları mermerden yapılmıştır. Şark tarafındaki kapı üzerinde hiç bir kitâbe olmayıp yalnız şimal ve garp tarafındaki kapıların üst kısımlarında kitabeler vardır.

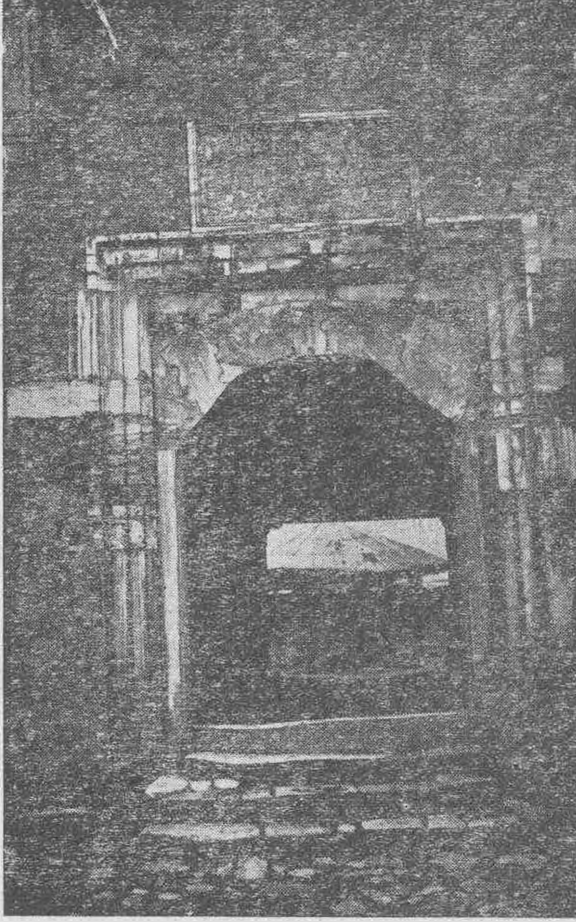
Camiin şimal kapısı balâsındaki kitâbe:

- (1) ذوقالرب او زعمى ان اشكر نعمتك التى انعمت على و على والدى وان
اعمل صالحاً ترضيه
- (2) و ادخلنى رحمك فى عبادك الصالحين . خرق (٤) الخراجاً فى سلك دعوة
عندك سليمان
- (3) على فىنا وعله الصلوات الرحمان فاك اجبت دعاه وحققت فى فضلك رجاء
- (4) اللهم فلما جئت فىنا فى الاسم الطاهر فلا تفرق بينا فى خلوص الضمير فان
رحمك
- (5) اعظم من كل مطلب واليك متوجه عبدك الضمير سليمان بن على بن محمد
احسن الله عواقبه فى
- (6) كلمة حق ترعه محقق فى رحمك امه واخلص لوجهك بينه و عمله فى شهر سنة
ست وستين وستمائة

«Yalavacımıza ve kendesine rahmet olan Allah'ın senatları olan kulun Süleyman nebinin «Ey Tanrım, bana ve babamla anama ihsan buyurduğun nimete şükredebeyim ve hoşlanacağın iyi işi yapayım diye ilham eyle ve beni rahmetinle salâh ebli kullarının arasına koy dedi» (âyet) yolundaki du'a dizisine katılarak sana du'a ediyorum. Çünkü sen onnn du'asına icabet ettin ve ricasını fazlunda gerçekleştirdin. Yarabbi, aramızı temiz adla (Müslümanlıkla) birleştirdiğin gibi gönüllerin busulunda ümmetçe aramızı açma. Çün-

de en mühimî minberin mermer kapısıdır. Müze Müdürü Halil Beyefendiye göre kapılar, Selçuklu ve Osmanlı Türklerinde hep ahşaptı» diyor ki, bunun bu kısmı doğrudur. Sonrada da kendisi «mermerden kapı görülmemiştir. Bu minberin kapısının mermer olması Türk sanatında bir hadisedir» kaydını ilâve ediyor. Halbuki rahmetli Halil Ed. hem Eldem'in bize verdiği şifahi ve tahriiri malûmat, bu minber parçalarından sadece süs olarak bir kapı vücuda getirilmiş olduğu şeklindedir. Bizim buraya koyduğumuz kapı resmine de bakıldığı zaman derhal göze çarpan tenazursuzluk, bunun sonradan minber parçalarından meydana getirilmiş süs bir kapı olduğunu pek açık surette göstermektedir.

kü rahmetin her istekten daha büyüktür. Rağbeti gerçek olan İslâm dininde âkıbetini Tanrı iyi adesi zayıf kulun Mehmet oğlu Ali'nin oğlu Süleyman sana yönelmiştir. Emeli rahmetindedir. Sana niyetini ve emelini arılaştır. Bu bina 666 yılının aylarında yapıldı».

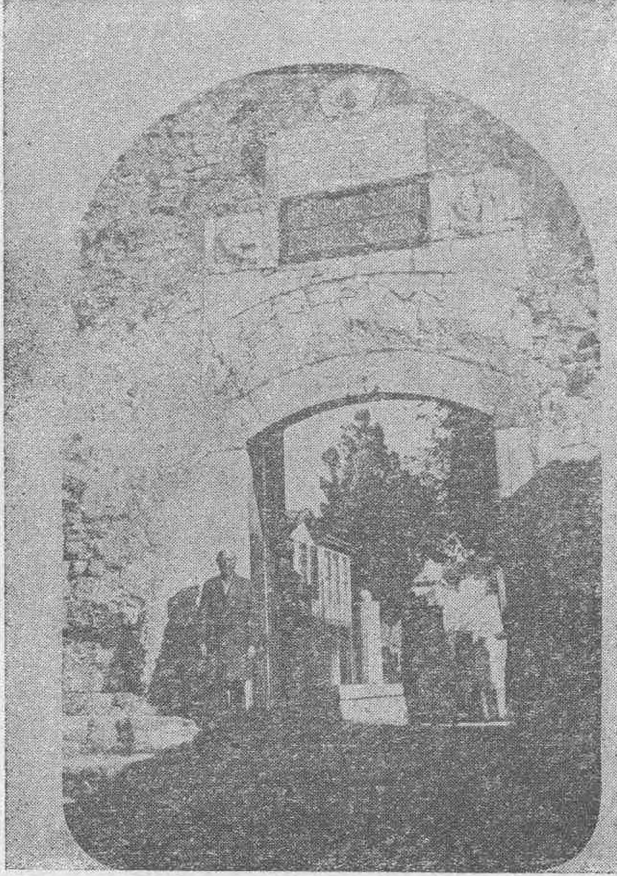
Alâüddin Camii'nin şimal tarafındaki kapı ve üstündeki kitabesi

Altı satır üzerine tertib edilmiş olan bu kitabe orta bir selçuk neshiyle yazılmış olup 1,0×1,5 ebadındadır. Bu kitabenin evvelce zemini yeşil bir boya ile boyanmış olduğu sağ kenarında ve zeminin yazıları arasında görülen boyalardan anlaşılmaktadır. Bu kitabenin bulunduğu kapının tam karşısında Pervane Muinüddin Süleyman'ın hatırai fetih olarak yaptırdığı medrese (Alâüddin Medresesi) vardır.

Garp tarafındaki kapının balâsındaki kitabe:

787 tarihi taşıyan bu kitabe, Candar Oğullarından Celâlüddin-Kötürüm-Bayezid'in Alâüddin Camii'ni tamir ettirdiğine ait olup, Candar Oğulları asarı tarihiyesini anlatan mufassal etüdümüzde yazılmıştır. Oraya bakınız.

Bu kitabenin üstünde camiin 1851 (1267) tarihinde ve Abdülmecit Han zamanında mutasarrıf Tufan Paşa tarafından tamirine ait ayrıca şu kitabe de mevcuttur:

Alâüddin Camii'nin garp cephesindeki kapı
«Kapının üstünde Kötürüm Bayezid (altıda) ise Abdülmecit Han'a
(üstte) ait kitabeler görülmektedir»

- (1) شهنشاه جهان حضرت عبدالمجید خاں
وجودن جامع الخیرات قیلمش قدرت مولا
- (2) جهان ایچره منار شوکتی اول رتبه علی کیم
فادیلی اولور لب قداکده الحم زهرا
- (3) او خاقاندر امام دین محراب خلافت کیم
دعای مسلمینه فرض عین اولدی عار آسا

- (4) بابیلندی جامع سلطان علاءالدین ساچوقی
بو خیر ایله ایدر روح علاءالدین عدن آرا
- (5) سلاطین قدیمه جامعن آباد ایشدیکه
بوله فیض حمید شو کتندن زب و فر دنیا
- (6) اذان سیت آقامن ایشدکده قولی زبور
ایکی مصرعه بر تاریخ (زیی) ایلدی املا
- (7) بابیلدی معبد سلطان علاءالدین سینوده
زهی بو یلده بی سلطان عالم قیلدی نو احیا

Yine bu cami'in içkapısının iç tarafı üstünde şu kitâbe mevcuttur:

- (1) عمر
- (2) هذا المنبر والمحراب والمسجد
- (3) سلطان اسفندیار بن بایرد
- (4) ثلث وثلاثین وثمانائة
- (5) سن

«Bayezid'in oğlu Sultan İsfendiyar, 833 yılında, bu mescid ile mihrap ve minberini imar ettirdi.»

0,20×0,20 ebadında olan bu kitabe, küçük kıtada ye armut şeklinde mermer bir levha üzerine girift bir nesihle yazılmıştır.

III

MEDRESELER

Süleyman Pervane Medresesi (Alâüddin Medresesi)

Anadolu Selçukî hükümdarlarından dördüncü «Kılıç Aslan» ile ikinci «İzzüddin Keykâvus» arasında vukua gelen dahili savaşlar esnasında Trabzon Rum İmparatoru Birinci Manuel, Selçuk sultanlarının bu mücadelelerinden istifade ederek Sinop'u zaptetti (659/1261). Bu suretle Sinop, tekrar bu imparatorluğun eline geçti. Sinop'un bu istilâsı, Konyayı düşündürdü. İstirdadı için askeri tedarikâta tevessül edildi. Bizzat Dördüncü Kılıç Aslan'ın riyaseti altında toplanan bir mecliste, Selçukî veziri «Münüddin Süleyman Pervane» Sinop'u Rumların elinden geri almağa memur edildi. Süleyman Pervane, Niksar, Samsun ve Danişmendiye vilâyetinden (Tokat ve havalîsi)

topladığı dört bin kadar askerle Trabzon İmparatorluğunun eline düşmüş olan Sinop'un istirdadına koştı. Pervane'nin bidayette karargâhı askerisi, Boyabada tâbi ve Kızılırmak kenarında vaki «Durağan» idi. Pervane önce, Sinop'u karaдан epeyce tazyik ettiği halde muvaffak olamadı. Bilâhara gemiler tedarik edip içine bin kadar asker koyduktan ve bu suretle denizden de muhasara ve tazyik eyledikten sonra kaleyi nihayet zapta muvaffak oldu (661/1262). Süleyman Pervane'nin bu muhasarası iki yıl kadar devam etmiştir.

İşte, Muinüddin Süleyman Pervane tarafından Sinop'un bu muhasara ve müstevililer elinden istirdadı hâtırası olarak şehir dahilinde bir medrese inşa ettirilmiştir. Pervane tarafından yaptırılan bu medrese, gerek Evkaf kayıtlarında ve gerek halk ağzında, tabii yanlış olarak, Alâüttin Medresesi adı altında maruftur. Sinop'ta Selçukîler zamanına ait olup günümüze kadar mevcudiyetini muhafaza eden tarihî eserler arasında, mühim bir vakanın hâtıra ve vesikasını saklamış olan bu ilim müessesesi, Ulucami (Cami-i kebir) in hemen arkasında kâindir. Kesme taştan yapılmış olan bu binanın cenup tarafındaki cephesinde kenarları mermer sütunlu genişçe bir avlusu olup bunun iki tarafında on altı hücre mevcuttur.

Avlunun ilerisinde ve tam kapının karşısında bir eyvan vardır ki, burası medresenin 1307 senesinde yapılan tamirinde derslane haline ifrâğ edilmiştir. Bu eyvanın sağ ve sol taraflarında iki küçük kapı mevcuttur. Sağ taraftaki kapıdan, Muinüddin Süleyman Pervane'nin torunu ve Mesut Çelebi'nin oğlu «Gazi Çelebi»nin (vefatı: 722/1322) kabri bulunan 7×8 metre genişliğinde küçük bir bahçeye girilir. Medrese avlusunun ortasında bir de şadırvan vardır. Bu medresenin, mimarî bakımından büyük bir kıymeti yoktur. Yalnız yukarda da kaydettiğimiz gibi, Anadolu Selçukîleri tarihine ait mühim bir vakanın vesikasını havi olmak bakımından pek mühim bir değeri vardır.

Medresenin sokak kapısı balâsında, üçken şeklinde ve etrafı nakışlarla müzeyyen mermer bir taş üzerine mahkûk, aşağıdaki kitabe mevcuttur:

- (1) يعون الله وحسن نويته
- (2) لما تيسر فتح مدينة سينوب حياها الله
- (3) عن البوار من ايدى الكفرة الفجار بسى
- (4) العبد المفتقر الى عفو الله المستمسك بالعمرة
- (5) الوثقى المتعصم بكلامه التين ابى المعالى والمفاخر
- (6) سليمان ابن على ابن محمد احسن الله لعملاقه امره بعمارة هذه
- (7) المدرسة المباركة واتفق اتمامها فى شهر سنة احدى سنين وسماه

«Allah hüsnü âkibete mazhar etsin. Dini mübine dört elle sarılan ve Allah kelâmına uygun bareket eden, Allahın affına nubtaç, sahibî maali ve

meşahir, Mehemmet Oğlu Alp'nin oğlu, Süleymanın gayretiyle Sinop şehrinin facir kâfirlerden alınması işi müyesser olunca mumaileyh bu mübarek medresenin yapılmasını emretti. Burasının tamamlanması 661 yılının aylarına tesadüf etti».

Bu kitabe, yedi satır üzerine mürettep olup beş milimetre kalınlığında ince bir Selçuk neshi ile kabartma olarak yazılmıştır. Kitabeden, Sinop'un Selçukî sultanı Birinci İzzüddin Keykâvüs tarafından fethinden (611/1214) elli yıl kadar sonra bir istilâya uğradığı ve (661/1262) senesinde vezir «Muinüddin Süleyman Pervane» eliyle müstevlilerden geri alındığı ve fetih hâtırası olarak da bu medresenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır [*].

Sinop, Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından işgal edildiği zaman, İçkaledeki Türk kuvvetleri bu işgale karşı uzunca zaman mukabele etmişler ve içeri elden kuvvet erişinceye yani, Süleyman Pervane yetişinceye kadar müdafaayı temin eylemişlerdir. Rumlar, bu esnada kale haricindeki Türk eserlerini yıkıp yoketmişlerdir. Hattâ, Alâüddin camii bu esnada tahribe uğramış olan eserler arasındadır. Bu cami, istirdattan sonra ilk olarak Süleyman Pervane ve sonraları da Candar Beyleri tarafından mütaaddit defalar tamir edilmiştir ki, buna ait camiin muhtelif yerlerinde kitabeler mevcuttur.

Sinopta Selçukîler devrine ait bugün bu «Pervane — Alâüddin — Medresesi»nden başka bir medrese mevcut değildir. Yalnız, ortada bugüne kadar kalabilmiş olan parçalarından ilk fetih yıllarında yapıldığı anlaşılan ve bir medrese tâkı için yazıldığı musarrah bulunan iki kırık kitabe parçası mevcuttur. Bu kırık iki kitabeden bir parçası, Sinop askerlik şubesinin sancak direği dibindeki divarın üstünde, öteki parçası da Süleyman Pervane madresi dahilinde vücuda getirilen memleket müzesinde saklıdır. Bir medrese kitabesi olan bu iki kırık ve ayrı parçanın yanyana getirilmesiyle meydana gelen şekli aslisi bervechi atidir:

(1) امر بعمارۃ هذا المدسۃ فی ایام السلطان المعظم ||| ظل الله فی العالم

عز الدنيا والدين ابو الفتح ||| ||| ||| ||| (Kırık)

(2) العبد الضعیف المقتدر الی راحة ربه عبدالرحمن بن ||| صور اعز الله

انصاره وفي غفر الزائرین اقداء ||| ||| ||| ||| (Kırık)

(Kitabe noksan-olup, tam bir mâna ifade etmemesi bakımından tercümesi verilememiştir).

Heyeti umumiyesi 2,65 × 0,50 ebadında ve 1,5 santimetre kalınlığında kaba ve kalın bir Selçuk neshi ile güzel bir mermer taş üzerine yazılan işte bu büyük kitabenin (1) numara ile kaydedilen ve ilk satırları muhtevi olan parçası arkerlik şubesinin sancak direği altında, (2) numara ile göste-

[*] Süleyman Pervane namına 666 tarihli bir kitabe de, bu medresenin tam karşısında ve Camii Kobir'in şimal kapısı üzerinde mevcuttur (Bak: Kısım II).

rilen ve en son cümleleri muhtevi bulunan parça da memleket müzesinde saklı olan kısımlardır.

İzzüddin Keykâvüs tarafından Sinop'un zaptından sonra şehrin imarına başlandığı, şehre her taraftan hocalar gönderildiği, medrese inşa edildiği, kilisenin cami yapıldığı hülâsa, idarî ve dinî tesislerin vücuda getirildiğini tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Fikrimizce, Cami-i Kebir, ilk zamanlarda kiliseden mübeddel olmak muhtemeldir. Medreseye gelince; bunu da şu suretle izah etmek istiyoruz:

Sinop, 1261 (659) da Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından tekrar istilâ edilmiş, bu istilâ iki üç yıl kadar sürmüştür, bu sırada ancak İçkale, buna uzun zamanlar mukabele ve mukavemet etmiştir. Rumlar, İçkale haricinde, yani şehir dahilindeki Türk eserlerini yıkıp harap etmişlerdir. Hattâ Alaüddin Camii olarak anılma ve dahilî mimarisi bakımından Konya Selçuk eserlerine çok benzeyen Ulu Camii'nin de Selçukîlere âdiyetini gösteren bir kitabesi bugün mevcut değildir. İşte şehir içinde bugün ilk fetih zamanlarına ait eserlere, kitabelere tesadüf edilmemesi ancak bu suretle kabili izah olur. Selçukîlerin Sinoptaki ilk devirlerine ait bütün kitabeler sadece İçkale dahilinde görülür. Sonra bu medrese kitabesindeki « من الدنيا والدين أبو النجیح » , Birinci İzzüddin Keykâvüs'ün unvanlarından biridir. Binaenaleyh, bu medresenin kiliseden mübeddel olan Cami-i Kebir civarında ve şehir içinde yapılmış olmasını kuvvetle tahmin edebiliriz.

IV

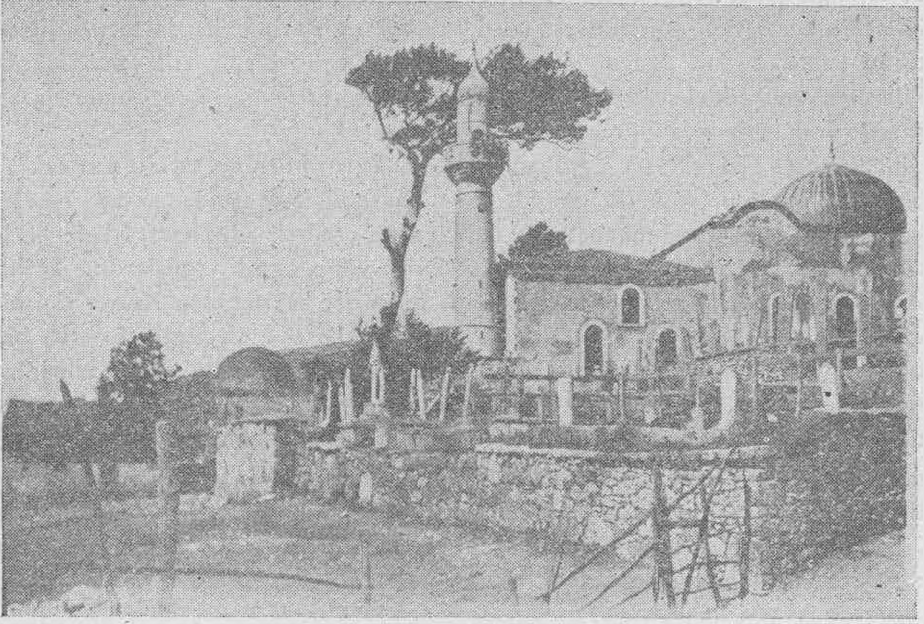
TÜRBELER

Tayboğa Türbesi (Seyyit Bilâl Türbesi)

Bu türbe, Sinop'un doğu tarafında ve kasabaya on beş dakika uzakta Ada üzerinde bulunan «Cezayirli Ali Paşa Camii» nin sol tarafında kâindir. 8,50 tulünde, 10,85 genişliğinde tek kubbeli bir binadır. Türbe, gerek evkaf kayıtlarında, gerek halk arasında yanlış olarak «Bilâli Habeşi Türbesi» adıyla maruftur. Halbuki, bu türbenin, sanıldığı gibi «Bilâli Habeşi» ile hiç bir alâka ve münasebeti yoktur. Bir kere «Bilâli Habeşi» Şam'da ölmüştür ve müşarünileyhin, Arapların Anadolu istilâlarında bu taraflara kadar geldiğini tevsik hattâ izah eden bir gûna tarihî bilgi mevcut değildir. Bunu, Sâlim Tezkiresinde (S. 221) zikredildiği gibi «Buharadan gelme ve Kutb-ül Ârifin Seyyid İbrahim Bilâl» olarak kabul etmek de biraz müşküldür. Çünkü, bunu teyit edecek elde yine tarihî bir belge yoktur. Bu zatın, Gerze'de Cete Sultan köyünde gömülü «Mehmet Caca Bey» ile kardeş olduğu hakkındaki rivayet, belki Türk ümerasından biri olduğunu ispata yaraması bakımından daha çok dikkate şayandır. Bilindiği gibi «Çaça» veya «Caca» bir Türk adıdır.

İkincisi, camiin kapısı üzerinde, zemini yeşil ve yazıları sarı boya ile boyanmış, eski Selçuk neshinin en karakteristik bir örneği olan şu kitabe vardır:

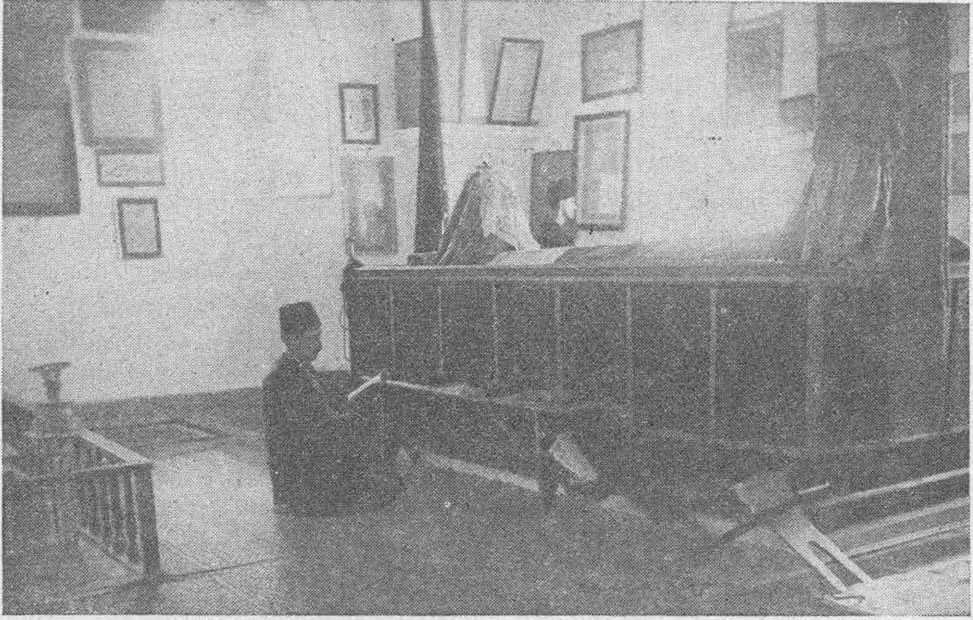
Tayboğa türbesinin ve Ali Paşa camii'nin dışardan görünüşü

(1) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ وَالدِّیْنِ اَوْتُو الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ
(2) لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِیْكَ لَهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ

«Esirgiyen, koruyan Tanrı'nın adiyle (Kendilerine) ilim verilenleri (Tanderecelerle yükselisin yoktur tapacak Çalap'tır ancak; tektir o, yoktur ortağı; Tanrı'nın yalavâcudur Muhammed).

Bu böyle olmakla beraber, Türbe içinde yatan ve Tayboğa'nın oğlu «Emir Beygelmiş» tarafından babası için yaptırılan sanduka kitabesinden Türbenin Tayboğ'ya ait olduğu, açıkça yazılıdır. Bize göre, bu küçük cami de, türbe ile beraber önce Emir Tayboğa tarafından yaptırılmış, fakat sonradan muhtelif devirlerde birçok tamir görmüştür.

Kapısı «Ali Paşa Camii» nin içinde olan bu türbe dahilinde biri sağda büyük ve tahta (ki, Seyyit Bilâl'e ait olduğu sanılan sandukadır), değerleri — ikisi kitabesiz olmak üzere — solda mermer üç sanduka mevcuttur. Kenarları kafesle çevrili olan ve «Seyyit Bilâl» e isnat edilen bu kitabesiz tahta sandukanın sol tarafında ve hemen yakınında, Selçuk tarzında yapılmış yekpare bir mermer sanduka mevcuttur. Zemini yeşil boyalı olan bu mermer anduka, sağ ve sol yüzleri, şerit vari uzanmış, ikişer satırlık kitabeleri havidir. Mezkûr sandukanın sol taraf yüzünde aşağıdaki kitabe makûttur:

Tayboğa (Seyyit Bilâl) türbesinin içinden bir görünüş

- (1) اللهم اغفر لصاحب هذه التربة الامير طای بوغا بن ايلبشمش بن حُقاد بن اغلبك ن ابى بكر خواجه المعروف يش بك
(Kırık olması hasebiyle bir kelime okunamamıştır)
- (2) امر بعمارة هذا المقام الامير بيكلمش بن المرحوم طای بوغا فى تاريخ شهر رجب سنة تسع وسبعين وستماية

«Ey Tanrım, bu türbenin sabibi Yaş Bey diye anılan Hoca Ebu Bekir oğlu Oğul Bey oğlu Ilbasmış'ın oğlu Emir Tayboğa'yı mağfiretine mazhar et. Rahmetli Tayboğa'nın oğlu Emir Beygelmiş 697 yılı recep ayı tarihinde bu makamın imarını emretti».

Sandukanın sağ tarafında ise, yine şeritvari ve iki satır üzerine müret-tep olmak üzere meşhur «ابوالفتح البستى»nın Nûniye'sinden alınma şu A-raçça manzume:

- (1) زيادة المراء فى دنياہ نقصان — و ربحہ غير محض الخير خسران
وكل وحدان حظ لا ثبات له — فان معناه فى التحقيق فقدان
- (2) يا عامراً لخراب الدهر مجتهداً — بالله هل لخراب العمر عمران
دع القوادع عن الدنيا وزينتها — فصفو ها كدر والوصل هجران

«Dünyasında insanın artırdığı, eksiklikten başka bir şey değildir; öz bayırdan gayrı, kazancı da hüsraban ibarettir. Flde edilen her sene, kökü

olmayan bir taddır. Çünkü mânası, hakikatte yokluktur. Ey çabalaya çabalaya dünya yıkıntılığını onaran, Tanrı hakkı için söyle, ömür yıkıntılığı için bayındırlık var mıdır? Dünyadan ve onun süsünden el çek. Önünde sonunda duruluğu bulanıklıktır; kavuşma ise ayrılmadır.

Yazılıdır. Her iki kitabe de 1,90 tülünde ve 0,23 arzında beş میلی-metre ince bir Selçuk neshiyle yazılmıştır. Bu sandukanın sol tarafında küçük ve onun solunda da büyük ve kitabesiz iki sanduka daha mevcuttur ki, bunların da yine bu âileden iki zata ait olması çok muhtemeldir.

Hülâsa yukarki Sanduka kitabesinin pek sarıh olan kayıtlarına göre, bu türbenin İlbasmış'ın oğlu «Emir Tayboğa» ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ mesçidin önce Tayboğa tarafından yapıldığı, ancak son devirlerde Ali Paşa tarafından onarılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Tayboğa, Sinop ve havalisinde bulunan «Çepni» oymaklarının ulusu, yani Beyi idi. Süleyman Pervane'nin Sinobu istirdadından (661 — 1262) sonra Canit Tekfürü, bir aralık, yine Sinoba kadırgalarla hücum etmiş, fakat Çepni Türklerinin kahramanca mukabele ve mukavemetleri üzerine, nevidâne geri dönmüştü. Karaman Oğlu Mehmet Bey tarafından Selçuk tahtına oturtulan (20 Zilhicce 676) Cimri «Gıyasüddin Siyavüş» nin katli üzerine Konya'da bir şenlik yapılmıştı (21). İşte, Tayboğa, bundan iki gün sonra Canit Rumlarının yenilip defedildiği haberini, Selçuk Hükümdarı Üçüncü Gıyasüddin Keyhüsrev'e götürmüş ve Sultan tarafından mükâfata mazhar olmuştur.

Gazi Çelebi Türbesi

Muinüddin Süleyman Pervane'nin 1 Ağustos 1277 tarihinde Abaka Han tarafından idamını mütaakıp Sinopta bir hükümet kuran Pervane Oğullarının son hükümdarı olan Gazi Çelebi, Mühezzebüddin Mesut Çelebinin oğludur. 1300. (700 H.) de babasının ölümü üzerine yerine geçti. Gazi Çelebi, yakın zamanlara kadar, Selçuk Hükümdarı İkinci Gıyasüddin Mesut'un oğlu sanılıyordu. Bazı vakfiyelerin münderecatına atfen, Gazi Çelebinin asıl adının Sultan Altınbaş olduğunu ve 1335 (756) tarihinde öldüğünü Amasya müverrihi merhum Hüseyin Hüsameddin beyan etmekte ise de (Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası, yıl 1341, sayfa 305) Gazi Çelebinin mevcut kitabesine ve malûm olan ölüm tarihine göre, bunun doğru olacağı meydandadır.

Tarihler, Gazi Çelebinin hükümete geçtiği zaman geniş bir ülkeye sahip bulunduğunu; hattâ. İlhan tarafından verilen bir Yarlığda «kalemrev-i hükmünün Anadolunun hemen nısfına şamil olduğunu» kaydederlerse de, vakaların cereyan tarzı, hakikatte onun hükümet şahsının Sinoba inhisar ettiğini, hükmünün de bu şehirden öteye geçmediğini göstermektedir. Bir müddetten beri siyasi karışıklıklara sahne olan Anadolu, bu devirde, artık büsbütün İlhanilerin nüfuz ve hâkimiyeti altında idi. Bu bakımdan, Gazi Çelebi karadan harblerle uğraşmanın—esasen tehditlerine uğradığı— İlhan-

lerin gayzını ve bunun ise kendisi için felâketi mucip olacağını bildiğinden Karadenizin şark ve şimal sahillerinde bulunan Rumlarla Cenevizlere karşı seferberle meşgul oldu, bunlarla muvaffakiyetle deniz muharebeleri yaptı.

Bu hususta müverrih Âli, Künhül — Ahbar (Rüknü rabi', cüz-ü evvel, sayfa 22) adlı meşhur eserinde: «Gazi Çelebi Sinop iskelesinde olurdu. Gemiler yaptırıp Rus ve Çerkese ve Kefe mütemelliki Efrenc-i nâkese (Cenevizlilere) gazadan hâli değil idi», demektedir. Filhakika Gazi Çelebi, Sinop'ta 22 yıl kadar süren hükümeti esnasında, gerek Rumların ve gerek Cenevizlerin eski tecavüzlerini kırmış, onları sindirmişti. Hele cenevizler, Gazi Çelebi ile hoş geçinmenin lüzumunu tamamiyle anlamışlardı. Bir aralık Cenevizlerle bozuşan Trabzon Rum İmparatoru, Gazi Çelebiye, Sinoptaki Ceneviz Ticaret evlerinin yıkılması için tehdit ettiği halde onun buna hiç ehemmiyet vermemiş olduğunu garp kaynakları kaydederler.

Maruf Arap seyyahi İbni Batuta'ya göre, Gazi Çelebi fevkalâde şeci ve ikdam sahibi idi. Denizcilikte büyük bir mahareti vardı. Fakat, bu güzide hasletlerine rağmen fevkalâde esrarkeşti. Gazi Çelebi, bir gün avda bir geyiği kovalarken, bir ağaca çarpıp öldü (722 — 1322). Gazi Çelebinin erkek evlâdı olmadığından, ölümünde kızı bir müddet babasının yerinde bulundu ise de o zaman Kastamonuda hükümet süren Candaroğlu Süleyman Paşa, Sinop'ta hüküm süren karışıklık dolayısıyla Trabzon Rum İmparatorunun bu şehri işgal edebileceğini düşünerek, Sinobu derhal kendi ülkesine ilhak etti (723/1323). Buraya vali olarak da oğlu İbrahim Beyi gönderdi. Sinoba bir zamanlar Hatun İli denilmiş olması ihtimal, bu şehrin bir müddet için Gazi Çelebinin kızı elinde bulunmasından dolayıdır.

Gazi Çelebinin türbesi, büyük dedesi olan «Muinüddin Süleyman Pervane» nin Sinop'ta yaptırdığı medresenin sağ taraf bitişindeki küçük bahçe içindedir. Buraya medrese dahilinden ve küçük bir kapıdan girilir. Kabrin bulunduğu bu mahallin önceleri üstünün kapalı olduğu medrese duvarının kenarındaki izlerden anlaşılmaktadır.

Gazi Çelebinin mezar taşı Selçuk tarzında yapılmış uzun bir mermer sandukadan ibarettir. Bu sandukanın baş ve ayak taşlarında, Gazi Çelebinin ve babasının adıyla kendi ölüm tarihi yazılıdır.

Sandukanın baş tarafında:

- (1) چلی
- (2) هذا قبر غازي
- (3) طاب الله نراه بن مسعود چلی

Ayak tarafında da:

- (1) في تاريخ سنة
- (2) ابي وعشرين وسبعماية

kitabeleri mahkûktur.

«Bu kabir, yedi yüz yirmi iki yılında ölen, Mesut Çelebi oğlu, Gazi Çelebinindir. Allah, mahasını (toprağını) hoş etsin». Yine bu sandukanın

sağ ve sol yüzlerinde şeritvari ve çok güzel bir sülüs hattıyla yazılı aşağıdaki duaî cümleler de mahkûktur:

- (1) الهى لست للقردوس اهلاً || ولا اقوى على النار الحميم
 (2) فهب لى زلتى واعمر ذنوبى || فاك ظافر الذنب العظيم

«Allahım ne olurdu cennet sakinlerinden olaydım ve cebennem ateşine büküm süreydim. Ufak tefek suçlarımı geçiştir, günablarımı bağışla. Şüpbe yok ki sen büyük suç bağışlayıcısın». Gazi Çelebinin yukarda anlattığımız medfenini ihtiva eden bahçe içinde, kabrin sağ tarafında, taşlarla örülmüş bir mezar daha vardır. Bu mezarın baş ve ayak şahideleri yarıdan fazla kırıktır. Ayak taşında yazı izleri görülmekte ise de taş, harici tesirle çok aşınmış olduğundan okunması mümkün değildir. Bu kabrin, Gazi Çelebi'nin kızına ait olmasını, şimdilik zayıf bir ihtimalle, kabul edebiliriz. [Sinop'ta Per-vane oğulları hakkında fazla tafsilât için bakınız: «Tarihten sesler», sayı 15].

V

Çeşmeler

Aslan Çeşmesi
 (688/1289)

Kasabanın şimal tarafında ve Aslan Camii'nin garbı cenubisinde bulunan bu çeşme, mevcut çeşmeleri en eskisi olup 2,80 metre uzunluğunda ve 3,60 metre genişliğindedir. Mimari bir kıymeti yoktur. Çeşmenin biri garp cephesi balâsında, diğeri şimal cephesi üzerinde, aşağıdaki iki kitabe mevzu bulunmaktadır. Aşağıdaki kitabelere göre çeşme (688-1289) da Osman oğlu İbrahim adında biri tarafından yaptırılmış ve (1157-1744) yılında da Boyabatlı Durmuş Molla tarafından tamir ettirilmiştir.

1) Şimal cephesi üzerindeki kitabe:

- (1) بعون الله تعالى وحسن
 (2) توفيقه عمر هذا العين
 (3) العبد الفقير الازهم بن عثمان
 (4) بن الحسن التقلبي في
 (5) شهر جمادى الآخرة سنة ثمان وثمانين وستماية

«Fakir Kul Tiflisli Hasan Oğlu Osmanın Oğlu İbrahim Yüce Tanrının yardımı ve tam yerinde düşen tevkiyetiyle 688 yılı Cemaziyelâbir ayında bu çeşmeyi yaptırdım».

Bu kitabe âdi mermer bir taş üzerine 5 satır olarak yazılmıştır. Yazısı alelâde bir nesihdir. Ebadi 0,56×0,42 dir.

2) Garp cephesi üzerindeki kitabe:

- 1) قال الله تبارك وتعالى وجعلنا من الماء كل شيء حي
- 2) اوله بو چشمه نيك آني وافيه نوش ايدن جانلره صحتاً عافيه
- 3) سقى ايدوب بو چشمه نيك حزينه سنه اوردى بونىادى (بنىادى)
- 4) صاحب الخيرات مثلا دورمش بوى آبادى
- 5) فى شهر جمادى الاولى سنه سبع و خمسين ومائه والف

- 1) *Yüce Tanrı her şeyi sudan diri kıldık buyurdu.*
- 2) *Ola bu çeşmenin âbı vâsiye, Nûş eden canlara sabban âfiye*
- 3) *Sa'y edüp bu çeşmenin haznesine(?) Urdu bünyadı...*
- 4) *Sâhib ül-bayrât molla Durmuş Boyabâdi*
- 5) *Cemadislâla ayında 1157 yılında.*

Beş satır üzerine tertibedilmiş olan bu kitabe de âdi bir nesihle yazılmıştır. 0,50 × 0,85 ebadında olup altında « هذا الخط لأروغى مصطنى چلى » (Kavukçu Mustafa Çelebi) olarak kitabeyi yazanın künyesi mahkûktur.

Haşiyeler

1) Hüsamüddin Çoban Bey, o sırada Kayı Boyu'nun Başbuğu idi. Çoban Bey, Alâüddin Keykubad'a gerek Şahzadelîği ve gerek Hükümdarlığı zamanında tam bir sadakatle bağlanmış, hizmet etmiş olduğundan hükümdar tarafından kendisine mükâfat olarak Kastamonu tarafları iktâ edilmişti. Sonradan buraları onun evlâdına intikal etmiş ve bunlar da «Çobaniler = Çobanoğulları» adı altında Kastamonu ve havalisinde, uzun müddet hükümet sürmüşlerdir. 1309 yılında Candaroğlu Şecaüddin Süleyman Bey, son Çobanî Emiri Mahmud'u öldürerek burayı zaptetmiştir.

2) Kızıl Bey, Bayındır Boyunun Ulusu idi. Selçukî devletine büyük hizmetlerde bulunmuş bir zattır. Ankara'da yatar. Adına bir mahalle de vardır. Bay Hâmit Zübeyr Koşay'ın «Ankara Budun Bilgisi» adlı eserinde, bugün kaldırılmış olan, türbesinin bir resmi vardır. Bu türbe, şimdiki Ziraat Bankasının bulunduğu yerde idi (Bak: aynı eser, sahife 20, Ankara Halkevi yayımlarından 1935).

3) Mişar kalesi, Malatya civarındadır. Yakut-ı Hamevî «Mucem ül-Büldan» ında:

«المنشار، بكسر أوله بلفظ المنشار الذى يشق
الحشب وهو حصن قريب من الفرات»

Mimin esresiyle. Odun kesilen, yarılan destere, bıçkı demektir. Bir de, Fırat nehrine yakın bir kalenin adıdır» diyor. Mercî Dâbîk muharebesinden sonra Birinci Selim'in eline geçen kalelerden biridir (Tac üt-Tevârih, c. 2).

«Kezerpırıt»ın tam olarak mevkii belli değildir. Burada Pırt, Esmenice kale demektir. Yalnız Divanı Humayûn mühimme defterlerinde 1500 (979) tarihli bir vesikada Malatya Sancağı nahiyelerinden biri (Kederbit) olarak yazıldığı gibi Malatya'nın tahrir defterinde de Kederbit nahiyesinin birçok köyleri gösterilmiştir. Bundan Kezerpırıt'ın da Malatya havalisinde vâkı bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

4) Tarihler bu adamı, hep birden, Canit Tekfürü olarak yazarlar. O zaman gerek Samsun (Canik) ve gerek Sinop, Trabzon Rum İmparatorluğuna bağlı birer şehir ve İmparator da «Aleksi Komninos, I» idi (1200-1222). İmparator Aleksi'nin her hangi suretle esir edildiğine dair tarihi bir kayıt yoktur. Muhtasar Selçuknâme-i İbni Bibî'de «Canit Tekfur» diye yazılı olan ve o sırada Sinop'ta esir edilen bu adam, hakikatte İmparatorluğun Sinop Vâlisinden başka bir kimse değildi. Tarihte «Canik ili veya Canik illiği» diye anılan yer, Batıdan Sinop havalisine kadar uzanan bir saha idi. Fakat Kızılırmak, bu sahayı ayıran tabii bir sınır gibiydi. Bizim eski tarihçiler bu hususta pek umumî bir kayıt kullanmışlar, Paflagonya'ya dahil olan Sinop ile Pont kıtasında bulunan Canik-Samsun'u bir bölge olarak göstermişlerdir.

5) Değerli Selçuk ümerasından biri olan ve bu sırada Kayseri Hâkimi ve şahnesi bulunan Celâlüddin, Pervanecilik (Baş mabeyincilik) hizmetinde de bulunmuştur.

6) Alâüddin Keykubat, hükümdar olduktan biraz sonra Zeynüddin Beşare, Bahaüddin Kutluğca ve Emir-i Meclis Mübarizüddin Behramşah'ı tevkif ve idam ettirmiş, evlerini mühürletip mallarını da müsadere eylemiştir.

7) Sinop'u Candar Ogullarından Osmanlılar da bu şekilde bir barış ile teslim almışlardır.

8) Muhtasar Selçuknâme-i İbni Bibi, S. 54-59, Leide. T. I. Brill 1902.

9) Eski türkçe'de İçkaleye «Erk» veya «Ahmedek?» derler. Osmanlılar zamanında buna «Bâlâhisar» da denilmiştir. İçkale, bir kalenin harici surları içine yapılan daha metin ve küçük kaledir ki, burası son mukavemet yeridir. Türk kaleciliğinde buna bilhassa ehemmiyet verilmiştir. Bizans veya Romalılar da bunu göremiyoruz. Ş. Sami bu kelimeyi «Erek» suretinde harekelemiştir.

10) Gerek Antalya, Alâiye'nin ve gerek Sinop'un hinterlandında, o devirlerde olduğu gibi, bugün dahi çeşitli ağaç cinslerini havi geniş ve zengin ormanlar bulunmaktadır. Buralardan gemi vesaire için devlet hesabına kereste temini Osmanlılar devrinde de devam etmiştir. Osmanlı Divan defterlerinde bu yolda birçok vesikalar görülür.

11) «Sinop Tersanesi» şimdiki parkın bulunduğu yerde idi. Burada, son zamanlara kadar, gemi inşasına ait olan kalın kızakların parçalanmış küçük enkazı bulunuyordu.

12) Mihrîdat'a ait olan bu sarayın, Kefefi mahallesinde Seyyit Bilâl'e giden yolun sol tarafında, bugün yalnız kalın tuğlalarla örülü geniş duvarlardan ibaret olan bakıyyesi hâlâ durmaktadır.

13) İçkalenin Batı tarafında bulunan Romayik beden ve kemerler hâlâ eski şeklini muhafaza etmektedir.

14) Kumluk, tam berzahın üzerindeki yerin halk arasındaki adıdır. Burası yirmi yıl önceye kadar mezarlıktı. Aynı yerde, zemini mozaıklı bir mâbet kalıntısı da vardı. Şimdi burada metruk kibrit fabrikası bulunmaktadır. Fabrikanın yapılışı strasında bu sahada kazılar yapılmış ve lâhitler, küçük heykeller, küpler, göz yaşı şişeleri, Bizans ve Romalılar devrine ait bazı kitabe taşları gibi birtakım tarihî eserler meydana çıkmıştır. Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) eski Hars müfettişlerinden müverrih ve nümismikat rahmetli Ahmet Tevhit'in nezareti altında toplanan bu eserler, bugün Ankara Müzesinde saklı bulunmaktadır.

15) Değerli tarihçilerimizden Bay İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal» adlı eserinde (S. 124), Bay Hüseyin Hilmi'nin «Sinop Kitâbeleri» ni mehzaz göstererek kale kitabelerinde adları geçen Selçukî ümerasından bahsederken, bunu = نكیده (Nikide) şeklinde kaydetmektedir. Halbuki bizim Zeynüddin Beşareye ait görüp okuduğumuz kitabede bu isim bir kere, açık olarak (نقيطة = Nakiyte) şeklinde yazılıdır. İkincisi «Sinop Kitabeleri» nde Beşare Beye ait kaydedilen kitabede (نقيطة) kelimesi zaten yazılı değildir. Üstadın buna zâti bilgisine, eski bazı eserlerde Niğde'nin (نكیده = Nikide) suretinde yazılı olmasına göre ilâveten yazdığını sanıyoruz.

16) Kitâbelerde geçen «رهان أمير المؤمنين = Halife (امير المؤمنين) nin ulağı» tâbiri, Selçukî Sultanlarına Bağdaddaki Abbâsî Halifeleri tarafından sureti mahsusada tevcih olunan bir unvan idi.

17) Kitâbelerde geçen «عمر» yahut «عمر» veyahut «عمارة» kelimeleri hep mamur ve abâdan kılmak mânasına gelir. Mamafih Epigrafiyada çok kere doğrudan doğruya bir binayı inşa ve tesis etmek mânasını dahi anlattıkları gibi harabolmuş mevcut bir binayı yeniden ihya ve tamir etmek mânalarını da ifade eder. Bazan Vâkıflar kitabelerine açıkça «انشاء» veya «عمارة» veyahut «اسس» tâbirlerini hakkettirirler ki, bu halde binanın ve vakfın kendileri tarafından inşa ve tesisi olduğuna hiç şüphe bırakmaz.

18) Kitabede adı geçen Simre, Vezirköprü ilçesinin Kuzeydoğusunda eski ve mamur bir şehir idi. Bugün küçük bir köy halindedir. Rahmetli Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin «Amasya Tarihi» nde Simre hakkında etraflıca bilgiler vardır.

19) M. Şakir, Sinop kitabelerinden basılı olmiyan birkaç metin, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi, Maarif Vekâleti (Müzeler Umum Müdürlüğü) yayımlarından, Devlet Matbaası, sayı 1, 1933.

20) M. Şakir, Sinop kitabelerinden basılı olmiyan birkaç metin, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi, Maarif Vekâleti (Müzeler Umum Müdürlüğü) yayımlarından, Devlet Matbaası, sayı 1, 1933.

21) Alelumum tarihî menbalarımızda yazılı olan «Cimri» sözü (Gıyasüddin Siyavüş bin İzzüddin) olduğunu iddia eden bu adamın adı veya lâkâbı değil, onun hakkında kullanılan müzeyyif bir sıfattır. Sonradan bu gibi şerseri zümreler hakkında tarihçilerimiz «Cimriyan» veya «Ecamire» gibi tâbirleri de kullanmışlardır.

SİNOP'TA CANDAR OĞULLARI ZAMANINA AİT TARİHİ ESERLER

Candar Oğulları tarihine genel bir bakış — Tarihî eserlerden: I. Türbeler — II. Cami ve Mesçitler — III. Çeşmeler — IV. Müteferrik Kitâbe ve Mezarlar

Candar Oğulları Tarihine Genel Bir Bakış

Osmanlı tarihlerinde «İsfendiyar Oğulları» veya «Kızıl Ahmetliler» diye n Candar Oğulları, eski Paflagonya (Paphlagonia[1]) kıtasına muadil bugünkü Kastamonu, Çankırı, Sinop ile kısmen Bolu, Zonguldak ve un vilâyetleri dahilinde hükümet sürmüş mühim bir Beyliktir. Selçukîlerden «İkinci Gıyasüddin Mesut» un birinci hükûmeti zamanında eşlerinden olup Kırım'dan Sinop'a ve oradan da Kastamonu'ya gelen «nüddin Kılıç Arslan (Keyûmers)», Kastamonu hâkimi «Muzafferüddin ak Arslan» ın [2] muaveneti ile kardeşi «Gıyasüddin Mesut»a karşı Kasnı taraflarında hükûmete kalkışmış ve Türkmenlerden epey taraftar da uştâ. Rüknüddin Keyûmers, Moğollara güvenen biraderi Mesut tarafından ne gönderilen ilk kuvveti yenmiş ise de o kuvvete yardımcı olarak gelen msüddin Yaman Candar» kumandasındaki ikinci kuvvete mağlûp ş, Muzafferüddin Yavlak Arslan da bu savaşta makul düşmüştü (1292). Şemsüddin bu hizmetine karşılık olmak üzere İhan «Geyhatu (1291-5)» tarafından Kastamonu valisi tayin edilmişti (1292/692). Fakat, nında Kastamonuyu Yavlak Arslan Oğlu «Nasırüddin Mahmut Bey» faza etmekte bulunduğundan ve Şemsüddin Yaman Candar da Mahmut karşı bir şey yapmıyacağını anladığından yalnız «Eflâni» ve çevresini ile iktifaya mecbur olmuştu. Candar ailesinin kurucusu ve birinci Beyi «Şemsüddin Yaman Candar» ın takriben on yedi yıldan ibaret olan ba- i hayatı hakkında tarihlerimizde kat'î malûmat mevcut değildir. Valiliği

1] Anadolu'da şimdiki Kastamonu, Çankırı ve Sinop illerinin mecmuu ile Samsun garbından mürekkep (Kızılırmak, Pontos ile Paphlagonia'yı ayırır) bölgenin eski imalinde Karadeniz, garbında Bitinya, şarkında Pontos ve cenubunda ise Galatya eri vardı. Bu sahadan geçen en önemli nehir Kızılırmak (Halys) dir. Amasra ve şehirleri de bu bölgenin mühim merkezlerindendi.

2] Kastamonu, Selçuk hükümdarı «Alâüddin Keybubat» tarafından Melik ül-Ümerâ nüddin Çoban Bey» e timar olarak verilmiş ve o da burada küçük bir Beylik ştu. Yavlak Arslan, Çoban Beyin oğlu ve halefidir.

ce, İlhanî hükümdarlarını metbu tanımış olması kuvvetle muhte-

1299/709) yılından önce babasının yerine geçen «Şücaüddin an Paşa», bir gece taraftarlarıyla beraber Kastamonuya baskın ehri zapt ve Mahmut Beyi de öldürerek hükümet merkezini Eflâ- raya nakletti. Pervâne Oğullarından «Gazi Çelebi» nin 1322 de nüteakıp Sinop'u daha sonra da Safrnbolu'yu alarak Beyliğin u genişletmeğe muvaffak oldu. Süleyman Paşa, bidayette İlhanî larına karşı rabitasını muhafaza etmiş; ancak bu devletin (1335/ inkirazi üzerine tamamiyle serbest kalabilmiş ve namına para da tır. Süleyman Paşa (1339/740) dan sonra ölmüş ve hükümeti in fazla sürmüştür. Müneccimbaşı Ahmet Dede «Camiü'd-Düvel» de, Paşayı âdil, zeki ve ilim sever bir şahsiyet olarak tavsif ettiği lisiyle görüşmüş olan meşhur Arap seyyahı «İbni Batûta» da, zaman yetmişe yakın yaşta, vekar ve heybet sahibi bir zat oldu- ma ve suleha ile oturup konuşmayı sevdiğini kaydetmektedir. Sü- şayı, Candar Oğulları Beyliğinin hakiki bânisi olarak kabul etmek udur. Mahmut bin Mesut bin Salâh üş-Şirazi, Süleyman Paşa adına lüm» dan müntahap farsça bir kitap telif etmiştir.

ma Paşaya oğlu «Gıyasüddin İbrahim Bey» halef oldu. ey hükümdar olmadan önce Sinopta Vali bulunuyordu. Bunun ait tarihi vukuat henüz belli değildir. İbrahim Beyin Sinopta f2) tarihinde yapılmış bir camii bulunduğuna nazaran, kendisinin rde henüz yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır.

im Beyin vefatıyla yerine amcası «Yakup bin Şemsüddin Candar» in geçtiği zannedilmektedir. Yakup Beyin zamanına malumat yoktur. Yakup Beyi oğlu «Âdil Bey» istihlâf etmiştir. nin başlangıcı (1345/746) olarak tahmin edilen Âdil Bey'in zama- rihî malumat pek azdır. Âdil Bey, Osman Oğullarından Orhan (Hüdavendigâr) Beylerin muasırısıdır. Osmanlılarla Candar Oğul- ası münasebetleri hakikatte bunların zamanından başlar. Âdil Bey, kumdar ile iyi münasebetlerde bulunarak aralarında bir harp ol- ydan vermemişti. Âdil Beyin ölüm tarihi de katiyetle belli değil- oğlu Celâlüddin Bayazıt'ia 1366/768 de hükümdar olduğu, nasına göre, Âdil Beyin vefatının bu tarihten önce olduğu anlaşı- iü'd-Düvel, Âdil Beyin, adı gibi, âdil ve iyi huylara malik oldu- zun müddet (yirmi üç yıl kadar) Emirlikte kalmış bulunduğunu tedir.

Beyin vefatında yerine — Osmanlı tarihlerinde Kötürüm İâkabiyle t — küçük oğlu «Celâlüddin Beyazıt Bey» geçti (1366/ azıt, şeytanekâr bir zekâ ile zamanın siyasetinde fırladıklar isas ve tab'an da haşin bir hükümdar olduğundan hayatı, başta ları olmak üzere, etrafındaki Beyliklerle daimi bir mücadele

geçmiştir. Bunun zamanındadır ki, Osman Oğullarıyla bu devletin ebetleri hâd bir istirkap safhasına intikal etmiştir.

Bir aralık «İskender» ismindeki kardeşini, Kötürüm Bayezidin kendisine yapacağını anlayan büyük oğlu «Süleyman Paşa», babasına karşı isyan ve kardeşi İskenderi de öldürdükten sonra Osmanoğullarından «Bî-Murad» a sığınmıştı (1383/785). Bilâhare Muradın yardımıyla, nonu'ya hücum ve babasını da mağlûp ederek burayı zaptetti. Bu Celâlüddin Bayezidin Kastamonuyu bırakarak Sinoba çekilmesi üzere Süleyman Paşa da orada hükümdarlığını ilân etti (1385/787).

Bu suretle Candar Oğulları Beyliği ikiye bölünmüş ise de, bir müddet Birinci Murat, Süleyman Paşayı hapsederek Kastamonuyu da elinden e ülkesine ekledi. Fakat, Celâlüddin Bayezit bir aralık tekrar Kastamonu'ya ele geçirmeğe muvaffak oldu. Bilâhare Birinci Murat, Süleyman Paşaya asker vererek, Bayezitten Kastamonuyu alması için yardım ettiği gibi, kardeşi «Süleyman Paşa» nın kızı «Sultan Hatun» ile de evlendirdi (Bakınız kısımlarına bakınız). Bu suretle, Candar Oğulları Beyliği biri merlinop, diğeri Kastamonu da olmak üzere tekrar iki kola ayrıldı. Bundan müddet sonra Celâlüddin Bayezit, Hükümet sürdüğü, Sinopta vefat etti (1385/787). Kabri, burada «Alâüddin Camii» avlusundaki aile türbesi dir.

Kastamonu kolu hükümdarı olan «Süleyman Paşa, II» bidayette noğullarıyla hoş geçinmek siyasetini takip etmiş, Kosova savaşında ve İsmail Bayezit'in ilk zamanlarında askerî yardımlarda bulunmuştu. Sonra Osmanoğullarının bütün Anadolu Beyliklerini ortadan kaldırmak niyeti olduğunu anlaması üzerine, Yıldırım'ın ittifakından ayrıldı ve «Kadırettin Ahmet» ile dostluk tesis ederek birleşti. Fakat, neticede Yıldırım'ın, Kastamonu üzerine yürüyerek yapılan bir savaşta Süleyman Paşayı ve öldürüldü; Kastamonu da Osmanoğulları tarafından tekrar zapt edildi. Bu suretle Beyliğin, en geniş sahası üzerinde teessüs etmiş olan Kastamonu kolu, dokuz yıl kadar bir zaman sonra nihayet buldu (1392/799). Kardeşi İskenderi öldüren ve babası Bayezit'e isyan ile hükümeti elde olan Süleyman Paşa, mevkiini türlü desiselerle başurmak suretiyle vazaya çalışmış, binaenaleyh zamanını hiç de sükûnetle geçirememiştir. Celâlüddin Bayezit, Sinopta öldüğü zaman yerine esasen yanında bulunan İsmail oğlu «İsfendiyar Bey» geçmişti (1385/787). İsfendiyar Yıldırım'dan Sinobun kendisine bırakılmasını istedi. Yıldırım da, himayetinde bulunan Beyleri kendisine teslim etmek şartıyla, buna muvafakatini İsfendiyara bildirdi. Bunu haber alan yanındaki Beyler, Aksakalın yanına kaçtıkları gibi, İsfendiyar da onun yanına gitti ve dedelerine kalan, fakat o zaman Osmanoğullarının elinde bulunan yerlerin geri alınmasını kendisine iadesini rica etti. Bir müddet sonra, Sinoba döndü. İsfendiyar, Yıldırım'la Timurun bir harbe tutuşacaklarını sezmişti. Binaenaleyh, Sinoba'ya intizarda bulundu. Yıldırım Bayezit, Rumeli işlerini bitirdikten sonra Kastamonu'ya geldi. Oradan Sinoba geçerek şehri muhasara ettiysede

edi. Fakat İsfendiyar Bey'in Yıldırım'ı metbu' tanıması ve ülkesini gerivermesi şartıyla barış yapıldı (1395). Bu suretle Candarlığı'nın siyasi hayatı herhangi bir fasılaya da uğramadı.

İsfendiyar Bey, bu aile içinde, adı Osmanlı tarihinde en ziyade gürültü yapan uzun müddet saltanat sürmüş bir hükümdardır. Şöhreti, mensup olduğunun cediti olmadığı halde, Devlet'in kendi adı ile de anılmasına vesile olmuşdur. Yıldırım Bayezit'in, Ankara'da «Aksak Timur» emelini (1402/805) müteakip Osmanlıları elinde bulunan Kasaba, Safranbolu, Çankırı, Tosya ve Kalecik taraflarını zapt ederek Beyliklerini tekrar genişletti. Diğer taraftan, Osmanlı şehzâdelerinin emel saltanat kavgalarından da istifade ederek doğudan Bafra ve Samsun'a. Fakat bilâhare, Osmanlı hükümdarı nezdinde bulunan Kasım Bey ile «Çelebi Sultan Mehmet» Çankırı, Kalecik, Tosya kasabalarını kalmıyarak Bafra ile, o sırada İsfendiyar oğlu «Hızır Bey» olarak bulunduğu, Samsun'u da zaptetti [1]. Bu suretle memleketin güzel yerleri elinden alınmış olan İsfendiyar Bey, ikinci Murad'ın emellerinde zahur eden «Düzme Mustafa» hadisesinden istifade ederek Çankırı ve Tosya da dahil olduğu halde, batıdan Bolu'ya kadar olan yerleri tekrar ele geçirdi. Fakat, sonradan İkinci Murad'ın emellerinde yaptığı bir savaşta mağlûbolarak geri çekildi ve sürgün (1423/828).

Mağlûbiyet üzerine Sinoba kaçan İsfendiyar Bey, biraz sonra küçük İsfendiyar Beyi, İkinci Murad'ın nezdine göndererek affını diledi ve ayrıca İsfendiyar Beyin kızı «Hatice Sultan»ı şerh' nikâhla kabul etmesini de istedi. Bu suretle, İkinci Murad ile akrabalık tesisine muvaffak olan İsfendiyar Bey, isteği üzerine Kastamonu, Bakırköresi (Kürei Nühas) ve Samsun'a verildi. İsfendiyar Bey, bundan sonra kalan on altı yıllık saltanatında Kastamonu, kâh Devrekânî ve Sinopta oturmak suretiyle tam emel ve dirlik içinde geçirdi. 29 Ocak 1440 (22 Ramazan 843) tarihinde öldü ve Sinoptaki aile türbesinde babasının yanına gömüldü. Uzun müddetli gailelerle geçirmekten bıkmıyacak kadar sabırlı bir şahsiyet olan İsfendiyar Bey, aynı zamanda, hâmi ve muhibbi ilim bir zattı. Oğlu İsfendiyar Bey için «Cevahirüledaf» adı ile Türkçe bir Kuran Tefsiri de yazdı. Sinop, İsfendiyar Beyden sonra Candaroğullarının daimî bir hükümdarlığı gibi olmuşdur.

İsfendiyar Beyin ölümü üzerine yerine oğlu «Taccüddin İbrahim Bey» geçti (1440/843). Osmanlı hükümdarı «Murad II» in kayını

1) İki Samsun vardır. Biri «Türk - İslâm Samsunu» olup Selçukî sultanlar tarafından «Samsun» (601/607, H.-1204/1210, M.) de tesisi ettiği bugünkü Samsun'un kuzeyi Atinalıların «Pirée» ve Bizanlıların «Amisus» tesmiye ettikleri «Hirissos»dur, ki bu da şehrin beş kilometre kadar garbi şimalinde düz ve çöl üzerinde. Hristiyan Samsunu, bugün halk arasında «Kara Samsun» diye anılmaktadır ki bunun bir iki mahzen ile bir kül yığını halini bakayısı el'an mevcuttur.

olan ikinci İbrahim'in hükümeti pek kısa sürmüş ve sessizce geçmiştir. (1487) yılında vefat ederek Sinoptaki aile türbesine gömüldü.

İbrahim Bey'e, büyük oğlu «Kemalüddin İsmail Bey» halef oldu. İsmail Beyi tanımayan kardeşi «Kızıl Ahmet Bey» hükümeti elde etmek için Fatih ve Mahmut Paşa nezdinde tahrikâtta bulundu. Bu tahrikâtın maksadı Sinobu biraderinden Osmanlılara aldırıp Kastamonuyu ele almaktır. Fakat Ahmet Bey, bidayette bu emeline muvaffak olamadı. İsmail Bey, kardeşile aralarında tehdüd eden bu vak'ânın bertaraf edilmesi için bir hayli müddet geçtikten sonra, Fatih'in Trabzon seferi İsmail Bey'in bu sakin hayatını ihlâl etti. İsmail Bey önce, Fatih'in Sinop limanına çıkarak deniz kuvvetlerine muaveneti lâzimedeki bulunulması hususunu tertibat alınmak üzere buraya gitti ve biraz sonra da Kastamonuya geldi. Fatih Mehmet, Arnavutluk işini hallettikten sonra, büyük bir ordu ile Bolu ve Ankara üzerinden, Kastamonuya yürüdü. Bunun üzerine Kastamonu'nun elinden çıkacağını anlayan İsmail Bey de, Sinoba sığındı. Bu sırada Fatih Sultan Mehmet de Kastamonuya gelerek burasını zaptetti (1459/1460). Biraz sonra Fatih, Kastamonudan Sinoba gelerek şehri İsmail Beyden ele aldı ve kendisine Bursa Yenişehir ile Inegöl ve Yarhisar timar olmalarını emretti. Fatih, gerek ilmi ve gerekse ahlâki meziyetlerine vakıf bulunduğu İsmail Bey hakkıkda bir kardeş muamelesi yaparak onun şahsına karşı hürmetle bulunmuştur. Bunun üzerine İsmail Bey, Kastamonuya döndü ve oradan İstanbul'a giderek ailesini aldı. Veziri Şahinoğlu «Şehabettin Ağa» ile birlikte Kastamonuya gelerek orada oturmağa başladı. Fakat, bir müddet sonra İstanbul'a çağırıldı ve Filibe sancağı verildi ve orada ikamete memur edildi.

İsmail Bey, on altı yıl süren hükümdarlığı esnasında memleketinin birçok yerinde cami, medrese, hütüphanesi, imaret, köprü, han, hamam gibi ilmi ve sosyal tesisleri müesseseler vücûde getirmiş, etrafına topladığı ilim adamlarına meclisler kılınmış ve kendisi de fıkhî eserler yazdırmış ve kendi de fıkhîtan «Hulviyat» adı ile Türkçe eserler yazmış ve bu eseri ile de bilâhare İslâm âleminde şöhret kazanmış ve bilâhare sülhperver bir zattir. İsmail Bey'in bilhassa Kastamonu, Sinop ve Trabzon'daki muhtelif eserlerine daha sık tesadüf edilir. İsmail Bey vefatına kadar İstanbul'da kaldı. Bu umranperver hükümdar, burada da bazı eserler yaptırdı. Bunlardan birisi zaman, Filbede bizzat yaptırmış olduğu «Bey Mescidi - yahut İbni İsmail» adı ile anılan mescidin yanındaki türbeye gömüldü. İsmail Bey'in bu türbesi, umumi harbin başında (1914) Bulgarlar tarafından yıkıldı ve türbesi de bir cadde geçirilmiştir.

İsmail Bey'in yerine, kardeşi «Kızıl Ahmet Bey» geçti (1460/1461). Ahmet Bey, ötedenberi istihsaline uğraştığı bu emeline bilhassa Fatih'in oğlu Mahmut Paşanın yardımıyla muvaffak oldu ve bu suretle Kastamonu'da bir yıl kadar Emirlik yaptı. Kızıl Ahmet Bey, Fatih'in Trabzon seferi sırasında müteakip Emirlikten azledildi ve Kastamonu da elinden alındı (1467). Bunun üzerine, Ahmet Bey'in uhdesine Mora sancağı verildi. İsmail Bey'in oğulları memaliki artık kat'i olarak Osmanogulları ülkesine ilhak

Ahmet Bey, Moraya gitmiyerek önce Karaman oğlunun yanına gitti, a Akkoyunlu hükümdarı «Uzun Hasan Bey» e iltica etti. İkinci Bamanında Osmanoğullarına ilticaya mecbur olan Kızıl Ahmet Beyin, bu devletin hizmetinde yetişmişlerdir.

***

andaroğulları ailesi, aslen Türkmendirler. Bunların kendilerini «Halit it» neslinden göstermeleri hiçbir tarihi hakikate dayanmaz. Bu nisbet, zizat hânedan efradının, sonraları da torunlarından bazı gayretkeşle- urduğu masaldan başka bir şey değildir. Candar hükûmeti, takriben ik asırdan (1292 - 1462) fazla bir zaman sürmüştür. Bu Beyliğin, m asırlık siyasi hayatı oldukça karanlık ve bu devreyi aydınlatacak r henüz mefkut olduğu gibi geçen vak'aların tarihleri de takribi bir taşır.

ıdaroğlu Beyliğinin askerî, idarî ve sair bütün devlet teşkilâtının, ldeki (14 ve 15 inci asırlar) diğer Beyliklerde olduğu gibi Anadolu eri teşkilâtından alınmış olduğunda şüphe yoktur. Memleketin hü- ailesi arasında taksimi, bu Beylikte de aynen görülmektedir. Çünkü uk keyfiyeti, (daha eski Türk devletlerinde görüldüğü gibi) hanedan n sarih haklarından addolunurdu. Bundan dolayı Beylik, mntaka ayrılıp aile efradından veya kendine inanılır emirlerden birine ve- . Nitekim devletin hakikî bânisi olan «Şücaüddin Süleyman Paşa», onuda hükümdar (Ulu Bey) iken, oğullarından Ali Bey Safranbolu, Bey de Sinop emiri idiler. Bunlar, buldukları yerlerde idarî de temsil ederlerdi.

ıdaroğullarında bir veraset-i saltanat kanunu da mevcut olmadığın- r hükümdar sevdiği veya istediği oğlunu kendine veliaht yapardı. beraber, gerek taksim ve gerek veliaht tayini işleri yüzünden hü- ailesi arasında bazan kanlı mücadeleler de olurdu. Nitekim «Şücaüd- yman Paşa», küçük oğlu Çoban Beyi ve «Celâlüddin - Kötürüm - de yine küçük oğlu İskender Beyi kendilerine veliaht yapmış olma- dolayı, birincisi öteki oğlu İbrahim Beyin [İbrahim, I] ve ikincisi türüm Bayezit de büyük oğlu Süleyman Paşanın [Süleyman, II] ken- karşı isyanetmelerine sebebiyet vererek biri saltanatını kaybetmiş; le, baba oğul ayrı ayrı saltanat sürmenin acılığını tatmıştır.

ıdaroğlu Beyliğinin askerî teşkilâtının Anadolu Selçukîleri teşkilâtına ini biliyoruz. Yalnız askerî kuvvetlerinin miktarı hakkında açık ımız yoktur. Şu kadar ki, 14 üncü asrın ilk yarısı içinde yalnız 25.000 kerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Buna, yaya ve donanma ef- gereği kadar olduğunu da ilâve edersek, Candaroğlu Beyliğinin mühim askerî bir kuvete malik bulunduğunu kabul edebiliriz. Can- arının Sinop limanında donanmaları da vardı. İsmail Beyin Sinop nde yaptırmış olduğu dokuz yüz tonilâto hacmindeki bir gemi, Os-

a bir örnek olmuştur [1]. Yalnız bu donanmanın faaliyetine dair bir vesika da maalesef elde mevcut değildir.

daroğullarının kendilerine mahsus bayrakları da vardı. Halen Topzesinde saklı olup üzerinde bir takım bayrak resimleri de bulunan İspanyol haritasında, Sinop üzerindeki bayrağın «kırmızı bir zemin sola doğru açılmış bir altın sarısı ay» taşımakta olduğu görülür. Daroğullarının saray hayatı, saraydaki teşrifat, kabul törenleri, hep k âdetlerinin ve Selçukî teşkilâtının ağağı yukarı bir devamı idi. İbnî Batûta meşhur seyahatnamesinde bize kıymetli bazı malûnaktadır. Bu maruf Arap Seyyahi, Süleyman Paşanın kabul resmine hedelerini, eserinde şöyle anlatır:

gün ikindi namazından sonra resmi kabul icrası Sultanın âdetidir. yemekler getirilir; kapılar açılır, hazerî, bedevî, ecnebî, misafir-mek yemek yemedik bir kimse kalmazdı. Sultan, günün iptidasında (yani b) bir bezmi hâs (Divan olmalı) tertip eder; sonra hususî dairesine erdi. Bundan sonra devlet ricali girerek Sultanın yanında yemek [2].

dan başka, yine İbnî Batûta, seyahatnamesinde, Candaroğlu Süleyman sarayı, cuma yani selâmlık merasimi hakkında dikkate şayan malûnaktadır. Candaroğullarında, vefat eden hükümdar ailesi için yas u. Bu ailede yas tutma kırk gün sürerdi. Cenaze merasiminde, cenap ederken, elbiseyi ters giymek ve baş açık yürümek âdeti.

laroğulları ailesi, ilme ve ilim adamlarına pek ziyade kıymet ver- birçok eser yazdırmak suretiyle o zamanki Türk irfanının yüksel- izmet etmişlerdir. On dördüncü asrın son ve on beşinci asrın da rında Kastamonu ve Sinop Sarayları, birçok ilim adamlarını, değerli anatkarları etrafında topluyarak onları himaye eden birer merkez Candaroğlu İsmail Bey zamanında, bilhassa Kastamonu, Anadolu- ühim bir ilim, kültür şehri olmuş ve hattâ İsmail Beyden sonra hret ve kuvvetini bir hayli zaman muhafazz etmiştir. Seyyid Şerif den «Seyyid Ali Acemî» ile Bursalı Kadızade-i Rumî talebelerinden nerkat'ten Kastamonu'ya gelerek - Fatih'in ilk senelerine kadar - aşamış olan meşhur riyaizeci Şirvanlı «Fethullah», ilmi kıraat mü- Kastamonulu «Ömer», ulemadan «Halil oğlu Yunus», İsmail Bey n ilim ve fazlına hürmeten kendisine bir medrese ve bir de kütüp- tırılan Niksarlı «Muhiddin», Sinoplu meşhur hekim «Halil oğlu ile yine Tebrizli hekim «Meylâna Kemal» ve saire gibi ilim ve mları; Sinoplu Mehmet, Kastamonulu Türabî, Hamdî, Senayî, Hâki, ri olup Acem lâkabiyle tanınan meşhur Hamidî gibi şair ve edipler il Bey sarayına mensup idiler.

u gemi Venediklilerin gemilerinden ve Aragon kralı Alfonsun yaptırdığı iki oluk meşhur gemiden sonra o vakit malûm olanların en büyüğü idi (Hammer, 50).

smanlılarda Fatih Mehmet, bir kanunla, vezirîâzam veya diğer vezirlerle bir- k yemek âdetini kaldırmıştır (Bu, eski bir Türk âdetinin devamıydı):

aroğlu hükümdarları, yazdırdıkları eserlerin bilhassa Ana dili ile da ehemmiyet vermişlerdir. «Meddah» mahlesli Yusuf adında bir lüddin - Kötürüm - Bayezit namına üç bin küsur beyitli Türkçe vi yazdığı gibi, İsfendiyar Bey de, oğlu İbrahim Bey adına Cevahir namıyla, kezalik türkçe bir Kur'an tefsiri yazdırmıştır. Bu iki eser, ve on beşinci asır Türk dili yadigârları arasında bilhassa zikre Bundan maada, bizzat hükümdar İsmail Bey de Fıkha dair Hulviyat ırkçe büyük bir eser yazmıştır. İsmail Bey, yazdığı bu eser dola-bilâhare Türk İslâm ilim âleminde şöhrat kazanmıştır. «Hulviyat», a kadar islâm uleması arasında tedavül üeden muteber bir eser

isa, Azerbaycanlı bir takım âlim ve şairlerin bile o diyardan kalkıp nuya geldikleri ve burada kendileri için daima müsait bir ilim, fikir ulmuş olmaları düşünülürse, on beşinci asırda Anadolu'da Candar-Beyliğinin Türk irfan âleminde mühim bir mevki işgal ettiği sara-laştır.

daroğlu Beyliğinin iktisadî hayat ve vaziyeti de yolunda idi. Devlet. son zamanlarına doğru, dahilen elinden birçok yerlerin çıkmış olma-nen, Sinop gibi işlek ve şimal ticaretinin merkezi olan bir şehri itmesinden dolayı bu hususta ciddi bir güçlük çekmemiştir. Kasta-inop, Çankırı gibi şehirlerde yerli birçok sanatlar inkişaf halinde asşa debağat ve mensucat işleri, dış piyasalara da mal sevkedecek erde idi. Sinop limanı, Selçukiler devrinden beri Anadolu'nun Kara-yısında bu ehemmiyetini muhafaza eden büyük bir ticaret iskelesi yüzden Candaroğullarının - o devirde dünyanın en büyük tüccar an - Cenevizlerle ticarî münasebetleri pek müsait gitmişti.

daroğulları, Birinci Süleyman Paşadan itibaren adlarına, gümüş ve ıra da bastırmışlardır. Bilhassa Kastamonu, Sinop ve Samsunda birer eleri de vardı. Candaroğulları, resmî unvan olarak «Emir-i Âzam», «Kebir», «Sultan-ı Mükerrrem», «Sultanı Âzam» gibi muhtelif lâkap. «Melik-i Muazzam Şucâüddevle veddin», «Sultan-ül-ber velbâhr» gibi de kullanmışlardır. Bastırdıkları paralarda da «Sultan», «Sultan-ı «Sultan-ı Kebir» gibi unvanlar yazılıdır.

daroğutlarının inkırazı üzerine bu aileden bir takım zevat Osmanlı ıde bulunmuşlardır. Bu meyanda Kızıl Ahmet Bey, Oğullarından e Mehmet Paşalar, Mehmet Paşanın oğullarından Mustafa ve - Os-arihinde pek meşhur olan - Şemsi Paşalar, İkinci Mahmudun silâhdarı Ağa ve Sadırazam Reşit Paşa bilhassa kayde şayandır.

daroğulları tarafından, bilhassa Kastamonu, Sinop, Çankırı, Taşköprü, Devrekânide cami, medrese, hastane, türbe, han, hamam, köprü, ima-me ve saire gibi bir hayli medenî ve ilmi müesseseler vücuda geti-r. Bununla beraber, bu havalide ve diğer bazı yerlerde bunların yap-rı eserlere de tesadüf edilir.

İşte Cadaroğlu Beyliğinin yukarıda saydığımız bu yerlerden «Sinop» ta mevcut eserlerine dair, vaktiyle yapmış olduğumuz etraflıca bir tetkiki şu kısa tarihi malûmatla beraber neşrediyoruz [1].

TÜRBELER

I

İSFENDİYAR OĞULLARI TÜRBESİ

(1385? - 787?)

Candarogullarından Celâlüddin - Kötürüm - Bayezit ile oğlu İsfendiyar ve İsfendiyarın oğlu İbrahim Beylerle bu aileye mensup daha sekiz zâtın kabrini ihtiva etmekte olan bu türbe «Alâüddin Camii» avlusunun kuzey doğu köşesinde ve etrafı demir parmaklıkla çevrilmiş 20 mette murahbaı kadar bir saha dahilindedir. Türbe 16,25 metre uzunluk, 8,20 metre genişlik ve 10 metre yüksekliğinde olup kesme taştan yapılmış tek kubbeli bir binadır.

Türbenin hangi tarihte ve kimin tarafından yapılmış olduğuna dair ne üzerinde bir kitâbe ve ne de mahallî evkafında itimat ve ihtitica şayan bir kayıt mevcut değildir [2]. Türbe, sade bir inşa tarzına malik olup

[1] Bu kısım için faydalandığımız başlıca kitap ve makaleler: İ.H., *Mazide Kastamonu*, Köroğlu-Yeşil İlgaz Gazetesi (Kastamonuda müntezir), sayı 8 - 450, 1334 / 1335; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Türk Tarihinin Ana hatları eserinin müsveddeleri*. No. : 44 (Anadolu Beylikleriyle Kara ve Akkoyunlu Devletlerinin siyasi, iktisadi ve fikri hayatları hakkında mükemmel bir ettüür), T. T. K neşriyatından; Talât Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi*, cilt I (kısım IV), İstanbul Ahmet İhsan Matbaası, 1935; Halil Etem, *Düvelt İslamiye*, (Candarogulları bahsi), Devlet Matbaası, İstanbul 1928; Mehmet Behçet, *Kastamonu Asarı Kadımesi*, Matbaai Amire, İstanbul 1925; *İbni Batuta Seyahatnamesi*, Şerif Paşa Tercümesi, İstanbul 1917; Ali, *Candaroglu Hükümeti*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sayı 1-78, 1340; Ahmet Tevhit, *Kastamonu ve Sinopta İsfendiyar Oğulları veya Kızılakmetliler*, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 6 (sahife 383-392); Necip Asım, Mehmet Arif, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1916, Matbas-i Orhaniye; Doktor F. Giese, *Aşkpaşazade Tarihi*, Leipzig 1928; Hammer Tarihi (Atâ Bey tercümesi), cilt 5, İstanbul Evkafı İslamiye Matbaası 1921; İ. H. Mordtman, *Encyclopedie de L'Islam*, T. II. (İsfendiyaroglu maddesi); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına methal* (Anadolu Beyliklerinde Teşkilât IV), İstanbul Maarif Matbaası 1941; Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul tab'ı) Bayrak maddesi S. 411.

[2] Verilen şifahi malûmata göre, evkafın eski kayıtları meşhur «Sinop Deniz muharebesi» nde (30 Kasım 1853) şehrin Ruslar tarafından bombardımanı esnasında mahvolmuştur. Sonraları, asılları veya ihtitica salih birer sureti bulunması lâzımgelen vakfiyelerin İstanbuldan olsun celbi ile kuyudatın tanzimine de teşebbüs edilmemiş, bugünkü kayıtlar sureti âdiyede toplanan ve hattâ tarihen baştan aşağıya yanlış olan bazı beratların kopyesinden ibaret bulunmuştur. Binaenaleyh, hali hazır mahallî evkaf kayıtları tarih tetkikleri için değerli müracaat menbaı olmaktan uzak bir haldedir. Bu bapta daha açık bir fikir verebilmiş olmak için İsfendiyar Oğullarıyla Sultan Hatun türbelerinin (جزء حراللق - Cüzhanlık) tevcihine ait bir berat suretini, bu kısmın sonuna aynen dercediyoruz.

mimarî bakımından mühim bir kıymeti, dikkate değer tezyinatı da haiz değildir. Yalnız, içine girildiği zaman cidden nefis birer sanat eseri olan mermer sandukalar karşısında takdîrkâr bir his duymamak imkânsızdır. Pek ince, zarif nakışları ihtiva eden baş ve ayak şahidelerini, adeta çiçeklere temessül etmiş olan bu mermer taşları, Türk taş işleme ve oymacılığının eşsiz örnekleri arasında saymak hiç te mübalâğlı olmasa gererir, sanıyoruz. Türbenin sade tezyinatı havi olan kapısı yukarısında, müstatil şeklinde küçük bir mermer taş üzerinde:

(1) كل نفس ذائقة الموت

(2) ثم الينا ترجعون

«Herkes ölümü tatacaktır, en son bize geri döndürüleceksiniz.»

Candar (İsfendiyar) Oğulları Türbesinin hariçten görünüşü

âyeti yazılıdır. İki satır üzerine tertip edilmiş olan bu kitabe oldukça güzel bir sülüs dattıyla yazılmıştır.

Türbe içinde sekizi büyük, biri orta ve ikisi de küçük olmak üzere on bir sanduka mevcuttur. Bunların onu mermerden, bir tanesi de tahtadan yapılmıştır; tahtadan yapılan bu sanduka ile mermer olanlarından ikisinin kitabesi yokur. Kitabesi mevcut olanlardan bir çoklarının baş ve ayak şahidelerinin dış yüzlerinde isimler, iç taraflarında da arapça ve ekseriyetle farsça beyitlerle iki yan taraflarında Kurandan alınmış bir takım âyetler yazılıdır. Kitabelerin yazısı hemen umumiyetle pek girifttir. Maalesef, bundan otuz kırk sene kadar önce yapılan bir tamir sırasında bunların zemini yeşil ve yazıları da sarı boya ile boyanmıştır ki, şu hal kitabelerin okunmasını epeyce güç bir şekilde sokmuştur, diyebiliriz.

Türbe içindeki sandukalar kapıdan itibaren, küçükleri aralarına sıkıştırılmış olmak suretiyle, sıralanmakta ise de, bunlar esasen ölüm yıllarına göre bilâkis iç duvardan kapıya doğru yapılmış olduklarından burada yatanların, öldükleri tarihleri göz önüne alarak, bunları o suretle kaydetmiş ve sandukalara bugünkü vaziyetlerine göre birer numara vermiş buluyoruz.

Dokuzuncu sanduka (büyük): Osmanlı tarihlerinde kötürüm lâkabıyla anılan ve (1385/787) de vefat eden «Celâlüddin Bayezit» Bey'e aittir. Bu sanduka ve şahideler, kabartma tezyinatı itibariyle ötekilerden daha üstün denilebilir. Çünkü mevcut tezyinat, üzerinde daha çok uğraşılması fikrini kuvvetlendirecek kadar nefis yapılmıştır. Sandukanın baş şahidesinin dış yüzünde çiçek resimlerle süslenmiş mermer bir daire içinde sadece «الله» kelimesi mahkûktur. İç tarafında ise iki satır üzerine:

(1) توفي المرحوم

(2) المرحوم باقر بن عادل بك طاب ثراه

yazılıdır. Ayak şahidesinin dış yüzünde ise, yine bir daire içinde, sadece çiçekli tezyinat olup yazı yoktur. Bunun iç tarafında da, keza iki satır üzerine, Celâlüddin Bayezit Bey'in öldüğü yıl olmak üzere:

(1) في تاريخ

(2) سنة سبع وثمانين وسبعمائة

ibaresi yazılıdır.

«Merhum ve mağfur Âdil Bey oğlu Bayezit - toprakları pâk, hoş olsun - 787 yılı içinde öldü».

Sandukanın üst kısmında ve sol tarafında iki satır üzerine, şeritvari olarak:

(1) الله لا اله الا هو . . .

(2) من ذى الذى يشفع . . .

Ayet - ül - Kürsi ve bunun altında da:

قال الله تعالى ولنلونكم

âyeti ile,

الدنيا سجن المؤمن وجنت الكافر (ن)

«Dünya, müminlerin zindanı, kâfirlerin de cennetidir.»

hadisi yazılıdır. Sağ tarafında ise, gene iki satır üzerine şeritvari olarak:

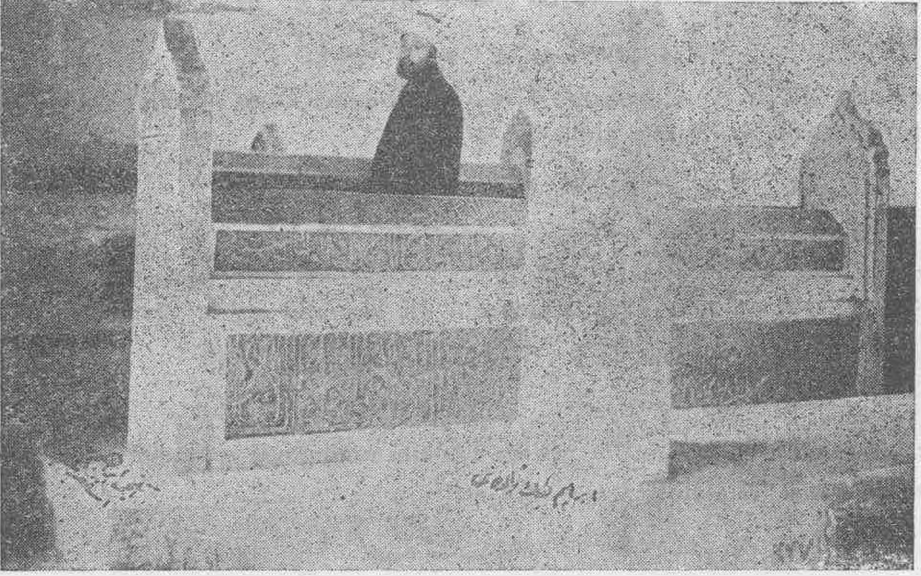
(1) اذكروا ذكراهم الذوات الموت كأس كل ناس شاره والقبر باب كل ناس داخله

«Lezzetleri bozucunun zikrini artırınız (ölümü çok zikrediniz, unutmayınız), ölüm bir kadehtir, herkes içicisidir; kabir de bir kapıdır, herkes giricisidir.»

(2) قاله لم يذكره احد في اضيق من العيش الا وسمه عليه ولا ذكره في سعة

الاضيقا عليه

«Çünkü ölümü anma, darlık içinde olanlara geçimi bollaştırır; anılmaması ise geçim bolluğu içinde olanı darlaştırır».
hadîsleri kaydedilmiştir.

Candar (İsfendiyar) Oğulları Türbesinin dahilden kısmen görünüşü

Dördüncü sanduka (büyük): 843 yılı Ramazanının yirmi ikinci cuma günü (29 Ocak 1440) vefat eden «İsfendiyar bin Bayezit» Beye aittir. Bu sandukanın baş şahidesinin dış tarafında, beş satır üzerine şu kitabe:

- (1) نقل من دار الفنا الى دار البقا
- (2) المرحوم المغفور السعيد الشهيد
- (3) المولى المعظم والمخدوم الاعظم الاعدل الاعلم
- (4) السلطان اسفنديار خان بن بايزيد
- (5) نور الله تعالى قبرها الى يوم الحساب آمين

«Merhum, mağfur, sait ve şehit, yüce hükümdar, en ulu mahdum (kendisine hizmet olunan zat), en âdil ve en âlim Bayezit oğlu Sultan İsfendiyar Han, fânilik diyarından bâkilik ülkesine göçtü. Allah kabirlerini, hesap gününe (kıyamete) kadar nurlandırısın, âmin...»
ve iç tarafında ise:

- (1) سورة قدر مونس قبرم
- (2) شد تاريخ ليلة القدرم

«Kadir sûresi mezarımda arkadaşımıdır, Leyletül-Kadr bana tarih oldu».

Farsça beyit yazılıdır [1]. Ayak taşının dış yüzünde İsfendiyar Beyin ölüm yılını, ay ve günü ile tesbi'e eden şu:

(1) ليله في الجمعه وثاوية العشرين

(2) من شهر رمضان المبارك

(3) سنة ثلث و اربعين و ثمانمائة

«...843 yılı mübarek Ramazan ayının yirmi ikinci Cuma günü (vafat etti) ibare mahkûktur. Bunun altına da:

(1) شب جمعه روحش بر افلاك شد

(2) شب قدر جسمش درین غلام شد

«Cuma gecesi ruhu eflâke uçtu (gitti), Kadir gecesi cismi bu toprağa girdi. Farsça beyit yazılıdır [2]. Sandukanın üst kısmının sağ tarafında şu:

(1) مر باشق که آید بر شه سلام آرد

(2) تاریخ چون محمود حنت مقام دارد

«Her gelen işik şahı selâm getirir, Tarihini aradığında makam-ı cennettir» ve gene, üst kısmının sol tarafında ise:

(1) الہی رحمت دروای تامست

(2) وز انجا قطره مارا تاماست

(3) ندارم هیچ کونه توشه راه

(4) بجز لا تقنطوا من رحمة الله

«İlâhi rahmetin herkese şâmil bir denizdir, ve ondan bir damla bize kâfidir. Tanrının rahmetinden ümit kesmeyiniz, âyeti kerimesinden gayrı hiçbir türlü yol aزیğım yoktur.»

Farsça kıta'larla, bunun karşı yanında da arapça olarak şu:

(1) ضریق المعاصی ان تکن رحمة نجا

(2) والا فنی نار الشقاوة محرق

(3) لعل رسول الله سید خلقه

(4) شفاعته عن ظلمة الحوب لشرق

«Günahlara batmış olan adam eğer Allahın rahmetine nail olursa kurtulur; yoksa bedbahtlık ateşinde yanar. Mâhlûkatın efendisi olan Resulullahın şefati belki günahın karânlıklarını açar, parlattır».

kıt'a mahkûktur.

[1] ليله في الجمعه کelimelerinin Ebcet hesabıyla tekabül ettiği rakam 843 ise de تاریخ kelimesinin başındaki ب nin gitmesi ta'miyesiyle 843 tarihi çıkmaktadır.

[2] Bu beyit, İsfendiyar Beyin Ramazanın 22 sinde öldüğünü fakat, 27 sinde gömüldüğünü göstermektedir.

İkinci sanduka (büyük): Bu sanduka 847 hicret yılı muharreminin evahirinde (Mayıs 1443 sonları) vefat eden «İbrahim Bin İsfendiyar» Beye ait olup baş şahidesinin dış tarafında şu:

- 1 نقل من دار الهدية القافية
- 2 الى دار السنة الباقية المرحوم
- 3 المغفور السعيد الشهيد الواصل الى
- 4 رحمة ربه الملك القدير القطار
- 5 السلطان ابراهيم بن سلطان اسفنديار

«Merhum, mağfur, sait, şehit, kadir ve gaffar olan Allahın rahmetine ulaşıcı Sultan İsfendiyar oğlu Sultan İbrahim...»

ibare yazılıdır. Şahidesinin iç yüzü ise, sadece çiçekli nakışları havidir. Ayak şahidesinin iç tarafında da:

- 1 نور قبره و جعل الجنة مقامه
- 2 في اواخر محرم الحرام سنة سبع
- 3 و اربعين و ثمان مائة من الهجرة النبوية

«... Hicretü nebevîyenin 847 yılı Muharreminin sonlarında, aşağı fanilik diyarından (dünyadan) yüksek beka ülkesine göçtü. Kabirleri nurlansın ve makamları cennet olsun.»

olmak üzere İkinci İbrahim Beyin öldüğü tarih mahkûktur. Bunun, yani ayak şahidesinin, dış yüzünde de:

- 1 از برای روح ابراهيم خان
- 2 چون در ارضه و في الحمدي بخوان

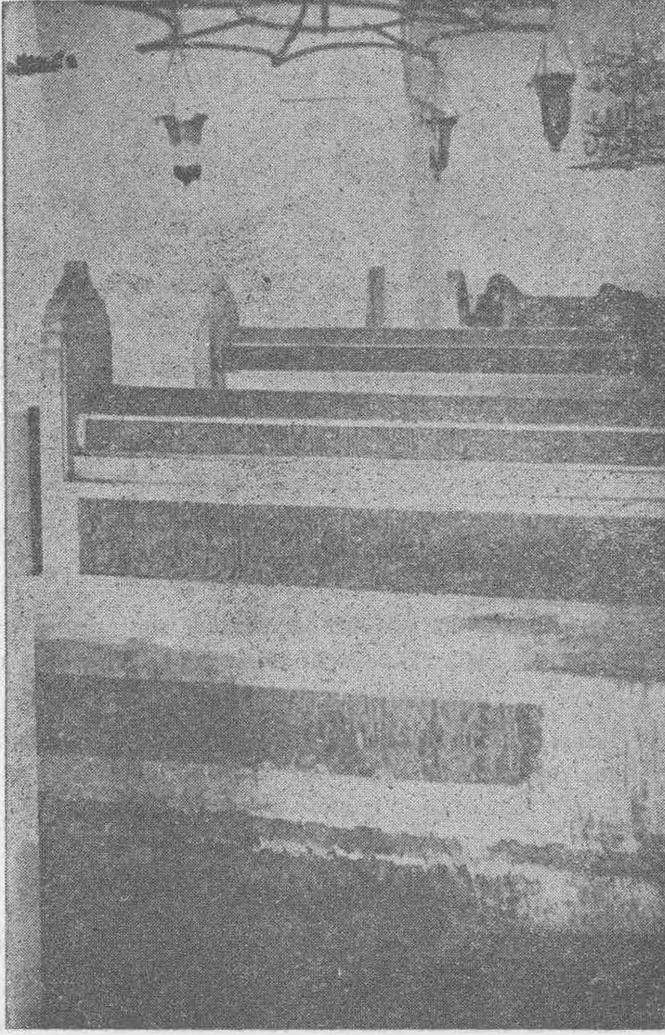
«İbrahim Hanın tabii için Tanrının ve Peygamberin huzurunda hamdet».

Farsça bir ibare yazılıdır. İbrahim Beyin sandukası altlı üstü iki kısımdan ibaret olup her iki kısmı da şerifvari yazılarla süslenmiştir. Üst kısmında ikisi sağ, ikisi de sol tarafta olmak üzere dört satır üzerine, Esmâülhüsna mahkûktur:

- 1 هو الله الذي لا اله الا هو الرحمن الرحيم الملك القدوس . . . .
- 2 الحافظ الراجع المعزل المذل السميع . . . .
- 3 الوكيل القوى المثين الولي الحميد . . . .
- 4 البر التواب المنعم المنتقم العفو الرؤف . . . .

Sandukanın alt kısmında da, yine sağlı ve sollu olarak Ayet - ül - Kürsî yazılıdır.

Birinci sanduka (büyük) : İkinci İbrahim Beyin, kendisinden iki yıl sonra yani 20 Rabiülevvel 849 (26 Haziran 1445) da vefat eden, annesine aittir. Sandukanın baş şahidesinin dış yüzünde:

Candar (İsfendiyar) Oğulları Türbesinin dahilden kısmen görünüşü

- (1) استقلت من دار الفنا الى دار الیقا
- (2) المرحومه المغفوره المستوره
- (3) ام الامیر الکبیر ابراهیم بك

«Ulu Emîr İbrahim Beyin annesi, sahibi iffet merhume ve mağfure (hatun)..» kitabesi yazılıdır. İç tarafında ise gayet sanatkârane yapılmış bir dairenin

çiçekli nakışları ortasında biri sağdan, diğeri soldan mütedahil şekilde yazılmış girift iki tane:

توكلى على خالتي

«Güvenim Tanrımadır.»

ibaresi mevcuttur. Ayak şahidesinin iç tarafında:

(1) نور الله قبرها

(2) وجعل الجنة مقامها

«... Allah kabrini nurlandırсын ve makamını cennet etsin...»

ve bunun dış yüzünde ise:

(1) يوم السبت من عشرين شهر ربيع الاولى في

(2) سنة تسع و اربعين و ثمانمائة

«... 849 yılı Rebiülevvel ayının yirminci Cumartesi günü fâni dünyadan ebediyet âlemine göçtü».

olarak öldüğü yıl yazılıdır.

Sandukanın sağ ve sol taraflarında ise, şeritvâfi iki satır üzerine [1] « sol yan tarafında » (2) « sağ yan tarafında » ... [من ذى النبی یشفع ....] olmak üzere Ayetül - Kürsî mahkûktur:

Üçüncü sanduka (orta): Yukarıda adı geçen, İkinci İbrahim Bey'e ait sandukanın sağ tarafında ve ayak ucunda olup (864/1459) da vefat eden, İsfendiyar Beyin kızı, Sait Baht hatuna aittir. Sandukanın baş şahidesi dış yüzünde:

(1) استقلت من دار الدنيا الفانية

(2) الى دار السنية الباقيه المرحومه

(3) المغفورة الشهيدة السعيدة الواصلة

(4) الى رحمة الرب القدير الغفار

(5) سعيدة بخت خاتون بنت السلطان اسفنديار

«Merhume, mağfure, şehide, saide, kadir ve gaffar olan Allahın rahmetine ulaşıcı Sultan İsfendiyar kızı Sait Baht Hatun fani dünyadan (diyardan) beka ülkesine intikal etti».

İç tarafında ise:

(1) رقيم و بقية را بقا باد

(2) لاد برود هر آن که اوزاد

«Biz gittik; bakiçilik geride kalanların olsun, elbette ki doğan her kimse gidecektir».

Farsça beyti yazılıdır. Ayak taşının iç yüzünde, yani bu Farsça beytin karşı tarafında:

- 1 نور الله قبرها و جعل الجنة مقامها
- 2 عمت ميامنه في اوائل شهر محرم الحرام
- 3 على جميع الانام سنة من شهور اربع وستين وثمانمائة
- 4 من الهجرة النبوية عليه افضل الصلوات و اكلن التحية

«Allah kabrini nurlandırısın ve makamını cennet kılsın. uğurları yayıl-sın. 864 yılı muhârrem ayının başlarında (vefat etti).»

olmak üzere «Sait Baht Hatun» un öldüğü yıl mahkûktur. Dış tarafında ise şu:

چون عاقبت جهان فناراست
ملک اول واند خدا راست
بچه مفروور شود رهرو سحرای وجود
چو بدین سرچله حد از همه جانب عدم است

«Madam ki dünyanın sonu fâni olmaktadır
Ezelin de ebedin de mülkü Hudaya mahsustur
Neye mağrur olsun varlık sahrasındaki yolu
Çünkü bu marhalenin sınırı her taraftan yokluğa ulaşır».

Farğa kit'a yazılıdır. Sandukanın üst kısmının sağ tarafında (آمن الرسول...), sol tarafında ise (وینا انک آمن تدخل النار...) و (وینا اننا سنعنا مقاباً...) و (الذین یؤمنون بالله...) (وینا ما وعدنا علی وصالک...) و (فاستجاب لهم و بهم...) âyetleri mahkûktur. Alt kısmında da yine, sağlı ve sollu olmak üzere şerirvari Ayet-ül-Kürsi yazılıdır.

Yedinci sanduka (orta): altıncı kitâbesiz sanduka ile Kötürüm Bayezit'in sandukasının ayak ucunda olup (864/1459) yılında vefat eden Yahya bin İsmail Beye aittir. Sandukanın baş şahidesinin dış yüzünde şu kitabe:

- 1 قل من دار الفنا الی دار الیقا
- 2 المرحوم المفور المصوم الی المحتاج الی
- 3 رحمت رب المنان یحیی ک بن سلطان اسمعیل خان

«Merhum, mağfur, masum, mennan olan Allahın rahmetine muhtaç, Sultan İsmail Hâsı oğlu Yahya Bey fânilik diyarından beka yurduna naklolundu» ve iç yüzünde ise:

الدنيا مزرعة الآخرة

«Dünya, âhiretin tarlasıdır».

hadîsi yazılıdır. Ayak taşının dış yüzünde, Yahya Bey'in ölüm yılını gösteren şu kitabe mahkûktur:

نور الله قبره و جعل الجنة مقامه
في اوائل شهر ذی الحجة عمت ميامنه
سنة اربع وستين وثمانمائة من الهجرة النبوية (Aynen böyle)

«... Allah kabrini nurlandırısın ve makamını cennet kılsın. uğurları yayılsın.

864 yılı Zilhicce ayının başlarında (vafat etti)».

Bunun iç yüzünde de:

الدنيا سجن المؤمنين

«Dünya müminlerin zindanıdır»

hadîsi yazılıdır. Yahya Beye ait olan bu sanduka altlı üstlü olmak üzere iki kısımdan ibaret olup, üst kısmının sağ tarafında «Sürei Kadir» ve sol tarafında ise kezalik şeritvari «Ayet - ül - Kürsi» mahkûktur. Alt kısmının sağ tarafında:

دنيا دن نه بندد هر که مرد است
که دنیا سرتسر ابدوه و درد است
بکوی سطلن نظر کن فایین
که دنیا باحرهان راجه کرد است

«İnsan olan dünyaya gönül bağlamaz. Çünkü, dünya baştan başa kederle derttir. Dünyanın dostlarına ne yaptığını görmek için mezarlığa bir bak!».

Sol tarafında da:

هزار سال دنیا کر از خاک باشد
ببین مدار که انجام او فنا باشد
بدین تحفه تابوت بایدت خفتن
اگر چه پایه تخت تو رسا باشد

«Bin yıl dünya baki olsa da yakinen bil ki onun akibeti de fânılıktır. Tahtının mertebesi gök yüzüne erişse bile, sana şu tahta tabutta uyumak gerektir».

Beşinci ve altıncı sandukalar (büyük): Bu sandukalar, hiç bir tezyinat ve kitâbeyi havi olmayıp ailefâde mermer taştan yapılmışlardır. Üzerleri, herhalde sonradan yapılan bir tamir esnasında¹⁰ölücek, kireçle badana edilmiş bir haldedir. Candroğulları hânedanına mensup olması lâzımgelen bu iki merkadin kimlere ait olduğu bu itibarla malûm değildir.

Sekizinci sanduka (küçük): Yahya Beye ait sandukanın alt tarafında ve küçük kıt'ada olup kezalik ne bir kitâbesi ve ne de tezyinatı mevcuttur.

Onuncu sanduka (küçük): Yine bu hânedandan küçük bir çocuğa ait olduğu anlaşılan bu sanduka, Celâlüddin Bayezir'in ayak ucunda mevsudur. Yekpare taştan yapılmış olup kitâbesi yoktur.

Onbirinci sanduka (büyük): Bu sanduka, türbenin kuzey tarafı nihayetinde ve duvar ittisalinde olup tahtadan yapılmış, etrafı da kezalik tahta bir parmaklıkla çevrilmiştir. Bu parmaklıkların ön uçlarında yine tahtadan küçük birer «Mevlevî Sikkesi» modeli mevzu bulunmaktadır. Kitâbesi olmayan bu sandukanın kime ait olduğu kesin olarak malûm değildir.

Şu kadar ki, bu meçhul merkadin «Sinop-Kitabeleri» ünvanlı eserinde (sayfa, 40-41) hattâ şüpheden vareste olarak «Gıyasüddin İbrahim bin Süleyman Paşa» ya ait bulunduğu yazılıdır. Filhakika, türbenin Candaroğulları hanedanına ait olması, burada yatan zevatin da ölüm yıllarına göre, kuzey tarafından sıra ile defnedilmeleri ve bu meyanda mahallî Evkaf kaydinde türbenin «İbrahim Bey Türbesi» diye yazılı bulunması gibi hususlar nazarı dikkate alınarak, merkadin «Gıyasüddin İbrahim Bey» aidiyeti hatıra gelebilirse de, fikrimizce bu nihayet bir tahmin mahiyetinden öteye geçmez. Zira: birincisi kitabenin olmayışı; ikincisi Evkaf kuyudatının, bilmünasebe yazdığımız gibi, tarihi tetkikler için asla itimada şayan vesaikten bulunmayışı dolayısıyla bu hususta serdedilen mütaaleaların, bugün için, acele verilmiş bir hükümden başka bir mâna ifade edemeyeceği kanaatindeyiz.

Kezalik «Kastamonu Asarı Kadîmesi» ünvanlı eserde (sayfa 28 ve 92) Gıyasüddin İbrahim Beyin merkadinin Kastamonu Mevlevihanesi içinde olduğu da, bir kitabe taşına istinaden, beyan edilmektedir. Hulâsa, bu hususta kuvvetli bir vesikanın çıkmasına intizar zarureti mevcuttur. Birinci İbrahim Bey namına «Kale Camii» kapısında bir kitabe vardır ki, Bu kitâbe Candaroğullarının ilk devirleri için kıymetli bir vesikası mahkûke mahiyetindedir [Bak: Kale Camii].

Türbenin kuzey taraf duvarında, muahhar bir devre ait olmak üzere, alelâde siyah bir boya ile yazılmış şu türkçe kıt'a mevcuttur:

«Zâiran - ı ehl - i aşka perde olsun deyü
Kabri taşı bergüzarmış cezbe - i rahmânıla
Hâk - i pâki kabrine yüzün süren ehli dilin
Sekiz cenneti eylemiş ebed hud habibi cânıla» [1]

Bu kısmın baş tarafındaki hasiyede, mahallî Evkaf kuyudatı hakkında bir fikir verebilmiş olmak için, bunun sonuna bir vesikayı ilâve edeceğimizi kaydetmiştik. Binaenaleyh, bir tevcih beratından başka birşey olmıyan bu vesikalardan birini aşağıya naklederek İsfendiyaroğulları türbesi hakkındaki izahatı tamamlamış oluyoruz.

SURETİ BERAT

«Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Zâhiccenin on birinci günü tahtı âlî bahtı Osmanî üzere cülûsu hümâyûnu meymenettmakrûn vaki olup umümen tecdidi berat olunmak kaidei meriyei saltanatı seniyyeden olduğuna binaen Nezareti Evkafı Hümâyûnı mülûkâneme mulhak Evkaftan medinei Sinop'ta vaki merhum ve mağfûrûnleh Sultan Alâüddin neslinden İbrâhim Bey ve Sultan Hatun türbei şerifi vakfı mahsulünden olmak üzere yevmiye bir akça vazife ile Cüzühanlık ciheti mutasarıfı işbu rafii tevkil refüşşanı hakânı Mehmet Tahir bin Süleyman'ın yedinde olan atik berat bittakdim tecdidi

[1] Son mısraın vezni bozuktur.

rica olunmaktan nâşi kuyuda müracaat olundukta ciheti mezkûre bin iki yüz otuz dört Şevvali mükerrerinin âhiri tarihiyle mumailayhin uhdesinde oldağı tebeyyün etmiş olduğundan kaydi ve atik beratı mucibince tecdidi beratı şerifi ita olunmak bâbında sâdir olan fermanı âlişanım vechile tecdiden bu beratı hümayûnumı verdim ve buyurdum ki mumailayh üslûbu sabık üzere ciheti mezkûreye vazifei mersûmesiyle mutasarrıf olup icrayi hizmet olunduktan sonra işbu beratı âlişanıma mugayır tasarrufu umûrına tarafı âhardan müdahale olunmıya şöyle bileler alâmeti şerifeme itimat kılalar tahriren fil-yevmittasi' aşere şehri Cemaziyellevvel li-sene seb'a ve seb'in ve mieteyni ve elf».

SULTAN HATUN TÜRBESİ

(1395/797)

Halk arasında «Aynalı Kadın Türbesi» namıyla maruf olup, Evkaf idaresinde aşağıdaki kitabesi gibi «Sultan Hatun Türbesi» olarak müsecceldir. 8,50 uzunluk, 8,50 metre enliğinde ve 4 metre yüksekliğinde olan bu türbe, hükümet konağının arkasında, büyük kıt'ada kesme taşlardan yapılmış küçük bir binadır. Sakı ahşap olup mimari bir kıymeti haiz değildir. Doga yüzünde, yukarısında kitabeyi havi, bir kapısı ve kible tarafında da demir parmaklıklı büyücek bir penceresi vardır.

Türbe içinde iki taş sanduka mevcut ise de, yarısından fazlası kırılıp kaybolmuş olan mezar taşlarından hüviyetlerine dair vazih bir malûmat elde edilememiştir. Biri kapısı önünde hariçte, diğeri türbe içinde ve zemin taşlarından biri üzerinde mermerden birer Ayna resmi mahkûktur ki, halk arasında «Aynalı Kadın Türbesi» adıyla anılışı, bu resimlerden ötürü olsa gerektir.

Türbenin tam kapısı üstünde aşağıdaki kitabe mevzu bulunmaktadır:

١ بنت هذه المقبرة المخدرة سلطان خاتون
٢ بنت سليمان باشا بن اورخاسك طيب الله
٣ رآهم في رمضان عام سبع وتسعين وسبعمائة

«Bu makbere, Orhan Bey oğlu Süleyman Paşanın kızı (kabirleri pak, hoş olsun) sahibi ismet Sultan Hatun için yedi yüz doksan yedi yılı ramazanında bina olundu».

Bu kitabe, mustatil şeklinde memmer bir taş üzerine kabartma olarak yazılıdır. Uzunluğu 0,72 genişliği de 0,40 santimetredir. Üç satır üzerine tertip edilmiş olup yazısı kalınca ve girift bir Selçuk neshinin aynıdır.

Dikkate şayan bir mahiyet arzeden bu kitabede ismi geçen kadın Birinci Muradın kardeşi «Süleyman Paşa»nın kızı olup, ağlebi ihtimal Paşanın vefatından sonra, Candaroğlu «Süleyman Paşa»ya babası Kötürüm Bayezit Beyden yüz çevirip Osmanlı Hükümdarı Birinci Murat Beye iltica ettiği

zaman - tezviç edilmiştir (Mukaddemeye bakınız). Mumaileyha, 797, H. - 1335, M. de Sinopta vefat ederek namına yaptırılan bu türbeye gömülmüştür. Şu kadar ki, türbe içinde iki makbere mevcut ve bunlardan ikisinin de kitabeleri yarısından fazla kırılmış olduğundan hangisinin «Sultan Hatun» a ait bulunduğunu tefrik etmek imkânsızdır.

Sultan Hatun Türbesinin hariçten görünüşü

HATUNLAR TÜRRESİ

(1425/828)

Bu türbe Sinop yarımadası üzerinde kâin olup halk arasında «Seyyit Bilâl Camii» adıyla maruf «Cezayirli Ali Paşa Camii» nin garbı şimalî tarafındadır. 6,30 metre uzunluğunda ve 5 metre enliliğinde kesme taştan yapılmış tek kubbeli küçük bir bınadır. Halen harabe yüz tutmuş bulunan bu türbenin ne zaman ve kimin namına yapıldığı hakkında sarîh malûmat mevcut değildir.

Türbe dahilinde, biri sağ (a) ve diğeri sol (b) tarafta olmak üzere iki sanduka mevzu bulunmaktadır. Bunlardan sağ taraftaki mermer sandukanın sol yüzünde şeritvari şu:

فَاعْفِرْ فَضْلَكَ رَبِّي وَتَأْتِي خَطْبَاءِي اجْعَلْ مَقَامِي (A)
فِي يَوْمِ الْحَشْرِ يَا صَمَدِي فِي جَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاوَاتِ

«Ya Rab! Suçlarımı kemali kereminle bağışla. Mahşer günü, makamımı gökler kadar geniş bir cennet olsun».

ve sağ yüzünde işe:

يا خالق الخلق يا رب السموات يا فافر الذنب عن
كل البريات آيتك لان ارجو منك مغفرة يا غفار

«Ey âlemi yaratan, ey göklerin Rabbi, suçları bağışlayan Allah!
suçlarımı bağışlatmıya sana geldim».

cümlei duaiy mahkûktur. Bu kitabelerin her ikisi de girift ve kalın bir sülüs hattile 1,78 metre uzunluğunda ve 0,30 santimetre enliliğinde mermer bir levha üzerinde birer satır olarak yazılmıştır.

Sandukanın baş şahidesinin iç yüzünde türkçe olarak:

«Lûtfünden eyle âni sen (bir kelime okunamadı) ١٤
Her kim hatunı hayır düa ile eyleye yad»

beyiti ve dış yüzünde de:

في عشر شوال المكرم

سنة ثلث و اربعين و ثمانمائة

الهجرية النبوية

«.. Hicretin sekiz yüz kırık üç senesi Sevral ayının otuzunda
olmak üzere vefat tarih yazılmıştır.

Ayak şahidesinin iç tarafında:

انتقلت من دار

الفنا الى دار البقا المرحومه

السيدة الشهيده . . .

«Merhume saide, şehide fânîlik evinden bâkilik evine göçtü»

(taşın alt tarafı kırıktır)

dış yüzünde ise, anıudî şekilde bir çerçeve dahilinde mütenazır ve yekdiğeri içine girift makûs bir surette - dört defa tekerrür eden - şu:

الحكم لله

«Hüküm Allahdandır.»

توكلي على خالق

«Güvenim Tanrımadır»

ibaresi yazılmıştır. Ayak şahidesindeki kitabenin son satırları kırık bulunması dolayısıyla bu makberenin kime ait olduğunu vazihan tayin etmek imkânsız ise de bunun - bir aile medfeni olmak itibariyle - Celâlüddin - Kötürüm - Bayezid'in oğlu «İskender» in zevcesi olması melhuzdur.

Sol taraftaki sandukaya gelince: Bunun alt kısmı alelâde tuğladan örülmüş olduğundan, öteki gibi, kitabesi yoktur. Sandukanın baş şahidesinin iç tarafında:

انتقلت المرحومه

طوره خاتون بنت اسكندر

(B)

«İskender kızı merhume Ture Hatun göçtü (öldü)»

olmak üzere makberenin aidiyetini bildiren, iki satır üzerine mürettep, bir kitabe mevcut olup dış yüzü yazısızdır.

Ayak şahidesinin dış tarafında:

كلكون خاتون

نت عبدالله الجركسة طابت رايها

في الجنة (kırık olduğundan iki kelime okunamadı) متواترا

«Abdullah kızı Çerkes Gülün Hatun, toprağı hoş olsun..»

iç yüzünde de:

رمضان المبارك

يوم الاحد سنة ثمانه عشرين وثمانمائه

(taşın alt tarafı tamamıyla kırıktır)

«Sekiz yüz yirmi sekiz yılı müborek ramazan ayının azar günü (öldü)» olarak vefat tarihi yazılıdır.

Türe Hatun'a ait olan bu merkadin ayak tarafında mevzu bulunan yukardaki şahidenin başka bir kadına ait olup hariçten nakil suretiyle buraya yerleştirilmiş olduğu anlaşılıyor. Binaenaleyh, Türe Hatunun ölüm yılı meçhul kalmaktadır. Malûm olduğu üzere «Türe Hatun» Kötürümün — kardeşi Süleyman tarafından öldürülen — küçük oğlu «İskender»in kızıdır.

DEVLET HATUN TÜRBESİ

(775, H.? — 863, H.?)

Kasabanın bir çeyrek saat kadar uzağında ve limanın kible tarafı kıyısında bulunan bu türbe, bir bahçe içinde ve alelâde taşlarla örülmüş mezar halindedir. Mezarın baş tarafına mevzu taşın iç yüzünde:

انتقلت المرحومه والمفجرة السميدة

من دار الفنا الى رحمة الله تعالى

«Merhûme, Mağfûre ve Saide dünyadan göçüp Tanrı rahmana kavüştü» ibaresi yazılıdır. Ayak şahidesinin iç tarafında ise:

«Birinci satır tamamen silinmiştir»

. . . ان دولت خاتون تاريخ ثلث وستين وثمانمائه

«Devlet Hatun, 863 tarihinde (....? = öldü)».

olmak üzere vefat tarihi mahkûktur. Şahidenin dış yüzünde de:

چون فانی دنیا اجل در کار دکار

بی اختیار می برد دهر ستحززار ؟

farisi beyit yazılıdır.

/Bu kitabenin yazılı bulunduğu taş tesirâtı hariciye ile fazla aşınmış olduğundan üzerindeki yazı ancak bu kadar ve bu şekilde okunabilmiştir/

Bu mezar içinde ayrıca, üst kısmı kırık olarak, şu kitabe de bulunmaktadır:

وجعل الجنة مأواها
في جاذى الاول العشرين
عام خمس و سبعين و سبعمائة

«Allah Cenneti onun me'vâsı kılsın!» 775 yılı Cümaziyelevveliin 20 sinde (vefat etti).

Bu kitabe 0,60X0,40 eb'adında olup başka bir menzara ait ayak taşıdır.

II

CAMI ve MESÇİTLER

KALE (İBRAHİM BEY) CAMİİ

(1341/742)

Çandar oğullarının ilk devirleri için mahkûk bir yesikayı havi olan ve Sinopta bu âileye ait tarihî eserlerin de en eskisini teşkil eylemekte bulunan bu cami, kitabesine göre «Gıyasüddin İbrahim Bey» tarafından (1341/742) tarihinde «İçkale» nin şimalişarki tarafında yaptırılmıştır. Halk aarsında «Kale Camii» adıyla maruf ise de, aşağıdaki kitabede bânisinin adı sarahaten yazılı olduğundan isminin de «İbrahim Bey Camii» olması lâzımgelir. Cami 17×15 metre genişliğinde ve 10metre yükseklikte olup kesme taştan yapılmıştır. Sakfı ahşap olup mimarî bir kıymeti haiz değildir. Senelerce mensî ve metrûk bir halde zamanımıza kadar muhafazaî mevcudiyet edebilmiş olan bu cami, bu gün aşağı yukarı bir enkaz yığını halini arzettiğindedir.

Camiin şimal tarafında bir kapısı mevcuttur. İkisi bu kapının doğu ve birisi de batı tarafında olmak üzere, aşağıda yazılı, üç kitabe mevzu bulunmaktadır. Doğü tarafındaki kitabeler şunlardır:

A)

- 1) لا اله الا الله محمد رسول الله
- 2) قال النبي عليه السلام من بي الله مسجداً
- 3) بي الله له قصرأ في الجنة
- 4) امر بعمارة هذا الجامع المبارك الامير الاكرم
- 5) غياث الدنيا والدين ابراهيم بن سليمان من نصره سنة اى اربعين وسبعمائة

«Hazreti Peygamber (Aleyhisselâm), her kim Allahü Taalâ için bir mescit yaparsa Allah da onun için cennette bir köşk yapar, buyurdu. Bu mübarek caminin yapılmasında, Emirül Ekrem Gıyas-üd-dünya ved-din, Süleyman oğlu İbrahim yediyüz kırk iki senesinde emretti. İzzetle mansur olsun.»

Bu kitabe «0,70×0,90» ebadında ve yerden «2,5» metre yüksekte beş satır üzerine tertip edilmiştir. Yazısı da orta bir Selçuk neshidir.

(B)

(Birinci satır siliktir.)

(1)

(2) و اشهد ان محمداً عبده و رسوله المزة لله عمر هذا المسجد . . . . .

(3) ... والدين ابو الفتح كيكافوس بن كيكافوس و برهان امير المؤمنين فتح هذا . . . . .

(4) [أى] عشر وستاه عمارة الابواب بتولى المبد الضيف المخرج الى رحمة الله

لعالى اسمعيل بن يوسف

«Şehadet getirin ki Muhammed, Allahın kulu ve yalavacıdır. Bu Mescidi Halifenin Mutemedi .... ve d-Din, Ebu'l-Feth Keykâvüs bin Keyhusrev yaptı.

Tanrının rahmetine muhtaç bulunan Yusuf oğlu İsmailin tevliyeti ile kapılar altı yüz on ikide tamir edildi».

Dört satır üzerine yazılı bulunan bu kitabe «1,00×1,50» eb'adında ve yerden «1,60» metre yüksekte olup Cami kapısını poyrazla doğu taraf duvarlarının birleştiği noktaya yakın bir mahaldedir. Orta bir Selçuk neshile yazılı olan bu kitabenin birincisi satırı okunamayacak derecede silik ve sol taraf kenarları da kırık bir haldedir. Bu kitabe bize, Sinobun Selçukiler tarafından alınmasını müteakip iç kale kapılarının da mütevellî İsmail tarafından tamir edildiğini açıklıyor.

(C)

(1) ان الله هو الواحد السبحان

(2) عمر هذا البلد سليم سلطان

(3) خلق الله ملكه في جميع الارمان

(4) (تمير قلته) تاريخ هذه البنيان

«Tahkik Allah, tek Tanrıdır

Sultan Selim bu şehri imar etti

Allah her zaman memleketini paydar etsin

(Tamiri kale) bu binanın tarihidir.»

Güzel bir Osmanlı sülüsü ile yazılı bulunan bu kitabe «0,90×0,45» eb'adında ve yerden «1,20» metre yüksekte olup kapının batı tarafındadır. «925, H.» tarihinde «Birinci Selim» tarafından Sinop kalesinin tamir edildiğini gösteren bu kitabenin, bittabi cami ile bir münasebeti olmayıp her hangi bir surette kaleden düşmüş ve sonradan camiin vaki bir tamiri sırasında buraya konulmuş olması muhtemeldir.

Osman oğullarından «Kanuni Süleyman» tarafından da tamir edildiği söylenen bu camii, hem Selçukiler hem de Candar oğulları zamanına ait kitabeyi ihtiva etmesi tavrına şayandır. Kanaatimize, bu camii ilk önce fethi müteakip «İçkale» de Selçukiler tarafından yapılmış ve bilâhara harba yüz tutması dolayısıyla Candaroğullarından Birinci İbrahim Bey tarafından tamir ihya edilmiş olması muhtemeldir [1].

ASLAN CAMII

(1351/752)

Kasabanın şimal tarafında ve halk arasında bu isimle anılan mahallede kâin olan bu cami (1251/752) tarihinde yapılmıştır. 11 metre uzunluğunda, 13 metre enliliginde olup kesme taştan yapılmıştır. Sakı ahşap olup kubbesizdir ve 2,5 metre enliliginde bir mihrabı vardır. Bu mihrabın içi kırmızı ve yeşil boyklerle boyanmış olup basit bir şekilde oymalıdır. Bunun üst nihayetinde armudi şekilde süslü mermer bir levha ile bu levhanın altında ve mihrabın genişliği imtidadınca ufki bir istikamette müselle tahta süsler vardır. Bundan maada mihrabın orta kısmı hizasında, sağ ve sol taraflarında uzunca bir tahtaya geçirilmiş mahrut şeklinde kârî kâdim demir mumluklar mevcuttur. İkisi doğuya ve ikisi de batıya açık dört büyük penceresi olup bu pencerelerin kasaları da kezalik kârî kâdim ve oymalıdır.

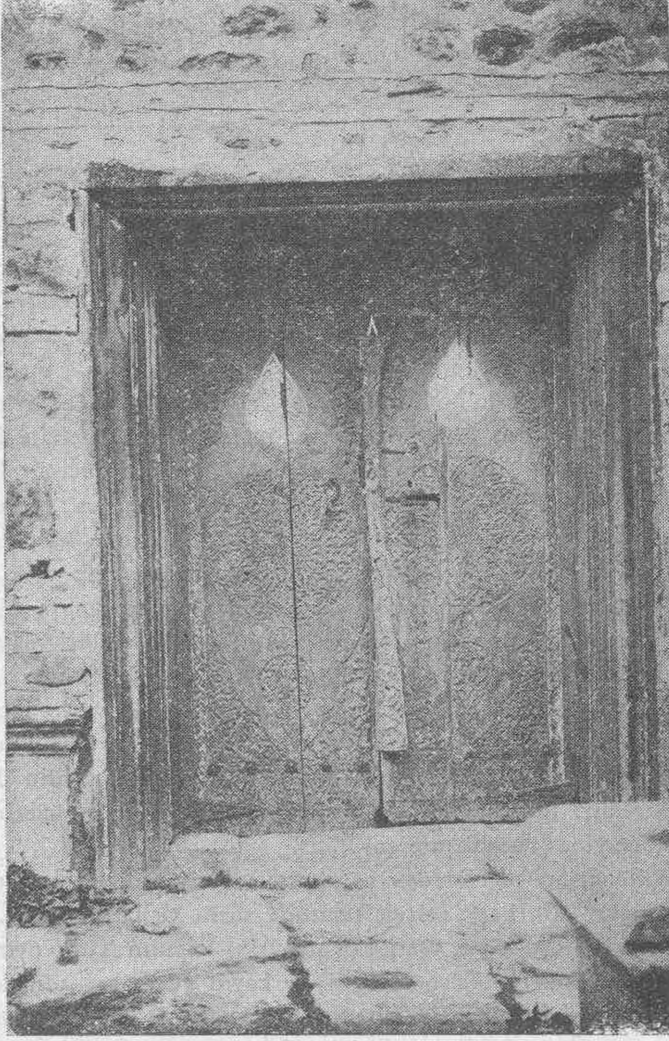
Camiin, müezzin mahfili önünde ikisi kırmızı ve biri mavi renkte üç somaki mermer sütun vardır. Bu sütunlar, kaideleri yukarıda olmak üzere, tersine konulmuştur. Kırmızı olanından biri rengindeki cazip letafet, baş tarafındaki İyonik tezyinat itibarıyla nefistir. Aynı yerin üstünde merdiveni içerisinden yapılmış bir mahfil daha mevcuttur. Bu mahfilin de ön tarafı arabesk oymalıdır. Kafesleri ile alt kısımdaki geniş girişler üzerinde, hafifçe görülebilen, tezyinat da dikkate şayandır.

Camiin kenarları mermerden yapılmış doğuya açık iki kanatlı tahta bir kapısı mevcuttur. Bu kapı Selçuk tarzında süslü ve başlı başına bir kıymet teşkil edecek kadar ince bir eseri san'attır. Bu kapının Türk oymacılık sanatının nefis bir örneği olması dolayısıyla, kayıp ve mahv olmaktan muhafazası için bir müzeye alınması şayın arzudur [2]. Bunlardan maada, Camiin dış tarafında ve kible tarafının bitişiğindeki çeşmeye yakın mahallinde girilant ve iki öküz başıyla süslü «75» santimetre uzunluğunda ve mustatil şeklinde bir rölyef mevcuttur. Bu rölyefin doğu tarafında ve yerden «2,5» metre kadar yükseklikte ayrıca küçük bir mermer levha üzerinde kabartma bir üzüm salkımı resmi de mevcuttur. Rölyefin, Romalılar devrine ait eski bir binanın — belki de bir mabet — enkazından alınıp buraya gelişi güzel konulmuş olması çok muhtemeldir.

[1] Bu cami içkaleden geçirilen yol dolayısıyla sonradan yıkılmıştır.

[2] Rahmetli H. Fehmi Turgal'a vaki olan müracaatım üzerine bu kapı sonradan Ankara Etnografya Müzesine naklettilmiştir.

Kapının yukarı kısmı nihayetine yakın mahallinde, biri sağ (a) diğcri sol (b) kanadı üzerinde, yine ağaç oymalı ve birift bir yazı ile aşağıdaki kitabe mevcuttur.

Arslan Cami'nin Selçuk tarzındaki oymalı kapısı
(Bugün Ankara Etnoğrafya Müzesinde mahfuzdur)

(a) قال النبي عليه السلام من بنى مسجداً لله تعالى بنى الله له قصرأ
(b) في الجنة النساء. هذا المسجد المبارك اسماعيل بن اسالو احسن الله سنة اثنى
وخمسين وسبعماية

«Hazreti Peygamber (Aleyhisselâm), her kim Allahü Taalâ için bir mesçit yaparsa Allah da onun için cennette bir köşk yapar, buyurdu. Bu

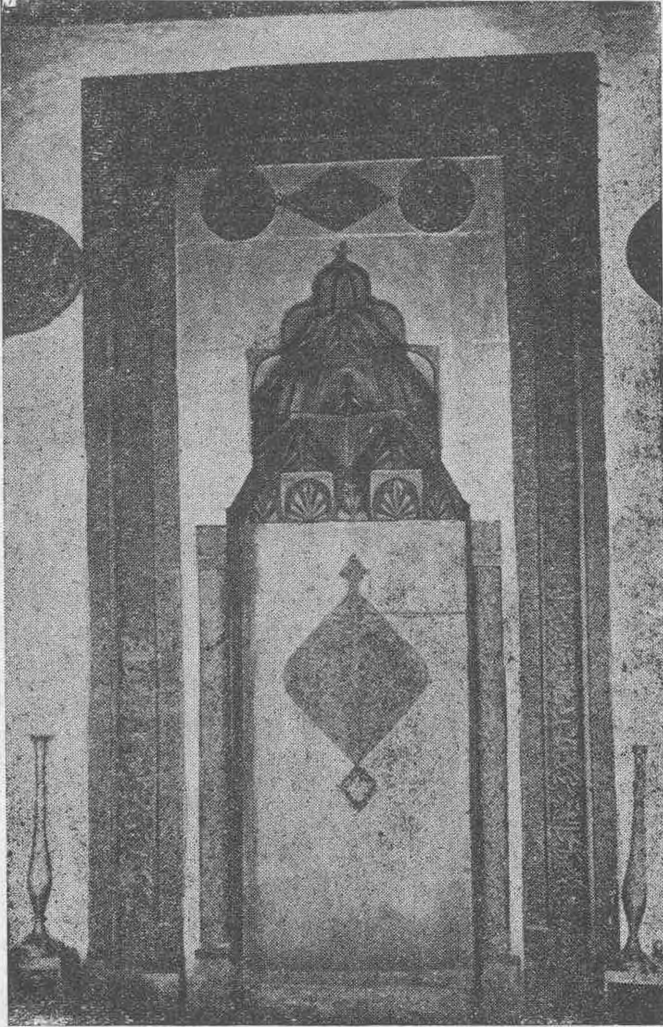
mubarek mescidi, yediyüz elli iki de Uslu oğlu İsmail yaptırdı. Allahın ihsanına nail olsun.»

Bu kitabe tıraz şeklinde ve bir satır üzerine yazılı olup yazıları sonradan beyaz boya ile boyanmıştır.

FETİH BABA MESCİDİ

(1353/754)

Hükümet konağının garbı cenubisinde ve «Meydankapı» çarşısındadır. 8 metre uzunluğunda, 8 metre genişliğinde ve 6 metre yüksekliğinde olup

Fetih Baba Mescidi'nin mihrabı

kesme taştan inşa edilmiştir. Küçük ve müzeyyen bir mihrabı vardır. Bu mihrap, Alâüddin Camiinin mihrabı gibi, mermerden yapılmış olup etrafında kabartma olarak «Âyetel-Kürsî» yazılıdır. Poyraz cephesinde bir kapısı mevcuttur.

Mimarî bir kıymeti haiz olmıyan bu mescit binası birçok defalar tamir edilmiştir. Bu tamirler sırasında eski inşa üslûbunun az çok değişikliğe uğramış olması mühtemeldir. Cenup tarafındaki bahçe içinde «Fetih Muhammed Baba» namıyla anılan bir zat gömülü olup mezar kitabesi yoktur.

Biri mescidin kapısı üstünde, diğerleri de kapını doğu ve batı tarafında olmak üzere üç kitabe mevcuttur. Şu kadar ki, batı tarafındaki kitabe taşlarından biri haricî tesirlerden müteessir olduğundan okunamayacak bir hal almıştır.

Kapının üstündeki türkçe kitabe berveçhi âtidir:

«Eylemiş Feth Muhammed Baba burda tehlil
Hem gaza hem dahi edvarı hayatı teknil
Biri yok söyledi tarhin anın ber tafsil
Merkadü mescidi imar ile oldu tebcil»

Bu kitabe 0,30×0,15 eb'adında ve yerden 4,5 metre yüksekliktedir. Tarih mısra'ı, bir noksaniyle, 1330 yılını gösteren bu kitabenin, mescidin Fetih Baba tarafından tamir ettirilmiş olduğu hakkındaki rivayeti teyiden yazılıp buraya sonradan konulmuş olması muhtemeldir.

Kapının doğu tarafında mevcut kitade de şudur:

- (1) قال الله تعالى وان المساجد لله فلا تدعوا
- (2) مع الله احداً انشاء هذا
- (3) المسجد المبارك المبد المقتدر اسمعيل
- (4) بن اسلوبك اخير الله عواقبه سنة اربعين وخمسين وسبعماية

«Şüphesiz mescidler (ibadât) Allah içindir. Allah'tan başkasını çağırmanın. Bu mübarek mescidi, yediyüz elli dört tarihinde (Allahına mnhtaç bir kul olan) Uslu Bey oğlu İsmail yaptı. Allah akibetini hayır eylesin».

Dört satır üzerine kalın ve girift bir nesih ile yazılmış olan bu kitabe 0,20×0,50 eb'adındadır. Halk arasında «Fetih Baba Mescidi» adıyla anılan bu mescidin ilk defa «İsmail bin Uslu Bey» tarafından Aslan camiinin inşasından iki sene sonra yaptırıldığı kitabeden anlaşılmaktadır.

KADI MESCİDİ

(1396/766)

Alâaddin Camii muvakkithanesi önünden Tuzcular caddesine inen aralık yolun doğu tarafındaki sokağın hemen başlangıcında ve «Fışkıran Çeşmesi» nin tam karşısında kâindir. Kapısı yukarısında konulu kitabeye göre 1364-

766 da inşa edildiği anlaşılmaktadır. Halk arasındk Kadı Mescidi namıyla anılan bu mescit 7,75 metre genişliktedir. Dahili mnzarsına göre uzun müddet harap bir halde kalmış iken son zamanlarda tamir edilmiştir. Halen mevrük bulunmaktadır.

Poyraza açık kapısı üstünde aşağıdaki kitabe mevcuttur.

(1) و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا انشاء هذا المسجد
(2) (siliktir) الله في سنة محرم سنة ستين وسبعمائه

«Şüphesiz mescitler (ibâdet) Allah içindir. Allaha başkasını çağırmanın. Bu mescidi . . . . 766 yılının muharreminde yaptırdı».

Bu kitabe iki satır üzerine tertip edilmiş olup 1,0×0,30 eb'atındadır. Kitabenin, baniye ait ismin bulunması lâzımelen, ikinci satırının ilk kısmı sonradan, bililtizam olsa gerek, silinmiştir. Bununla beraber, bu kitabenin üstünde ayrıca bir boşluk da görölmektedir ki burada da evvelce başka bir kitabenin mevzu bulunmuş olması çok muhtemeldir.

Kadı mescidinin batısında bulunan bir bahçe içinde ve hemen mescit duvarının bitişiğinde alelâde taşlarla örölmüş bir mezar mevcuttur. Bu mezar «Sarimüddin Alp Saru» adında bir zate aittir. Bunun yalnız baş şahidesi mevcut olup, taşın ön taraf yüzünde şu kitabe mahkûk bulunmaktadır:

(1) هذه القبر المرحوم
(2) المقفور صارم الدين
(3) البسارو طاب
(4) الله ثراه وجعل الجنة
(5) مثواه

«Burası, Hakkın rahmet ve mağfiretine nail olan Sarimüddin Alp Saru (Sarı) nın mezarıdır; Allah toprağını hoş, makamını cennet etsin»

Beş sair üzerine tertip edilmiş olan bu kitabe 0,50×0,50 eb'adında ve orta bir Selçuk neshi ile mermer taş üzerine kabartma olarak yazılmıştır. Şahidenin arka taraf yüzünde ise, etrafı çiçekli nakışları havi bir daire içinde yalnız (الحكم لله - hüküm Allahındır) ibaresi yazılıdır. Alp Sarının ayak taşı, söylendiğine göre, epey zaman önce kaybolmuştur.

Kadı Camiinin ilk banisi bu zat olmak gerektir. Öz türkçe bir ada malik bulunan bu zatın, tarihî hüviyetini aydınlatacak bir vesikaya tesadüf edemedik. Fikrimce Alp Sarı, Selçukî ümerasından biri olup kitabedeki «Elhükümü Lillâh» kaydı da kendisinin maktulen vefat etmiş olduğunu ifade edebilir.

Alp Sarının kitabesi orijinal bir Selçuk neshidir. Bugünkü Mescit kapısı üzerindeki kitabenin yazı itibariyle de muahhar bir devre ait olduğu anlaşılır.

ULU BEY MESCİDİ

(1358/760)

Bu mescit, Alâaddin Camiinin şimal tarafında ve Camii kebir (Müftü) mahallesinde kâin olup halk arasında «Müftü Mescidi» adıyla anılmaktadır.

7,40 metre uzunluğunda ve 8,30 metre enliliğinde ve 6 metre de yüksekliğinde olup kesme taştan yapılmıştır. Sakfı ahşaptır. Mimari bir değeri olmayıp bugün harap ve metruk bir haldedir. Mescidin hangi tarihte yapılmış olduğuna dair, üzerinde, bir vesikai mahkûke mevcut değildir. Evkaf idaresindeki kaydına göre adı «Ulu Bey Mescidi» dir. Mescidin batı tarafındaki bahçe içinde, hemen hemen belirsiz bir hale gelmiş, bir mezar mevcut olup bunun «Ulu Bey bin Gündüz» e ait olduğu ve bu zatin de mescidin banisi bulunduğu söylenmektedir.

Mescidin hemen yanında ve doğu tarafında bir çeşme mevcut olup cephesi üzerindeki kitabede « . . . . Ulu Bey bin Gündüz . . . . » yazılıdır. Bu çeşme 760 H. tarihinde inşa edilmiştir. Her camiin yanibaşında, bazan bir medrese ve ekseriyetle bir çeşme inşasının ötedenberi belli bir an'ane mahiyetinde olduğu gözönüne getirilirse bu mescidin çeşme ile aynı zamanda yapılmış olduğuna hükmedilebilir. Saniyen kitabede mescidler hakkındaki ayeti Kur'aniyeye ayrıca işaret edilmekte olması dolayısıyla bu kitabenin mescit ve çeşme için müşterek yazılmış olması da çok muhtemeldir.

Ulu Bey, Âdil ve Celâlüddin Bayezit zamanı ümerasından olup Sinop Kitabeleri adlı eserde (Sayfa, 56) kendisinin Sinop fatihi olarak gösterilmesi tarihi bir kayde müstenit değildir.

SARAY CAMİİ

(1374/770)

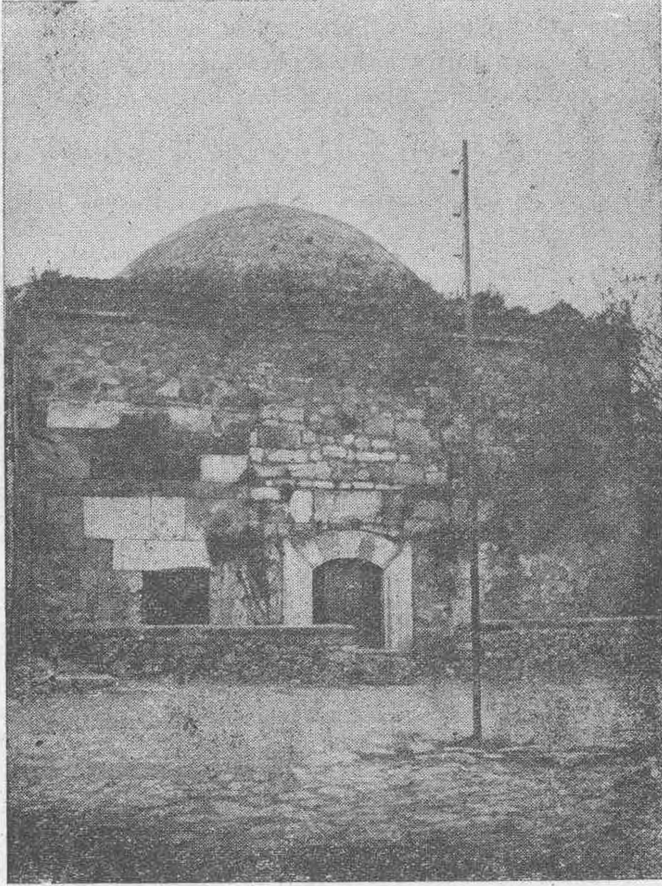
Kasabanın cenup tarafında ve Tersane çarşısının arkasındaki sokak üzerinde kâindir. Halk arasında «Saray Camii» adıyla anılır [1].

10,65 metre uzunluğunda ve 11,70 metre enliliğinde olup kesme taştan yapılmıştır. Tek kubbelidir. Cami halen harap ve metruk bir haldedir.

Şimal cephesinde bir kapısı olup bu kapının yukarısında aşağıdaki kitabe mrvzu bulunmaktadır:

[1] Verilen malûmata göre, bu camiin bitişiğinde vaktiyle bir (Saray - Hükümet Konağı) mevcutmuş. Sinobun tarihi evlerinden sayılan bu eski binanın alt kısmı bugün enkaz halinde mevcuttur. Binaenaleyh buna izafeten halk bu camiye «Saray Camii» adını vermektedir. Bayezit Bey'in «Alâaddin Camii» nin garp tarafındaki kapısı ile bizzat yaptırdığı bu camiin kapısı üzerindeki kitabelerden «Celâlüddin» ünvanını aldığı anlaşılmaktadır.

- (1) انما يامر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر واقام الصلوة وآتى الزكوة
ولم يخش الا الله
- (2) عمر هذا المسجد في ايام دولة السلطان جلال الدين ابي يزيد بك اعلى لواء الدين
- (3) مقبلاً في اواسط ذي الحجة سنة ستة و سبعين و سبعمائة

Saray (Kötürüm Bayezit) Camiinin hariçten görünüşü

«Allahın Mesçitlerini, ancak Allah ve Ahret gününe inanan, namazını kılan, zekâtını veren ve Allaktan başkasından korkmıyan kimseler yapar.

Bu mescid, yediyüz yetmiş altı yılı Zilhiccesinin ortalarında, dinin bayrağını yücelten Sultan Celâleddin Bayezit Beyin zamanı devletinde yapıldı».

Bu kitabe de mustatil bir mermer taş üzerine kabartma olarak mkhkûktür. 1,0×0,50 eb'adında olup üç satır üzerine ve orta hurufatlı bir nesihle yazılmıştır. Yazıları sonradan, bir tamir sırasında olacak, siyah bir boya ile boyanmıştır.

III ÇEŞMELER

ULU BEY ÇEŞMESİ

(1358/760)

Yukarıda adı geçen «Ulu Bey Mescidi» nin doğu tarafında bulunan bu çeşme, 4,20 metre uzunluğunda ve 3,20 metre enliliğinde olup «Müftü» mahallesindedir. Çeşmenin batıya nazır cephesi üzerinde girift bir yazı ile dört satır üzerine tertip edilmiş olan aşağıdaki kitâbe mevcuttur.

- (1) قال الله تعالى يا ايها الذين آمنوا اذكروا الله ذكراً كثيراً
- (2) و قال (الله) تعالى ومن اعظم ممن منع مساجد الله ان يذكر فيها اسمه
- (3) عمر هذا العين المبارك سيد الامراء والاكابر و زعيم
- (4) المساكر اولو بك ن كندوز ادام الله اقباله سنه ستين و سبعمائة

«Bu mübark çeşmeyi 760 senesinde Beylerin, büyüklerin, askerlerin ulusu, sahibi zeamet Gündüz oğlu Ulu Bey yaptırdı Allah ikbalde daim etsin».

55 Santimetre boyunda ve 65 santimetre eninde olan bu çeşme kitabesi, kanaatimizce, Ulubey Mescidinin yapıldığı tarih için de mahkûk bir vesika mahiyetini haizdir. Mescit ile çeşmenin aynı zamanda yapılmış olması çok muhtemeldir. [Bakınız, Ulu Bey Mescidi].

ŞAHABÜDDİN AĞA ÇEŞMSİ

(1430/833)

Bu çeşme, kasabanın cenup tarafında ve Tersaneden Kaleyazısı mahallesine giden tuzcular caddes üzerindeki «Aşağı Hamam» ın hemen arkasında kâindir. İsfediyar Bey ümerasından Şahin oğlu Şehabüddin Ağa tarafından yaptırılmıştır. 2,70 metre uzunluğunda ve 3 metre enliliğinde olup cephesi üzerinde aşağıdaki kitâbe bulunmaktadır:

- (1) امر بعمارة هذه السقايه
- (2) المباركة و . . . استخراج ماها
- (3) المذب . . . شهاب الدين المملوك
- (4) قبل الله تعالى منه و رضى عنه في شهر شعبان
- (5) سنه ثلاث و ثلثين و ثمانمائه

«Bu mübarek çeşmenin yapılmasını ve tatlı suyunun çıkarılmasını, 833 yılı Şabanında Şehabüddin Memlûk emretti. Allah kabul etsin ve ondan razı olsun»,

Bu kitâbe 0,45 santimetre kutrunda bir daire içinde beş satır üzerine tertip edilmiştir. Yazısı gayet girift ve ince bir nesihtir; adı bir taş üzerine kabartma olarak yazılmıştır. Kitabenin orta kısmı sakatlanmış olduğundan bu kısımda bulunan kelimelerden bazıları da okunmayacak derecede bozulmuştur. Bu kitabenin biri sağ diğeri sol tarafında, Selçuk uslûbunda, kabartma

Şahinoglu Şehabüddin Ağa Çeşmesi

olarak yapılmış hendesi tezyinatı havi nefis iki mermer levha vardır. Şahin oğlu Şahabüddin Ağa'ya ait (1534/838) tarihi diğer bir kitâbe de İçkale'de mevcut bulunmaktadır [İçkale kitabelerine bakınız].

İSMAİL BEY - DEMİRLİ MESCİT - ÇEŞMESİ

(1448/853)

Bu çeşme, kasabanın şimal cihetinde ve Demirli Mescit'in doğusunda kâin olup (1448/853) senesinde İsmail Bey tarafından yaptırılmıştır. 2,5 metre uzunluğunda ve 2,5 metre enliliğindedir. Cephesi yukarısında bulunan armudî şeklinde mermer bir taş levha üzerine altı satır olarak yazılmış aşağıdaki kitâbe mevcuttur:

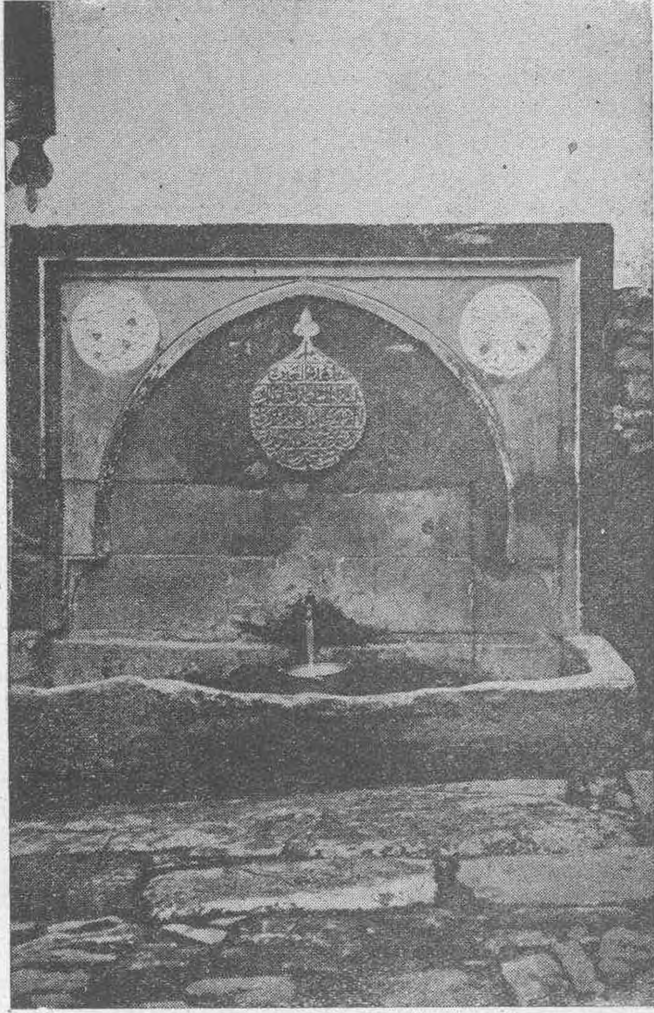
- (1) امر
- (2) بناء هذه العين
- (3) المباركة السلطان اسماعيل ابن
- (4) ابراهيم طاب ثراه ادام الله دولته

(5) في شهر جمادى الاولى سنة

(6) ثلث و خمسين و ثمانمائة

«Bu mubarek çeşmenin yapılmasını, 853 yılı Cemaziyelevvelinde İbrahim (Allah makamını hoş etsin) oğlu Sultan İsmail (Allah devletini daim kılsın) emretti».

Bu kitâbenin biri sağ diğeri sol tarafında Selçuk uslûbunda kabartma olarak yapılmış hendesî tezyinatı havi iki taş küre mevcuttur.

Demirli Mescit - İsmail Bey - Çeşmesi

IV

MÜTEFERRİK KİTÂBE VE MEZARLAR

1) KİTÂBELER

A)

- (1) يا مالک الملک توفی الملک من تشاء انک انت السميع العليم اللهم اعمر (?) علی
توفیقک لعمارة هذا المسجد المبارك وانا عبدک المذنب
- (2) اعنى جلال الدين ابى يزيد ن عادل بك اللهم احمل عاقبة خيراً فى سنة سبع
وثمانين وسبعماية

«Yâ Rab, ey mülkün (varlığın) sahibi, mülkü istediğine verirsin, şükür şüphesiz sen, görücü ve bilicisin. Yârabbî, bu mubarek mescidi tamir dola-yısıyla tevfikini bana refik et (?), bizden (duamızı) kabul et. Ben senin günahkâr kulunum, yani Âdil Bey oğlu Celâlüddin Bayezidım. Yârabbî onun sonunu hayır et. 787 yılında (vaki oldu)».

Celâlüddin - Kötürm - Bayezid Beye ait olan ve iki uzun satır üzerine yazılmış bulunan bu kitabe, 0,50×1,30 ebadında ve yerden 8 metre kadar yükrekte olup «Alâeddin Camii» nin batı tarafındaki kapısı üstünde mevzu-dur. Yüzü siyah, yazıları da sarı boya ile boyanmış olan bu kitabenin yazısı yığma tarzında, gayet girift ve kalın bir Selçuk neshidir. Birçok keli-meleri noktasız olup harflerin dişleri de yoktur [1]. Ortasında, sol tarafa doğru, derin, bir çatlak ile kenarlarında bir takım kırıklar arzeder. Vaktiyle bu kapının pek yakınındaki evlerden çıkan büyücek bir yangın yüzünden kapı mermerlerinin ekser yerleri çatlamış ve bu arada kitabe de müteessir olmuştur.

Buraya konulmuş olan bu kitbeden, Alâüddin Camii'nin Kötürüm Bayezid Bey tarafından ölümü senesi içinde (787/1385) tamir ettirilmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu kitabenin üstünde, camiin 1851 de tamir edildiğine ait, Abdülmecid'in turasiyle muveşşah, ayrıca bir kitabe de mevzu bulunmaktadır [I. Makaledeki Alaüddin Camii kısmına bakınız].

B)

- (1) عمر
(2) هذا المنبر والمحراب والمسجد
(3) سلطان اسفنديار بن بايزيد
(4) ثلث و ثلاثين و ثمانماية
(5) سنة

[1] Burada, kitabenin sıhhatle okunması için bazı kelimelerin noktaları tarafımızdan konulmuştur.

«Bu minber ve mihrab ve mescidi 833 yılında Bayezid oğlu Sultan İsfendiyar tamir ettiirdi».

İsfendiyar bin Bayezid Beye aid olan bu kitabe, Alâüddin Camii içinde mihrabın karşısına tesadüf eden ve şimale açılan iç kapının yukarısında mevzudur. Kitabe taşı küçük kıt'ada ve armudî şekildedir. Yazısı ince bir nesih olup okunması cidden müşkül bir derecede girift ve çiçeklerle süslüdür. Kitabenin zemini yeşil ve yazıları da sarı boya ile boyanmıştır.

Alâüddin Camii'nin garp kapısı üzerinde Celâlüddin Bayezit Beye ait Kitabe
(Resimde bu kitâbe, mailen çatlak bir halde görülmektedir)

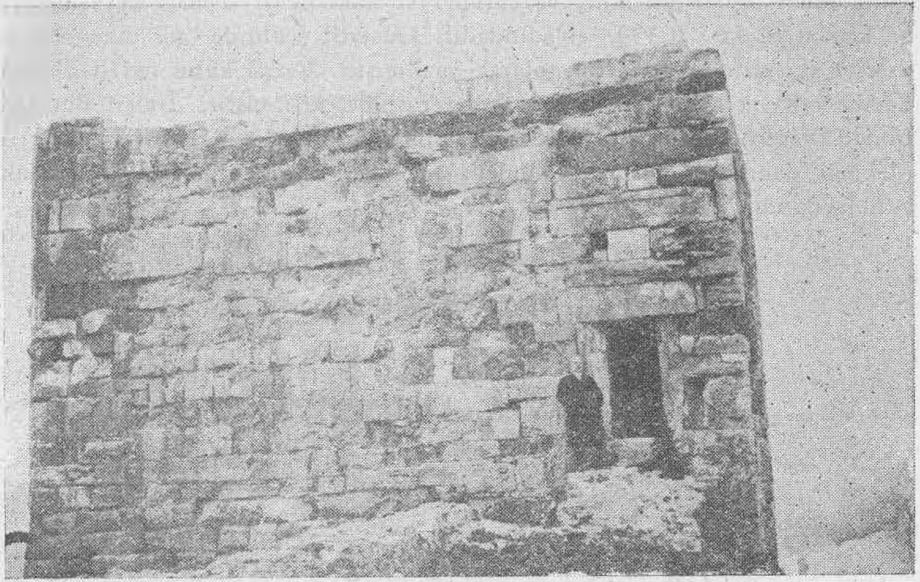
Bu kitabeye göre Cami, Mihrap ve Minber'in Bayezit Bey'den 49 yıl sonra oğlu İsfendiyar Bey tarafından da -daha esaslı bir şekilde- tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Fikrimizce buradaki (٤٩) kelimesi -doğrudan doğruya

inşa manâsına gelmekle beraber - daha ziyade tamir yerinde kullanılmıştır. Bununla beraber, Kötürüm Bayezide ait olan yukarıki kitabede mevcut (لعمارة) kelimesi de aynı manâyı, yani tamiri ifade etmektedir. Zira, Alâüddin Camii'nin - gerçi mahkûk bir vesika halinde banisini ve ait olduğu devri mutlak surette tayin eden bir kitabesi yoksa da - Selçukiler zamanına ait eserlerden olduğu muhakkak gibidir.

C)

- (1) اتفق بتوفيق الله تعالى في أيام السلطان الغالب
 (2) عز الدين والدين السلطان اسفنديار بن بايريد خان عمر هذا لبرج
 (3) شهاب الدين ابن شاهين المملوك الطواشي سنة ثمان وثلثين وثمانمائة

«Tanrı Taalânın tevfiğiyle bu burcun tamiri 838 yılında Bayezid Han oğlu izzeddünya veddin Sultan İsfendiyar zamanında tevaşi memlûk [Hadım ağalar zümresinden] Şahin oğlu Şahabüddin tarafından yapıldı».

Şahinoğlu Şehabüddin Ağa'ya ait kale Kitabesi
 (Resimde, küçük mermer kitâle medhalin üstünde görülmektedir)

İsfendiyar Bey zamanına ait olan bu kitabe, İç Kale'nin şimal ve garp dıllarının iltisak noktasındaki büyük burcun [1] cenuba açık olan kapısı yukarısında mevzudur. 1,0 × 0,35 eb'adında ve yerden — Kale bedeni üzerinde mevcut olan yoldan — beş metre yüksekte olup üç satır üzerine orta ve güzel bir sülûs hattı ile yazılmıştır.

[1] Bu burç, dikkate şayan bir şekilde dahili tertibatı haiz olup eski halini tamamiyle muhafaza etmektedir. Mevcut burçların da en büyük ve yüksekidir.

Kitabeden, bu burcun «Şahin oğlu Şahabüddin» Ağa tarafından tamir edildiği anlaşılmaktadır. Şahin oğlu Şahabüddin Ağa, İsmail Beyin veziri idi (Âşıkpaşa zâde Tarihi, Giese tab'ı, s. 151). Bu zatın (1430/833) de yaptırdığı bir çeşme de vardır (Bak: Çeşmeler, IV).

(d)

- (1) لهذا البناء الحديد على الباب بحزير الهمة والطف الوهاب للامير الكامل
العاتق الديار اسمعيل بن ابراهيم بن
(2) اسفنديار اعلى لوانه الففار مادام الملك الدوار غلب اعداء الله ينصره و كثرة
العنه تاريخ سنة خمس و خمسين و ثمانماية

«Kapı üzerindeki bu yeni yapı, himmeti ve lûtfü bol olan Emiri kâmil ve fatihi diyar İsfendiyar oğlu İbrahim oğlu İsmail'indir. Dünya durdukça (döndükçe) Allah yardımcısı olsun, düşmanlarına galip getirsin, cemaatini çoğaltsın ve bayrağını yükseltsin. Tarih 855.»

Candar oğllarının âlim ve sulhperver hükümdarı İsmail Beye ait olan bu kitabe (2,16×0,37) eb'adındadır. Mustatil şeklinde adı uzun bir taş üzerine iki satır ve kabartma olarak yazılmıştır. Yazısı kalın harfli nesihdir. Kitabe nihayet kısımdan, üçte biri derecesinde, kırılmıştır. İsmail Bey tarafından yaptırılıp bugün belirsiz bir binaya ait olan bu kitabe Yatı İlk Mektebi dahilinde hususî bir odada ve diğer tarihî eserler arasında saklı bulunmaktadır.

2) MEZARLAR

(A)

- (1) هذه روضة للمولى الامام العالم العامل الفاضل الكامل اعلم الورى مولانا علاه
الملة والدين والحق والشريعة اسكنه الله تعالى بحايح الحنان والبسه خلع رضواه
وعقراته
(2) الدارج الى رحمة الله تعالى يوم فى اربع العشرين من شهر رجب المرجب السيت
اثنى و تسعين و سبعمائة

«Burası, 792 senesi Recebi Şerifinin yirmi dördüncü Cumartesi günü Allahü Taalânın rahmetine sığınan âlimi âmil, fazılı kâmil halkın a'lemi millet ve din ve hak ve şeriatın ulusu Mevlâna Alâüddinin ravzasıdır. Tanrı onu cennetin ortasında sâkin kılsın, rıza ve mağfiret libasını giydirdin».

Bu mezar, Meydaneteği kabristanının cenup tarafında ve yatı İlkmektebi karşısındaki duvarın kenarında olup iki mermer sütundan ibarettir. Mezar şahidelerindeki izahata göre (1390/792) yılında ölen bu zatın Candarlılar devri ülemasından biri olduğu anlaşılmaktadır.

(B)

- (1) استقل من دار الفنا الى دار البقا المرحوم المغمور الى رحمة الله حضر بن رمضان
 (2) في ثالث و عشرين من شهر ربيع الاخر يوم السبت سنة تسع واربعين وثمانمائة

«Tanrının rahmet ve mağfiretine nail olan Ramazan oğlu Hızır, 849 yılı Rebiülâhîrinin yirmi üçüncü Cumartesi günü fânî dünyadan ebediyet âlemine göçtü».

(1445/849) yılında ölen Hızır bin Ramazan isminde bir zate ait olan bu mezar halk arasında «Kırklar Mezarlığı» adıyla anılan kale dışarısındaki kumluk tepe üzerindedir. Makbere, mermerden yapılmış bir sanduka olup bunun etrafında güzel bir sülüs ile «Âyet-el-Kürsî» yazılıdır. Baş tarafında burma sarıklı mermer şahidesi üzerinde yukarıdaki kitabe mahkûktur.

Bundan maada Meydaneteği kabristanının cenup tarafında ve Kefevî camii tarafından gelen yolun karşısındaki duvar içinde mevcut olup 852 hicrî yılında ölen «Yakup Çelebi Bin Yusuf» adında bir zata ait mezar da Candar oğulları devri âsarı tarihiyesinden maduttur.

ON SEKİZİNCİ ASIR LÂKE TEZHİBCİLERİNDEN ALİ AL - ÜSKÜDARİ

Yazan: Kemal ÇİG

Türk san'at tarihine kısaca bakacak olursak: bu san'atların ta Ortaasyaya dayanan pek eski kaynaklara ulaştığını görürüz. Yakın zamanlara kadar İslâm milletlerinin san'at tarihi tetkik edilirken, bilhassa yabancı âlimler, birçok şaheserlere islâmî topluluk içinde, ya Araba veya Aceme malederler, Türklere pek az hisse ayırırıldardı. Ancak, yurdumuzda Cumhuriyet idaresiyle beraber bizde de güzel san'atlara ve millî tarihimizin her şubesine karşı uyanan alâkadır ki, Türklerin de pek büyük sanatkârlar yetiştirdiği ve İslâm milletler arasında kendine has karakteri olan birçok san'at eserleri bırakmış olduğu, ve bu eserlerin gerek inşa, gerek malzeme ve gerekse zaman, muhit ve tezyin itibariyle bariz Türk damgasını taşıdığı ve bu yüksek san'atın doğrudan doğruya şu veya bu milletin tesiri altında vücut bulmuş temelsiz bir san'at olmayıp islâmiyetten çok evvel başlayan ve kökleri geçmişin derinliklerinde bulunan bir san'at olduğu ve tekamülünü tarihin seyrine uydu-rarak asırlarca ilerlediği kesin olarak görülmektedir. [1] Bilhassa İstanbul'un fethinden sonra çok önemli hamleler yapan ve XVI ncı asırda, gördüğü büyük himaye ve sevgiye lâyük olarak; mimaride, çinide, kumaşta ve diğer sanat şubelerinde ölmez eserler bırakmıştır. Şunu da hemen kaydetmek lâzımdır ki, Cumhuriyet devrinin bu konudaki verimli çalışmaları henüz olgun meyvelerini vermediğinden, Türk medeniyet tarihini tam manasiyle tanıdığımızı ve dünyaya tanıttığımızı iddia edemeyiz.

Türk san'atı deyince; kaşıktan silâha, ayakkabıdan kavuğa, sazdan (müsiki aletinden) kitaba, mezar taşından ibadethanelere, sebillere, türbelere, kadar her yerde kendini gösteren ve çok geniş bir sahayı ihtiva eden san'at eserlerini anlamaktayız. Bugün; birçok tarihî şehirlerimizde göklere baş kaldıran abidelerimizi, müzelerimizde ve bazı koleksiyonerlerde tesadüf ettiğimiz bir yazıyı, bir tezhibi, bir kaşığı, bir yayı hülâsa eşya olarak tasavvur edebileceğimiz en basit şeyleri bile, öyle zevkle işlenmiş o kadar güzel süslenmiş buluyoruz ki, onları hayretle seyretmekten kendimizi alamıyoruz.

Yüksek san'at kıymeti olan bu eserleri yapanlar kimlerdir? diye merak edip san'atkârını aradığımız zaman pek çoğunda ufak bir imzaya bile tesadüf edemeyiz. Bu arada bilhassa tezhib yapan san'atkârlar, en talihsiz olanlardır. Birçok nefis yazma kitapların ve levhaların sonunda kâtibini bulmak imkânı olduğu halde, bunları tezhibliyenlerin ismine tesadüf hemen hemen mümkün değildir. Yine bu cümleden olarak hattat ve nakkaş tarihi olan Tuhfe - i Hattatin, Hatt - ı Hattatan, Menakıb - ı Hünerveran ve buna benzer kitap-

[1] Türk san'atı, Celal Esat 1928

lardan hattatların hayatı, eserlerinin kıymeti hakkında iyi kötü oldukça bilgi bulunmasına rağmen müzehhiblerin, pek azının sadece isimleri kaydedilmiştir. Yapılan tetkiklerin kifayetsizliği ve sanatkârlarımızın bu büyük tevazuu, nesilden nesile, asırlarca milletin bedii zevk ve heyecanını ifade ve temsil etmiş sanatkârların kimler olduğunu bilmemize ve onların nisyanında bırakılmalarına sebep teşkil edemez. İnsanlar gibi maddelerin de muayyen bir ömrü olduğuna göre zamanın tahribatından kurtulup bu güne kadar gelebilmiş, sanat eseri vasfı olan maddeler üzerinde incelemelerde bulunmak, eğer varsa sanatkârının adı etrafında araştırmalar yapıp san'at değerini ve sanatkârını bilinir bir hale getirmek millî tarihimize ve atalarımıza karşı en mukaddes vazifelerimizden biridir.

İşte bu amaçladır ki, birçok lâke tezhipleri hâlâ Topkapı Sarayı müzesinde ve bazı koleksiyonelerde bütün güzellik ve tazeliğiyle yaşamakta olan ve XVIII nci asırda yetiştiğini bildiğimiz (Ali Al - Üsküdari) nin Topkapı Sarayı Müzesindeki eserlerini bir araya taplayıp tanıtmak, ilerde bu yolda çalışacaklara faydeli olmak emelindeyiz.

Hayatı: Pek çok sanatkârlarımız gibi Ali Al-Üsküdari'nin hayatı hakkındaki bilgi de pek azdır. Nerede ve ne zaman doğmuştur, tezhibi kimden öğrenmiştir, ne kadar yaşamıştır ve nerede gömülüdür? Bunlar şimdilik tamamen meçhulümüzdür.

Yalnız «Âli Çelebi; Rugani Üsküdari denülür idi.,» [1] diye bir kayda ve yine 1169 tarihinde vefat eden, birçok Kurâniketim, enâm yazmış olan meşhur hattat Mehmet Rasim'in yazılarını tezhibliyenler arasında bulunan Sultan Selimli Reşit Mustafa Celebiye hocalık ettiğini öğreniyoruz.[2]

Topkapı Sarayı Müzesinde ve bazı kolleksiyonelerde halen mevcut eserlerinin üzerindeki tarihlerden de Ali Al Üsküdari'nin III üncü Ahmet, I inci Mahmut, III üncü Osman ve III üncü Mustaf (1703-1757 seneleri) devirlerini idrak ettiğini tesbit edebiliyoruz. Şu suretle devamının ne kadar olduğunu bilemediğimiz hayatının, en aşağı kırk küsur senesinde san'atla iştiğal eden Ali Al-Üsküdari hakkındaki bilgimiz şimdilik bu kadar az bulunuyor.

San'at özelliğine gelince: Eserlerinde ne çok fazla renk, nede pek çâşitli motif kullanmıştır. O, daima mahdud motifleri pek fazla renk çeşidiyle boğmadan nefis örnekler vermesini bilmiştir. Onun tezhiplerinde başlıca hakim renkler; Altın yıldız, karmen ve siyah olmuştur. İkinci derecede kullandıkları; yeşil, beyaz, mavi, turuncu ve güvez gibi renklerdi. Bu renklerle işlediği motifler; üslüblanmış Nar, Nilüfer,, Nilüfer goncası, Hatai, Enginar yaprağı, beşli ve altılı çiçekler olup bazı eserlerinde bu motiflerin arasında Çin bulutu, bazılarında ise dallar dolaştırılmıştır. Yapraklar; ince ve keskin olup bütün motiflerin etrafı altınla ve gayet ince tahrirlenmiştir. Ali Al-Üsküdari fırçasını o kadar titizlikle ve ustalıkla kullanmasını bilmiştir ki, mevcut eserlerinin hiç birinde ne bir renk taşması nede pek ince ve sık olan taramalarında karışma vardır. III üncü Ahmet'in yazdığı murakkaata

[1] — Hatt-ı Hattatan 1306 sayfa : 268.

[2] — » » » » 146.

koyacağı kabı ve şair Nabinin İbrahim Paşaya taktim ettiği divanının kabını Ali Al-Üsküdarî'ye yaptırması da devrinin eşsiz bir san'atkârı olduğunu gösteren en canlı delildir. [1]

Eserleri: Topkapı Sarayı Müzesinde dokuz adet lâke eseri vardır ki, bunlardan üçü kalemdan kubur ve bir tanesi yazı çekmecesini olmak üzere dört eseri Çinieliköşkten gelen eşyalar arasında bulunmuş ve yeni kütüphaneye kayıt edilmiştir. Yine aynı Müzenin üçüncü Ahmet Kütüphanesinde, bizzat Ahmet için yazdığı murakkam kabı Ali Al-Üsküdarî tarafından yapılmıştır. [2] Müzenin silâh kısmında iki adet tezhiblediği yay ve Emanet hazinesinde de iki adet kalemdan kuburu vardır. Bundan mada Kolleksiyonlerden Avukat Halil Ethem Arda'da:

1) Hattat Mehmet Emin tarafından yazılan cüz 1155 tarihinde Ali Al Üsküdarî tarafından tezhip ve imza edilmiştir. Ali Al - Üsküdarî'nin tezhiblediği bu cüz (Esmâ ül-hüsna, Evrad-ı Şerife, Hilye'-i saadet) dahil kâğıt üzerin yaptığı yegâne tezhibdir.

2) 1171 tarihli altlık? iki tarafı gayet sanatkârane teshib edilmiş pek mükemmel bir eserdir.

3) 1175 tarihli kalemdan kubur. bununda tezhibi çok güzeldir. olmak üzer üç adet; Müteahhit Ekrem beyde:

1 — Sığır dili denilen şekilde, uzunluğuna açılan bir şiir mecmuasının lâke kabı Ali Al - Üsküdarî tarafından yapılmıştır. Tezhib itibariyle fevkalade olan bu kabda (Resmî Ali Al-Üsküdarî) 1138 yazısı ve tarihi okunmaktadır.

Kabın her iki yüzünde de, vezni bozuk, oldukça güzel ve kalın talikle yazılmış birer mısra vardır. Her sahifesi teshibli olan bu mecmuanın içinin teshibinin kim tarafından yapıldığını gösterir bir imza yoksa da, usluup itibariyle Ali Al Üsküdarîye ait olması çok kuvvetlidir.

2 — Bundan maada fevkalade güzel lâke bir kap içinde ve 1158 tarihli «ketebe Ahmet Üsküdarî» hattiyle ve nesihle yazılmış mevludun kabı da imzasız olmakla beraber usluup itibariyle tam Ali Al-Üsküdarî tarzındadır. Hatta Doktor Süheyl Ünver, Necmettin Okyay ve Baha beyler bu Lâke kabın Ali Al-Üsküdarîye ait olduğunda ittifak etmişlerdir.

Necmettin Okyay da bazı eserlerinin olduğunu duydumsada neler olduğunu tesbit etmek imkânı blamadım.

Şimdi Üstadın Topkapı Sarayı Müzesindeki eserlerini kısaca tanıtmaya çalışacağızki, bu eserler, onun XVIII inci asırdan bu güne kadar gelebilmiş yüce san'atının eşsiz örnekleri olduğuna ve bu suretle san'at kudretinin belireceğine kani bulunuyoruz.

I — Numara 3652. Ahmet III Kütüphanesi, lâke kab, ölçü 0.45×0.28,5 ikisi ince, birisi geniş olmak üzere üç bordürü vardır. İnce bordürler; kırmızı zemin üzerine altın ile bir yaprak yarım çiçek dolmaktadır. Geniş

[1] — Nabi Divanı.

[2] Bu kabın renkli bir resmi (La Turqie Kemalist) memuasının 6 inci sayısının 1 inci sahifesinde neşredilmiştir.

bordür ise yine altın zemin üzerine siyah, kırmızı ve yeşil ile Nilüfer, altılı beşli çiçekler ve bulut tezyinatlı, pafta aralarında kalanlar siyah zemin üzerine altınla yapılmış buketleri ihtiva eder. Köşebentleri ile orta şemse-deki tezyinat geniş bordürdekine benzemektedir. Ortası: Siyah zemin üzerine altın yıldız, yeşil ve turuncu renklerle yapraklar, Nar, Penç, Hatai motifleri işlenmiş ve aralarında çin bulutu dolaştırılmıştır. Birinci ince bordürün hemen üstünde ve etrafı altınla çizilmiş yuvarlak içinde (zehebe hu Ali Al-Usküdari) 1136 yazısı ve tarihi altınla yazılmıştır. Alt kabı da aynı olup birkaç yerinde sakatlık vardır.

Kabın içi: Gül kurusu renkli deri olup bordürü, köşebentleri ve şemsesi yazma yıldız tezyinatlı ve çiçek göbekleri mavidir. Bu nefis lâke kabın sardığı murakkaat pembe zemin üzerine çiçekli bir kumaş kese ile (haza ceridetül-tayyibe bi hattı Sultan Ahmet salis rahmetullahü aleyh) yazılı abanoz ağacından bir mahfaza içindedir. (R. 1)

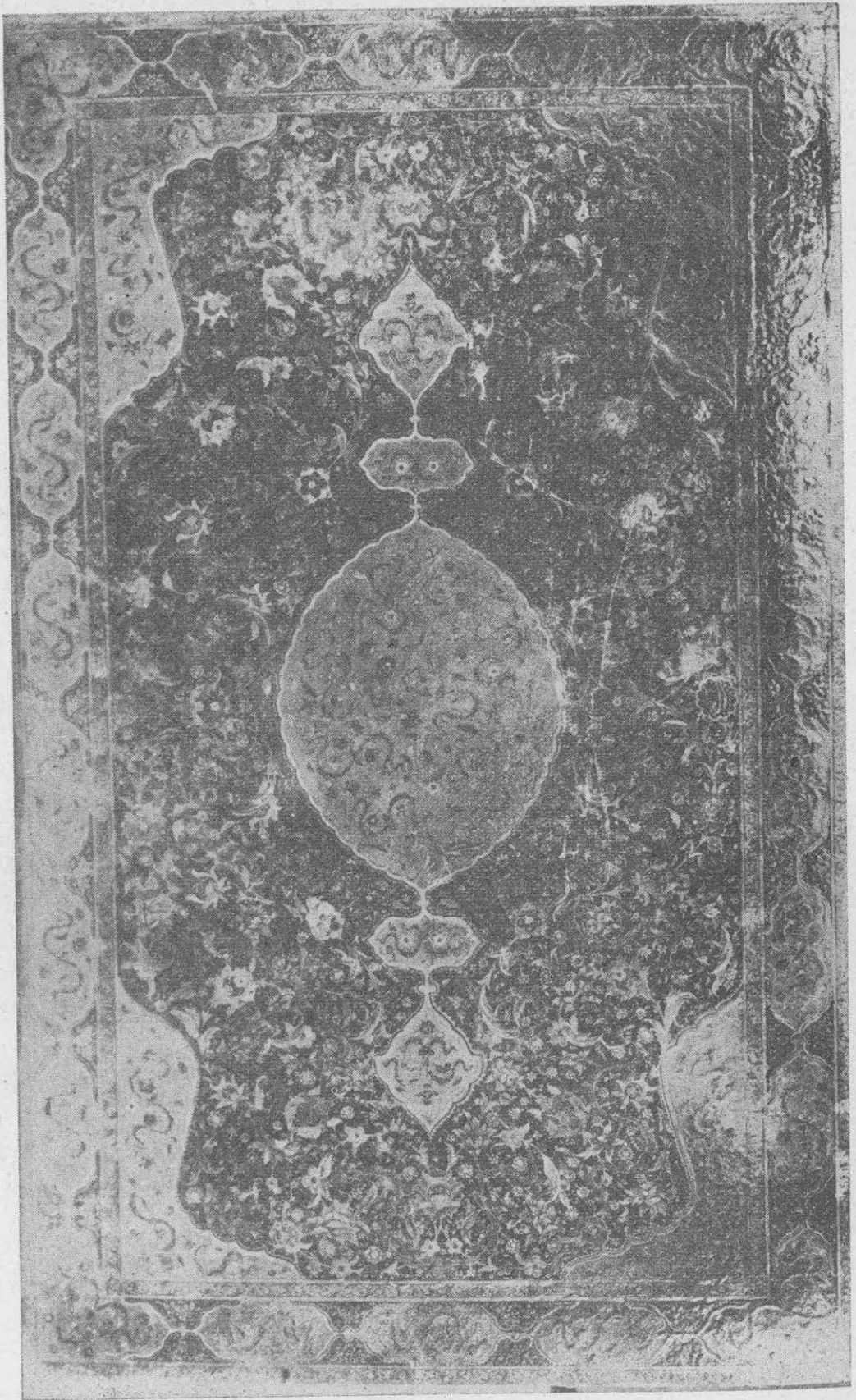
II — Numara 3415/211, Yeni Kütüphane kalem dan kubur, ölçüsü 0.29,5×0.3,8 mukavvadan yapılmış tam bir üstüvane şeklindedir.

Dış kısmı: Siyah zemin üzerine Nilüfer, Nar, Itır yaprağı, Gül, Konceler ve penç gibi motiflerin yaprak kısmı umumiyetle yeşil-beyaz, çiçek kısmı da turuncu, mavi, ve beyaz renklerle işlenmiştir. Motiflerin bütün etraflarına altınla tahrir çekilmiş ve bilhassa uç kısımlarına yine altınla filizler yapılmıştır. Kapak ve kalem danlık kısmının ağız baş ve dip kısımlarındaki bordürleri; altın zemin üzerine altınla yaprak ve yarım çiçek işlenmiş ve bu bordürlerin üst ve alt kısmında daha dar siyah zemin üzerine altınla işlenmiş tek yapraklı bir bordürü daha vardır. Kapağın üst kısmı; yeşil zemin üzerine altınla sekiz yaprakla bir çiçek işlenmiş ve etrafında yine altınla çok ince işlenmiş bir çelenk vardır.

İç kısmı: Kapağın iç yüzü (zamanla ebrusu döküldüğünden) çıplak görülmektedir. Kapak içinde kalan kalem danlığın dışı ise; kırmızı deri üzerine Selçukların (Saadet sembolü) dedikleri iki motif altınla işlenmiştir. Aralarında birer tane de altınla işlenmiş altılı çiçek olup baş kısmı altın zencirektir. San'atkârın imzası ve yapıldığı tarih kalem danlığın dibinde ve dar bordürün üzerinde altınla çizilmiş mihrap şekilli çerçeve içine altınla (Ali Al-Üsküdari) olup 1140 tarihi görülmektedir. (R. 2)

III — Numara 3416/1027, Yeni Kütüphane, Kalem dan Kubur, ölçü 0.31,5×0.4,5 mukavvadan yapılmış üstüvane biçimindedir.

Dış kısmı: Tatlı yeşil zemin üzerine Nilüfer, Nilüfer koncası, penç, itır yaprağı, muhtelif koncalar, hatai motifler; turuncu, mavi, zeminden daha açık yeşil, beyaz, siyah, karmen gibi renklerle ince bir zevkin mükemmel bir uslubla özenerek yaptığı bir tezhib numunesidir. Bütün motiflerin kıvrıntı ve etraflarına altınla ve gayet ince olarak tahrir çekilmiştir. Esas kalem danlık ve kapak kısmının ağız ve baş tarafındaki bordürler; karmen zemin üzerine altınla çekilmiş üç iplik rumilidir. Kapağın üst kısmı; siyah zemin üzerine yeşil, altın ve karmenle tam merkeze işlenmiş bir çiçek ve etrafı da aynı renklerle işlenmiş yapraklarla çevrilidir.

.Resim : 1

İç kısmı: Kapağın içi ve kalemdanlığın kapak içinde kalan kısmının içi de devrinin ebru kağıdı ile örtülmüştür. Bu kısmın dışında kahve rengi deri üzerine altınla yapılmış iki tane rumili motif ve onların arasında yine altınla ikişerden dört tane altılı çiçek bulunmaktadır. Ağız ve dip kısmında altınla zencirek vardır. Müzehhibin imzası ve tarihi kapak kısmının dışında ağız bordürünün hemen üzerinde altın zemin üzerine siyahla yazılmış (Ali Al Üsküdari) olup 1148 tarihi okunmaktadır. Dibiindeki gümüş hokka fevkalâde güzel olup kapağının içinde girift bir yazı ile Ashab-ı kehf isimleri yazılıdır. (R. 3)

IV — Numara 3413/232, Yeni Kütüphane, yazı çekmesi, ölçü 0.38×0.19×0.16,5 ıhlamur ağacından yapılmıştır. Ön yüzünde; biri büyük ortada, iki küçük yanlarda, iki tane de yine büyük aşağıda olmak üzere beş gözden ibaret olmak üzere çekmesi, üstünde açılan bir kapağı ihtiva etmektedir. İçinde müteharrik iki tane kalemdanlığı vardır. Her tarafı flake tezyinatlıdır. Üst kısmı: Siyah zemin üzerine Nilüfer, Hatai, Penç, Enginar yaprakları, Itır yaprakları motiflerini ihtiva edip bunlarıda kullanılan renkler; kırmızı, turuncu, yeşildir. Etrafları altınla gayet ince olarak tahrirlenmiştir. Bu motiflerin arasında altınla işlenmiş çok ufak çiçekli dallar dolaşmaktadır. imzası bu kısmın tam ortasında kırmızı üzerine altınla (Ali Al - Üsküdari) olup 1155 tarihi okunmaktadır. Bu Tezhibin etrafına, arası siyah zemin üzerine altınla ve gayet güzel bir talikle yazılmış

Bir Kalemdan-i mezerkeş dir bu
 Navek-i hameye tirkeştir bu
 Hokka-i lâli lebi hubandır
 Dudei müşk-i hatt-i canandır
 Hun-i Behzatla kilki Mani
 Eylemiş nakş-i gül-i handanı
 Cem olup gülçemen huld-i berin
 Etmiş etrafını yer yer tezyin
 Açulup renk-i hayal-i şevket
 Nakş-ı barikine vermiş suret
 Yadiğâr olsa seza ridvane
 Belki fihris ede huldistane
 Ne gülistan ne Mezaristandır bu
 Hande-i sup-i bahar ender bu
 LİKası perçem-i canandandır
 Kalem i navek-i müjgândandır

yazısını çifte bordür sarmaktadır. Bu çift bordürün ortada olanı; kırmızı zemin üzerine altınla konca ve yaprak süsleri yapılmış, iki tarafında kalan bordürler ise siyah zemin üzerine altınla tek yaprak işlenmiştir. Kapağın erkek ve dişi kordonlarının zemini siyah olup erkeğin üzerine altınla yaprak ve konca, dişinin ise yine altınla paftalar içine buketler işlenmiştir. Bu paftalar arasına da altınla işlenmiş Nilüfer koncaları vardı. Dişi kordondan

sonra ve kapağın aşağı dönen kısmının hemen üzerinde; siyah zemin üzerine altınla çok ince işlenmiş bir yaprak yarım çiçekten ibaret bir bordürü daha vardır. Bu bordür çekmecenin her tarafını sarmaktadır. Bundan sonra kapağın dönen kısmını tamamen kaplayan; karmen zemin üzerine altınla Nilüfer ve ıtır yaprağı işli kısmı vardır. Çekmecenin bütün yüzlerinin tezhibi ve motif cinsleri üst kısmının aynı olup farkı alt kısmı kırmızı zemin üzerine altınla işlenmiş rumili büyükçe bir motif ihtiva etmektedir.

Ayak kısmı: Ayak köşe bağları yarım tepelik şeklindedir.

İç kısmı: Kapağın içinin tezyinatı da üst kısmının aynıdır. Yalnız bunun zemini sarımtıraktır. Keza bunun da etrafındaki çift bordürü arasında talik

Böyle piştahta-ı reşkaver-i mihr
Görmemiş nercis-i bercis-i sipihr
Yaraşur eylese hüsnün teslim
Alsa zanusuna Sultan Selim
Mahveş alemi kılsın mamur
Neşredüp hatt i humayunla nur
Feyz-ı hak gâlip olup meşrebine
gele ilhamı ilâhî lebine
Safha-i zer-i misal zernab
Ruganı gevher yakut müzab
Lâcivert felek olmuş taktir
Çün yanına çekilmiş tahrir
Ruh-ı dilberde hat-ı reyhani
Gülünün yaprağının hayranı

manzumesi yazılmıştır.

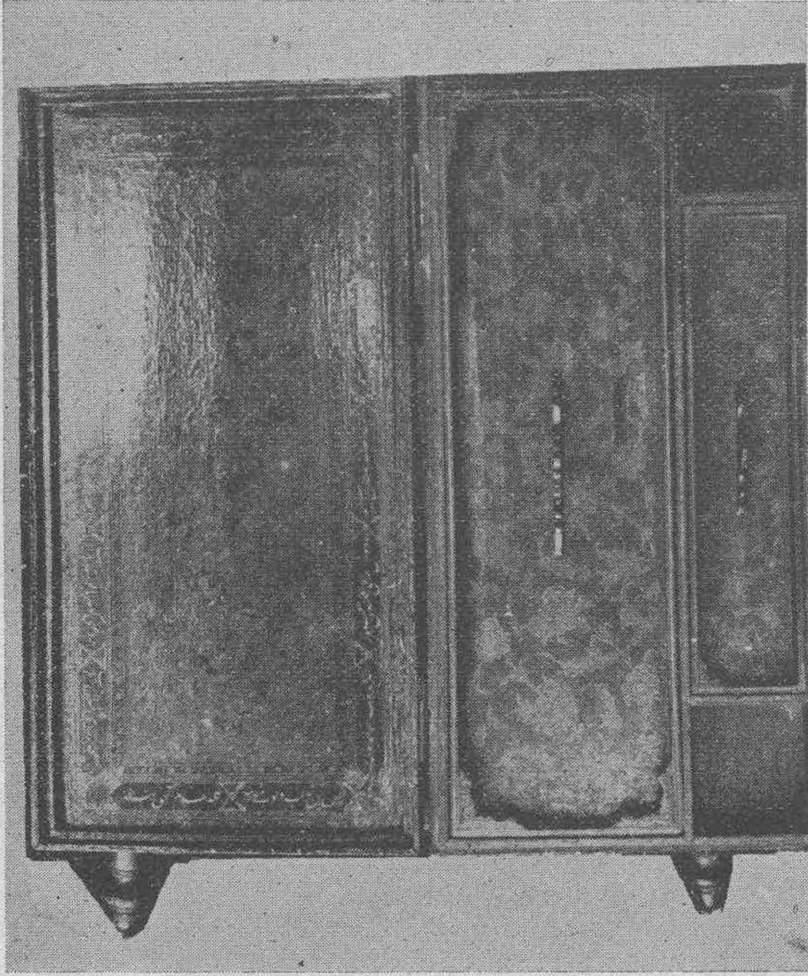
İçindeki kapaklı müteharrik gözlerin zemini açık kırmızı üzerine sade altınla büyük kıt'ada Nilüfer, Nar, Penç, koncalar ve yapraklar işlenmiştir. Dört köşesinde bir su, müteharrik kapakların tutulacak yerinde de bir buket ve etrafında da tek bordürü vardır. (R. 4)

V — Numara 51441 kalem dan kubur Emanet Hazinesi, ölçü 0.27 X 0,8 Mukavvadan yapılmış üstüvane şeklindedir.

Dış kısmı: Siyah zemin üzerine, ıtır yaprağı, nar, enginar yaprağı, koncalar, penç ve gül gibi motiflerin yaprak kısmı umumiyetle bayaz, çiçek kısmı turuncu, yeşil renklerle işlenmiş ve bütün motiflerin içi altınla gayet ince taranmıştır. Motiflerin iç kısımlarına doğru ve gittikçe küçülen bahar gibi çiçekler ve filizler işlenmiştir. Bütün motiflerin etrafı altınla tahrirlenmiştir. Kapak ve kalem dan kısmının ağız, baş ve dip kısmındaki bordürleri; altın zemin üzerine altınla yarım çiçek ve yaprak işlenmiş ve bordürlere bitişik Tığ dediğimiz motif de altınla işlenmiştir.

Kapağın üst kısmı; kırmızı zemin üzerine yeşil, karmen ve pembe ile altı yapraklı bir çiçek işlenmiş ve etrafına da altınla ve çok ince bir çelenk işlenmiştir.

İç kısmı: Kapağın iç yüzü ve kalemdanının içi devrinin ebru kâğıdı ile örtülmüştür. Kapak içinde kalan kalemdanlığın dışı ise koyu kırmızı deri üzerine altınla Selçukların (Saadet sembolü) dedikleri motif işlenmiştir. Aralarında ikişer taneden dört tane altınla işlenmiş altılı çiçek olup baş

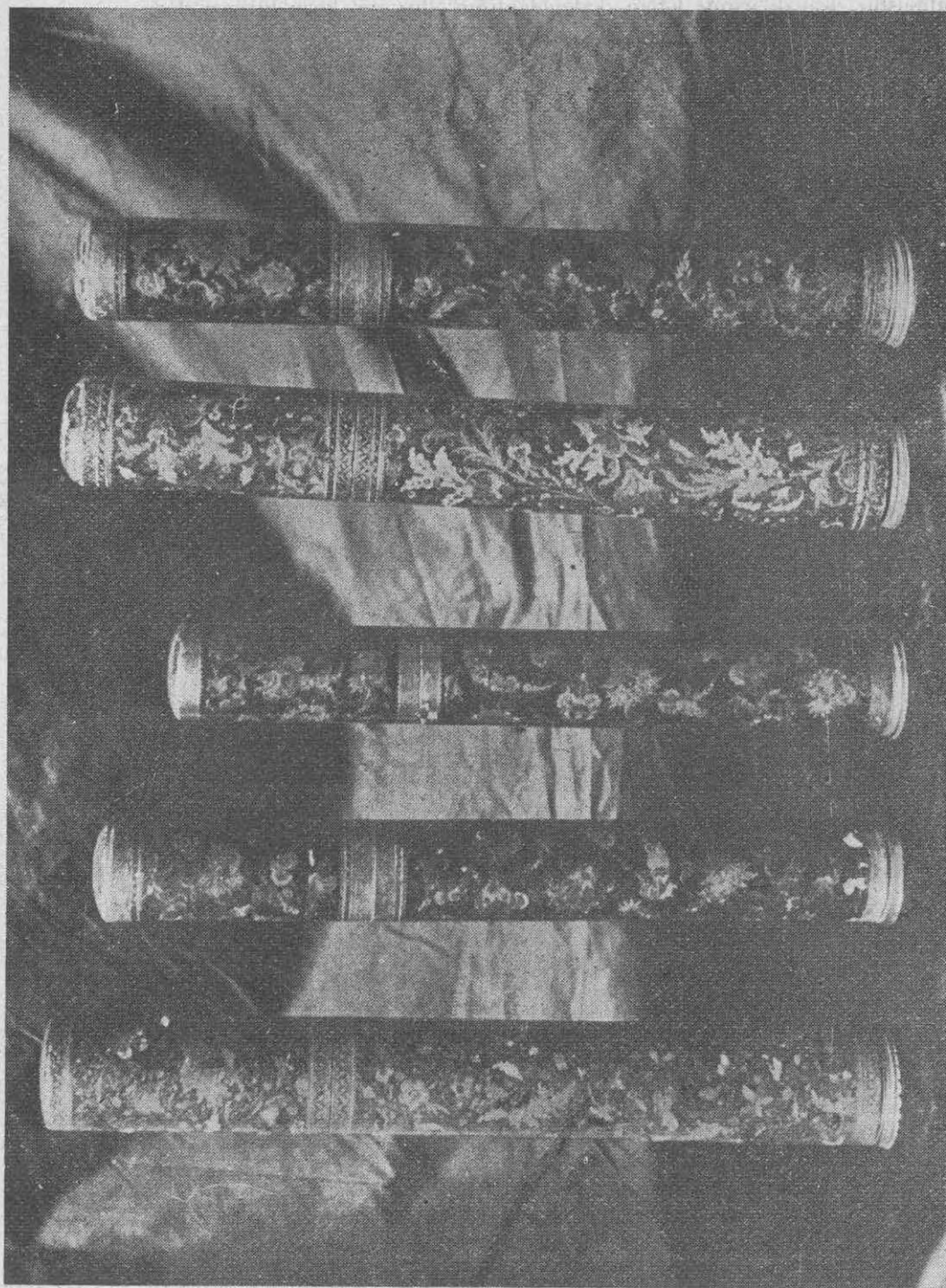

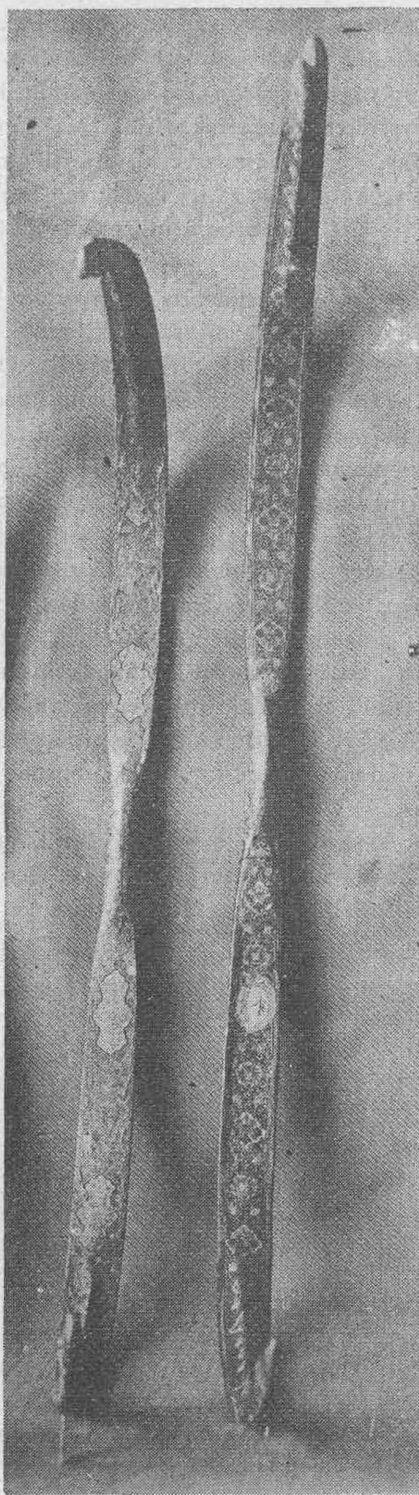
Resim : 4

kısmı altınla zencirektir. San'atkârın imzası ve yapıldığı tarih kalemdanlığın dibinde ve bordürün üzerinde altınla çizilmiş mihrap şekilli çerçeve içine (Ali Al-Üsküdari) olup 1159 tarihi görülmektedir. (R. 5)

VI — Numara 51440 kalemdan kubur Emanet Hazinesi, ölçü 0.31×0.4 zemin siyahdır. Kalemdanın dibinde enginar yaprakları arasından çıkıp bütün kuburu saran üç dal üzerinde; nar, koncalar, nilüfer, nilüfer koncası, Enginar yaprağı beşli altılı çiçekler ve ıtır yaprakları görülmektedir. Bu motifler yeşil, daha açık yeşil, kırmızı ve beyaz renklerle pek

Resim : 8

Resim : 9

güzel süslenmiş ve içleri altınla çok ince taranmıştır. Motiflerin uçlarında filizler ve gittikkçe küçülen çiçekler vardır. Bütün motiflerin etrafı altınla tahrirlenmiştir. Kalemle kapak kısmının baş, ağız ve dibinde altın zemin üzerine yine altınla bir yaprak, yarım çiçek işlenmiş kalınca bir bordürle, bundan daha dar ve siyah zemin üzerine altınla tek yaprak işlenmiş ikinci bir bordür vardır ki bunları tığ dediğimiz ve altınla işlenmiş motifsarmaktadır.

İç kısmı: Kapak ve kalemle içi çıplaktır. Bunun dış kısmı vişne çürüğü deri üzerine iki tane tam ortada, dört tane de yarım ağız ve dip kısmında Selçukların (saadet sembolü) ve aralarında birer tane de altın çiçek altınla işlenmiştir. İmza kalemle dibinde ve dalların çıktığı enginar yapraklarına sarılmış ve altınla mihrap şeklindeki çerçeve içine yazılmış (Ali Al-Üsküdarî) olup 1169 tarihi görülmektedir. (R. 6)

VII — Numara 3414/4658, yeni kütüphane, kalemle kubur; ölçü 0.32×0.4 mukavvadan yapılmış üstüvane şeklindedir.

Dış kısmı: Zemini koyu karmendir. Kalemleliğin dibinden ve enginar yaprakları arasından tıpkı bir ağaç gibi çıkıp bütün kuburu saran iki dalın üzerinde; irili ufaklı çiçek ve goncalar, nar, nilüfer, ıtır yapraklarından ibaret motifler görülmektedir. Bu motiflerde kullanılan renkler; sarı, kırmızı, mavi açık karmen, yeşil, turuncu ve beyazdan ibaret olup pek göz alıcı ve çok ahenkli görünmektedir. Bunda da bütün motiflerin etrafı altınla tahrirlenmiştir. Esas kalemle kapak kısmının baş, ağız ve dibinde nefti zemin üzerine altınla üç iplik rumi yapılmış genişçe bir bordürle, bundan daha dar ve siyah zemin üzerine altınla tek yaprak işlenmiş ikinci bir bordürü daha vardır, ki bu iki bordür birbirine beyaz bir cetvel ile bağlanmıştır.

İç kısmı: Kapak kısmının içi devrinin ebru kağıdı ile örtülmüştür. Bunun dış kısmı ise; kırmızı deri üzerine altınla işlenmiş iki tane Selçuk (saadet sembolü) motifini ihtiva etmektedir. İmza kalemle dibinde ve bordüre bitişik altınla yazılmış (Ali Al-Üsküdarî) olup 1171 tarihi görülmektedir. (R. 7)

VIII — Numara 2714 silah kısmı, yay.

Dışı rugani siyah zemin üzerine yaldızla çiçek ve yaprak, kabzası ve içi de güvez zemin üstüne altı pafta ile çiçek tezyinatlıdır. Bir ucunda (Ameli İbrahim) 1118 diğerinde (Zehebe Üsküdarî Ali) 1164 isim ve tarihi yazılıdır. (R. 8)

IX — Numara 1173, silâh kısmı, yay.

Güvez zemin üzerine altın yaldızlıdır. Ortaları pafta tarzında çiçek tezyinatlı ve iki uçlar, ince altın kaplamalıdır. Yalnız (Zehebe Ali Al-Üsküdarî) yazısı okunabilmiştir. [1] (R. 9)

9/IX/945

[1] Bu iki yay korunma mahallinde olduğundan yukardaki tavsifler fişlerden alınmıştır.

TUĞRA

TUĞRALARDA EL-MUZAFFER DAİMA DUASI VE ŞAH UNVANI, ŞEHZADE TUĞLARI, MEHMED II. NİN TUĞRA, İMZA VE MÜHÜRLERİ.

Yazan: Zariif Orgun

Bu yazıdan maksat; tuğra nın tarihçesi ve mânası hakkında bugüne kadar yazılan bilgileri tekrarlamak değildir. [1]

Biz, Osmanlı imparatorlarının tuğralarında bulunan «El-muzaffer daima» dua cümlesi ile Şah ünvanının gözden geçirmek, tuğranın devirlere göre geçirdiği değişiklikleri, kaç kısımdan ibaret bulunduğunu, bu kısımlardan her birine verilen adları tesbit etmek, Fatih Sultan Mehmed'in imza ve mühürleriyle henüz neşredilmemiş bulunan Şehzade tuğralarından bahsetmek istiyoruz.

EL-MUZAFFER DAİMA:

Bu konu üzerinde ilk defa duran Osman Ergin'dir. [2] Osman Ergin, Maarif Tarihinde tuğrada «El-muzaffer daima» cümle i duaiyesinin Fatih Sultan Mehmed'inkiyle başladığını, daha evvelki tuğralarda bulunmadığını yazar.

Halbuki, tuğrada «el-muzaffer daima» duası Murad II. nin tuğrasında başlar. Bu padişahın tuğrasının ilk defa F. Babinger neşretmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde de aynı padişahın tuğralı bir mülknamesi bulunmak-

[1] Sultan Orhan'ın tuğrasının neşriyle meydana çıkan; Murad I in Ragüza cumhuriyetine verdiği ahidname üzerine elini basarak tuğranın ilk nümunesini vücade getirdiği hakkında, Hammer'in malüm faraziyesinin çürüklüğü bir tarafa bırakılırsa aşağıya sıraladığımız eserler tuğra hakkında hemen hemen aynı malûmatı tekrarlarlar.

J Deny — İslâm ansiklopedisi.

Dr Friedrich Kraelitz — Die Turga der Osmanischen Prinzen.

» » » — Die Handfeste Pençe der Osman — Wesire.

» » » — Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache.

Dr. Ludwig Fekete — Osmanische -- Türkische Diplomatiek der Türk'schen Botmassigkeit in Urgarn.

Franz Babinger — Die grossherliche Tugra.

L'Orient illustre — No. 1, P. 6, Col. 3 - 4.

Ali — Tuğra-yı-Hümayun — T. O. E. M. No. 43 - 44.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı — Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruktulara dair, Belleten, cc. V, Sayı, 17 - 18.

[2] Osman Ergin — Maarif Tarihi, c. III, s. 881.

tadır. [1] En son olarak da Maliye Arşivinde 14 No. da kayıtlı ve 850 tarihli vakfiyesinin de tuğralı olduğu görülmüştür. [2]

Şimdi, Osmanlı İmparatorlarının tuğralarını yukarıda arzettiğimiz hususları da göz önünde tutarak tetkik edelim:

Osman I. in tuğrası henüz ele geçmemiştir.

Orhan Gazi'nin tuğrasını taşıyan iki vesika bulunmuştur. [3] Bu tuğralarda «Orhan bin Osman» adı gayet sade bir şekilde yazılmıştır.

Murad I. in tuğrasını ise Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz'ün neşrettiği bir mülkname ile tanıyoruz. [4] Bu tuğrada ilk defa beyzelerin teşekkül ettiği görülür.

Bayazıd I. in tuğrası şimdiye kadar bulunmamıştır.

Emir Süleyman'ın tuğrasında da beyzeler vardır. [5] Fakat bu tuğrada beyzelerden ziyade eliflerin dört tane olması dikkate şayandır. [6] İleride görüleceği üzere tuğrada eliflerin üçü geçmesi çok nadirdir.

Mehmed I. (Çelebi)'nin tuğrasında beyzelerle birlikte Han ünvanını da bulmaktayız. Hâтта tuğrada eliflerin üzerine «med» gibi bâriz şekiller yapılarak süslemeye doğru bir gidiş de sezilmektedir. [7]

Murad II. ninkinde «El-muzaffer daima» ile tuğra bildiğimiz şekle yakın bir hâl alır. (Levha: I)

Mehmed II. ve Bazazıd II. de, yeni bir şey ilâve olunmadan tam şeklini bulur.

ŞAH ÜNVANI:

Selim I. in tuğrasında şah ünvanı yer alır. «Selim şah ibn-ü Bayazıd han Elmuzaffer daima» şeklinde okunur. (Levha: II)

[1] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E: 6460 — Murad II. nin Sarımüddin Paşanın Seyrüddin Sungurdan satın aldığı mülk hakkında verdiği mülkname Tarihi: 830 (1462)

[2] Prof; Dr. A. Süheyl Ünver — Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı. İstanbul Üniversitesi yayınlarından; sene 1946.

[3] Osman Ergin — Muallim Cevdet'in hayatı ve eserleri.

Tahsin Öz, Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv kılavuzu, Fasikül: 1, Ves: 1

[4] Tahsin Öz, Murad I. ile Emir Süleymana ait iki vakfiye, Türk Tarih. vesikalari Dergisi, c. 1, sayı: IV.

[5] Tahsin Öz, aynı yazıdan.

Osman Ergin — Muallim Cevdet'in hayatı ve eserleri

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı — Tuğra ve pençeler ile Ferman ve Buyruđulara dair, Belleten, sayı: 17-18.

[6] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Tuğra ve pençeler hakkında ki yazısında «... Ben bu makalemde yukarıda söylediğim gibi Orhan Beyin iki tuğrasıyla Emir Süleyman, Çelebi Mehmed, Fatih, Selim ve Kanunî'ye ait ilk tuğralardan bazılarının fotoğrafını koydum. Bunların hepsinde babalarının isimleri harf-i tarifsiz «Muzaffer daima» veya harf-i tarifli «el-muzaffer daima» duası ve hepsi de Orhan tuğrası müstesna olarak üç keşideli «Flâmalı» ve iki kavislidir... demektir. Halbuki görüldüğü veçhile kendisinin de neşrettiği Emir Süleyman'ın tuğrası dört elifli veya tuğludur.

[7] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı — Çelebî Mehmed tarafından verilen bir temlik-name ve Sasa Bey vakfiyesi, Belleten, sayı: 11-12.

Süleyman I., Selim II., Murad III. ün tuğralarında şah kelimesinin iki defa yazılmış olduğu görülür. (Levha: III, IV, V — III. B, IV B, VB)

III B, IV B, ve V B de şah kelimesi iyice görülüp anlaşılması için siyahla gösterilmiştir. Bilhassa «ه» ler çok barizdir.

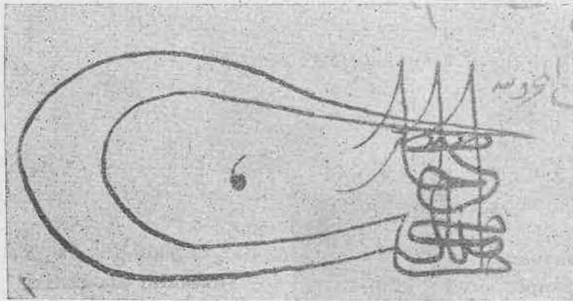
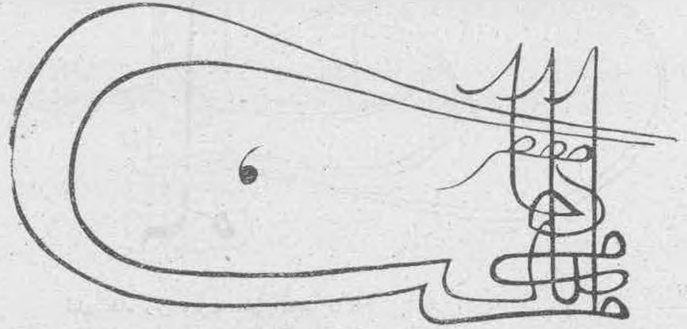
Mehmed III. ün tuğrasında şah ünvanı tamamen kalkar. (Levha: VI)

Ahmed I. da şah ünvanı tekrar tuğra metnine girer ve bu ünvan Mahmud II. ye kadar (Mahmud II. dahil) bütün padişah tuğralarında devam eder. Yalnız Süleyman I., Selim II., Murad III. ün tuğralarında olduğu gibi değildir. İki «شاه» yerine bir «شاه» ve iki «ه» yazılmıştır. Bilahare bu şah kelimesi, Abdülhamid I., Selim III. ve Muhamud II, tuğralarında kolayca okunmaz bir hal almış, bilhassa «ه» ler «هه» den ziyade bir süs gibi stilize edilmiştir.

LEVHA I.

Murad II. tuğrası

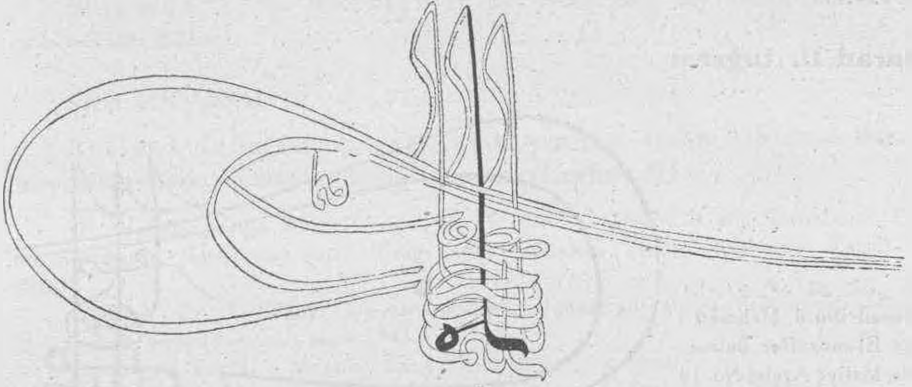
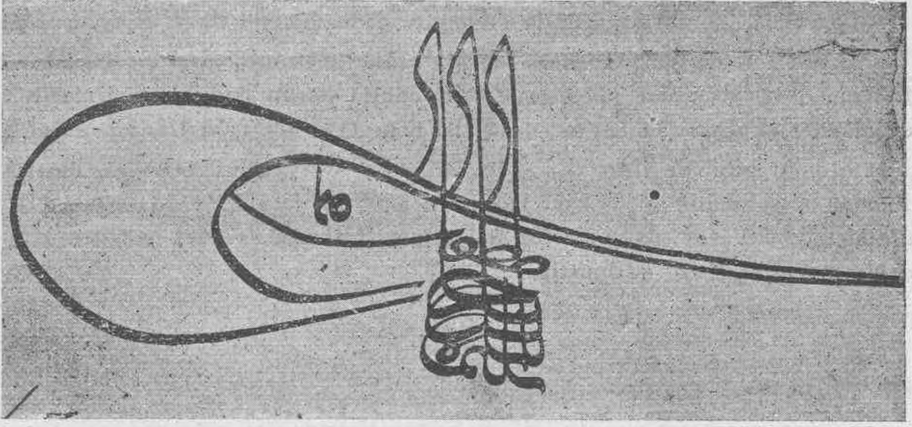
مراد ابن محمد خان المظفر دائماً
Murad ibn-ü Mehmed
han El-muzaffer daima
Aslı, Maliye Arşivi No. 14
te kayıtlı vakfiyede.

Murad I. nin Topkapı Sarayı
Müzesi Arşivinde bulunan
tuğrası.

LEVHA II.

Selim I. tuğrası

سلیم شاه دین بایزید خان المظفر دائما
Selim şah ibn-ü Bayazıd el-muzaffer daima

Selim I. in mühürleri

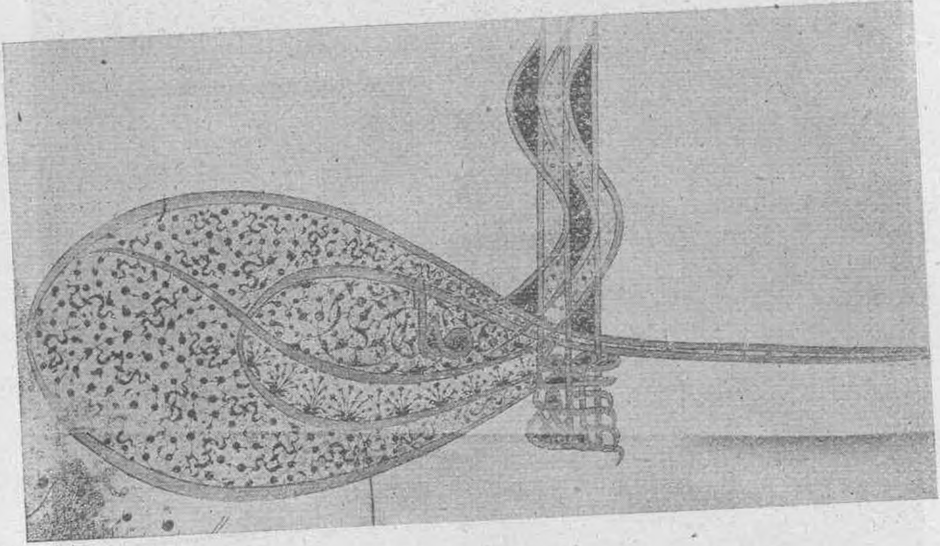
İkinci mühür ile hazine-i hümayun
mühürlenirdi. Bu mühür Topkapı
Sarayı Müzesindedir. No. 2/4819

توکلی علی خالق سلطان سلیم شاه
Tevekkülü ala-Haliki
Sultan Selim şah

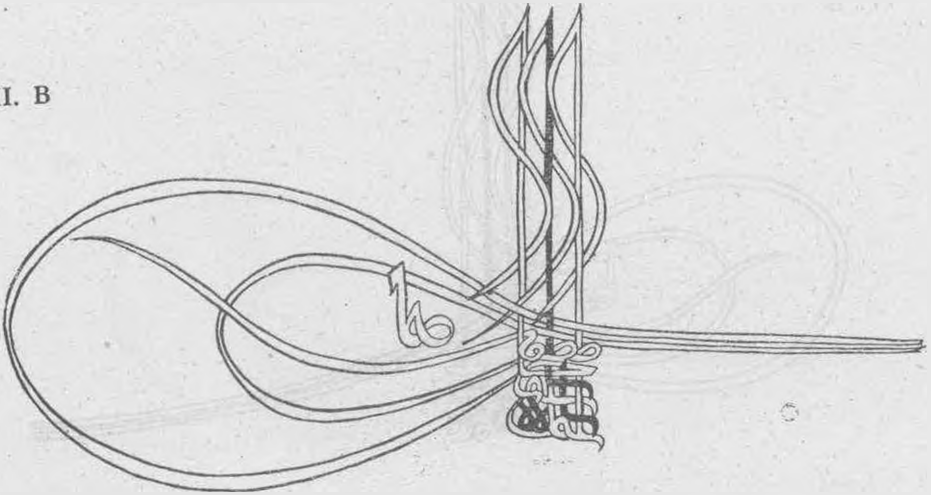
LEVHA III.

Süleyman I. tuğrası

شاه سليمان ابن سليم شاه خان المظفر دائماً
 Şah Süleyman ibn-ü Sellm şah han el-muzaffer daima

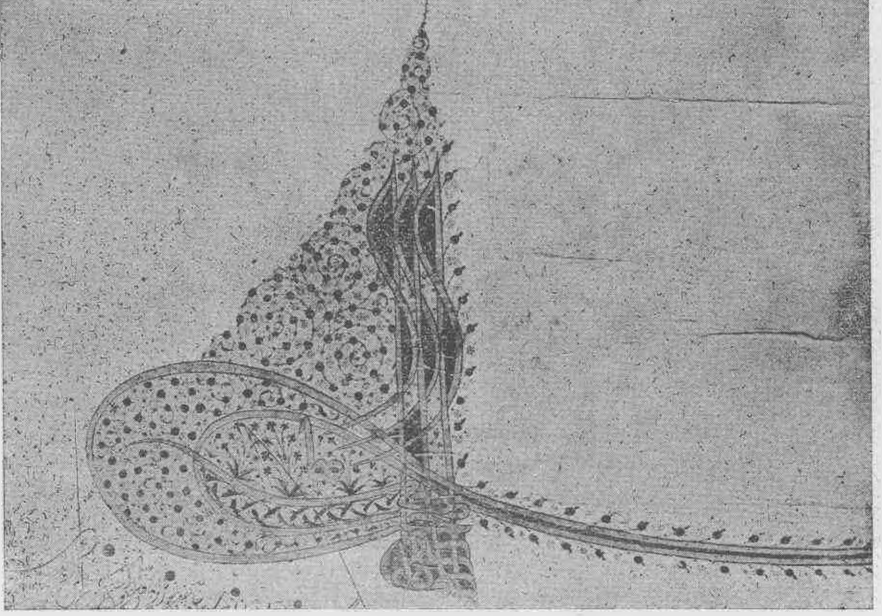
III. B

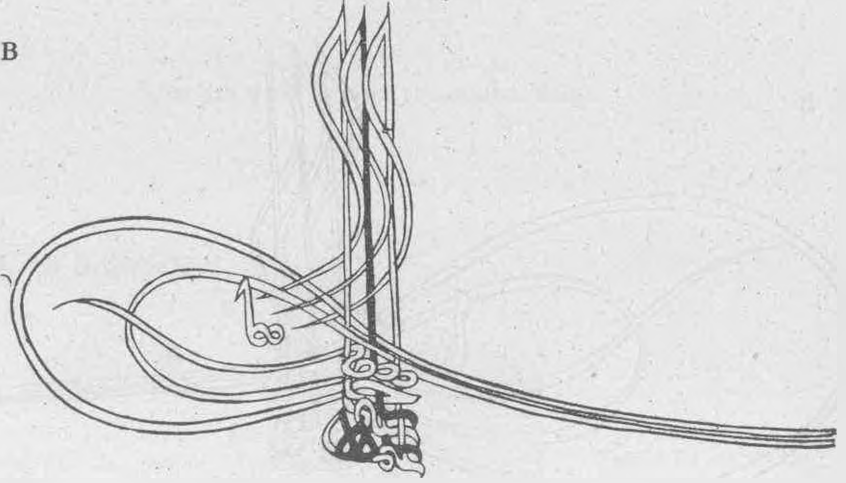
LEVHA IV.

Selim II. tuğrası

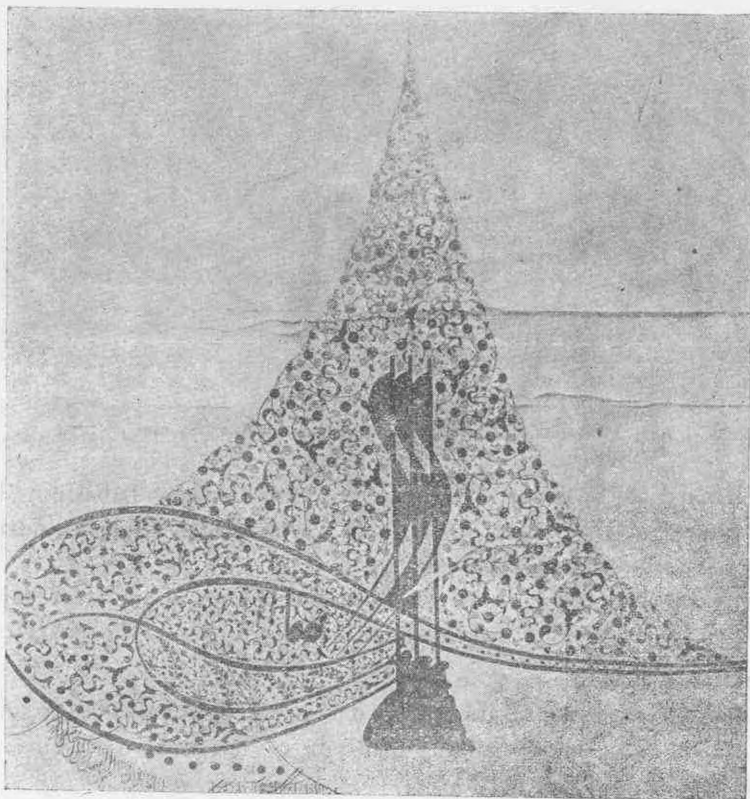
شاه سلیم ابن سلیمان شاه خان الظفر دائما
 Şah Selim ibn-ü Süleyman şah han el-muzaffer daima

IV. B

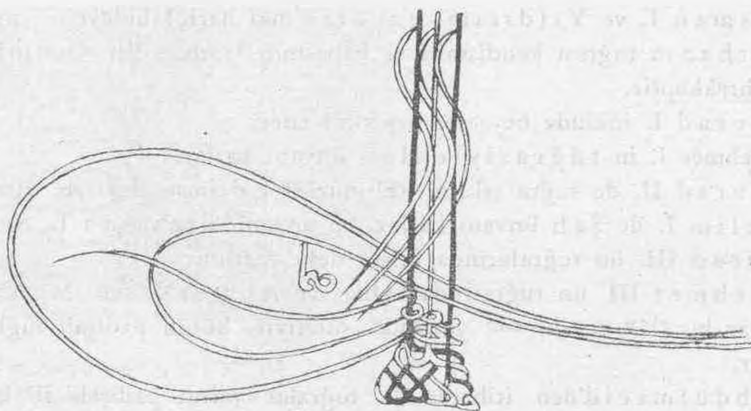
LEVHA V.

Murad III, tuğrası

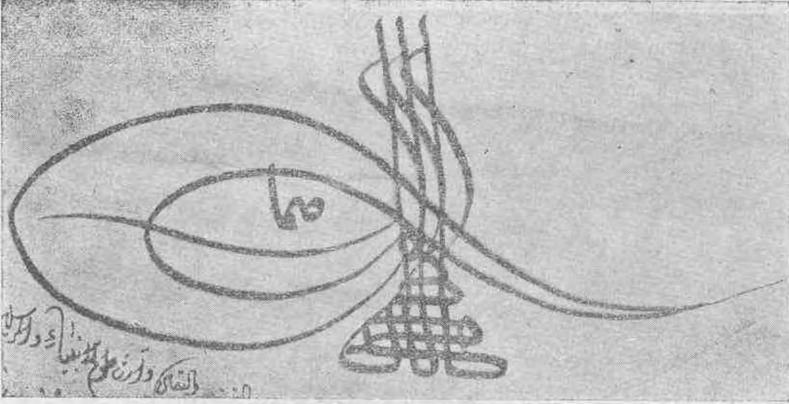
Şah Murad ibn-ü Selim şah han el-muzaffer daima

V. B

LEVHA VI.

Mehmet III. tuğrası

محمد ابن مراد خان المظفر دائما
Mehmed ibn-ü Murad han el-muzaffer daima

Mahmud I. e kadar Han ünvanı hükümdarın babasının isimden sonra okunurken bu devirden itibaren Han kelimesi padişah isminden sonra okunmaya başlanmıştır. Misal:

Murad II. tuğrası: Murad ibn-ü Mehmed Han el-muzaffer daima.

Mustafa III. tuğrası: Şah Mustafa Han ibn-ü Ahmet El-muzaffer daima

(Levha: VII a, b, c, d, e)

Mahmud II. de sonrakilerde, Abdülmecid, Abdülaziz, Abdülhamid II. ve son devrin diğer padişah tuğralarında Şah ünvanı artık tamamen kalkar. (Levha VIII.)

Şimdi tetkikimizin bir sentezini yapalım:

Osmanlı İmparatorlarının tuğraları (şimdiye kadar bulunamayan Osman I. ve Yıldırım Bayazıt'ınki hariç) bidayette gayet sadedir. Orhan'ın tuğrası kendisinin ve babasının (Orhan Bin Osman) isminden mürekkeptir.

Murad I. inkinde beyzeler teşekkül eder.

Mehmet I. in tuğrasıyla Han ünvanı başlar.

Murad II. de tuğra şeklini «El-muzaffer daima» duasıyla alır.

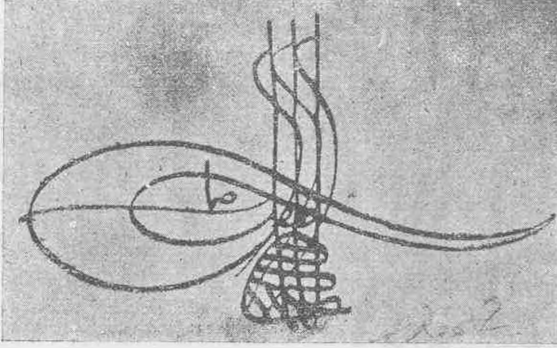
Selim I. de Şah ünvanı başlar; bu ünvan Süleyman I., Selim II. ve Murad III. ün tuğralarında ikişer defa yazılıdır.

Mehmet III. ün tuğrasında kalkar ve Ahmet I. den Mahmud II. ye kadar bir «شا» ve iki «ه» yazılmak suretiyle bütün padişah tuğralarında yer alır.

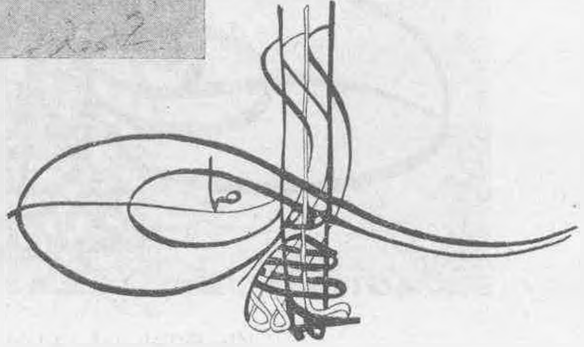
Abdülmecid'den itibaren de tuğralar yalnız padişah ile babasının isimlerin «ibn-ü» ile bağlanarak Han el-muzaffer daima kelimeleri yazılır.

LEVHA VII. a

Ahmet I. in tuğrası

شاه احمد ابن محمد خان المظفر دائماً
 Şah Ahmetd ibn-ü Mehme han
 el-muzaffer daima

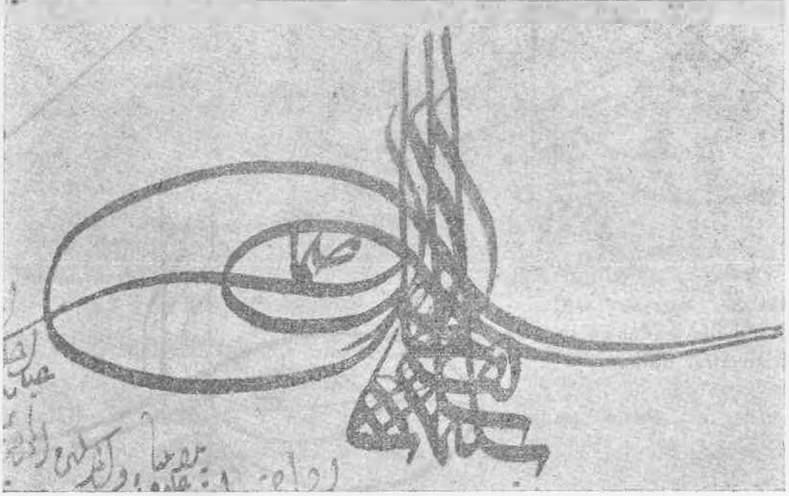
Mehmet IV. in tuğrası

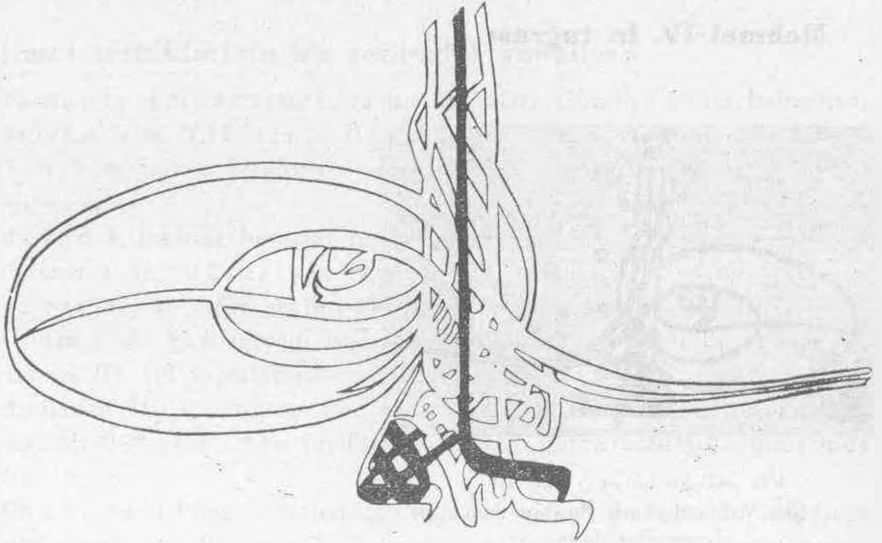
شاه محمد ابن ابراهيم خان المظفر دائماً
 Şah Mehmed ibn-ü İbrahim han
 el-muzaffer daima

LEVHA VII b

Süleyman II. tuğrası

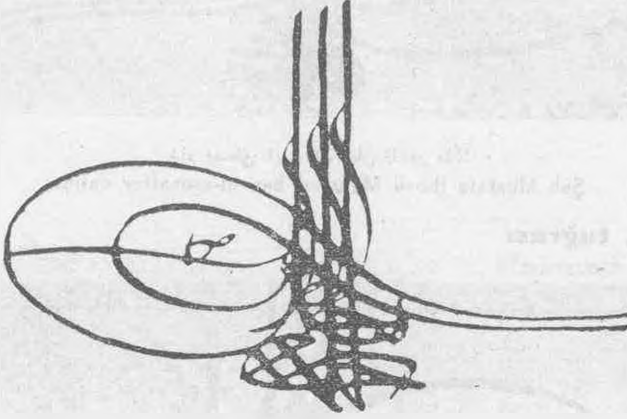

شاه سليمان ابن ابراهيم خان المظفر دائما
 Şah Süleyman ibn-ü İbrahim han el-muzaffer daima

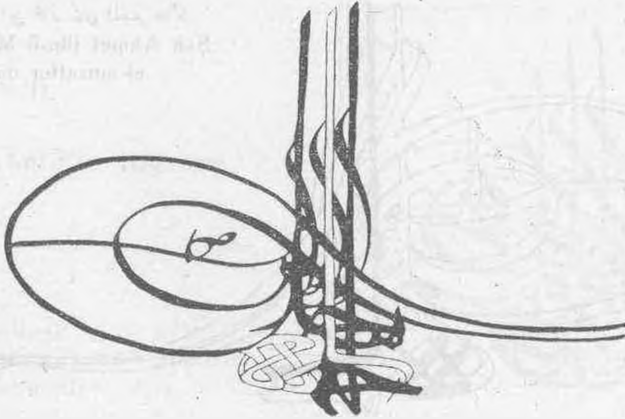

LEVHA VII c

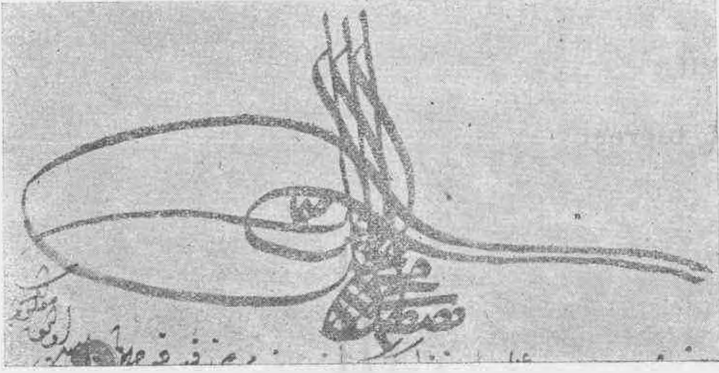
Ahmet II. tuğrası

شاه احمد ابن ابراهيم خان المظفر دائماً
 Şah Ahmed ibn-ü İbrahim han
 el-muzaffer daima

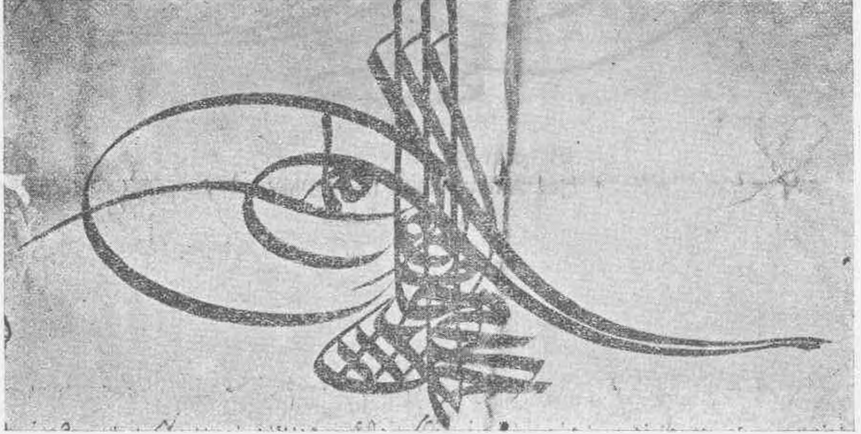

LEVHA VII. d
Mustafa II. tuğrası

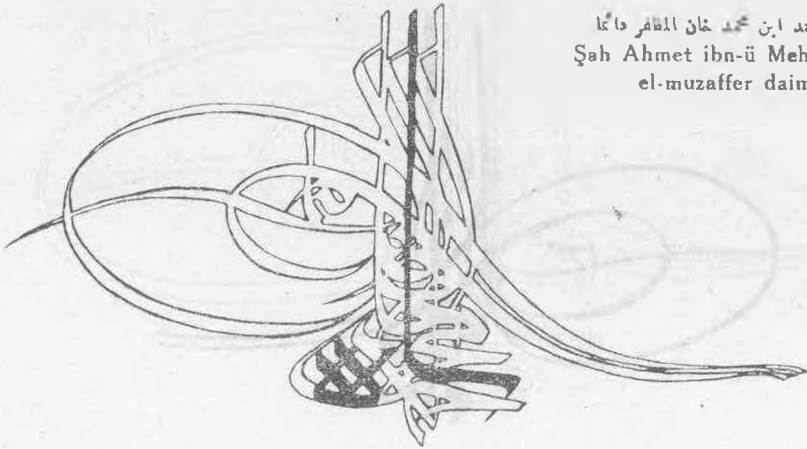

شاه مصطفي ابن محمد خان المظفر دائماً
 Şah Mustafa ibn-ü Mehmed han el-muzaffer daima

Ahmet III. tuğrası

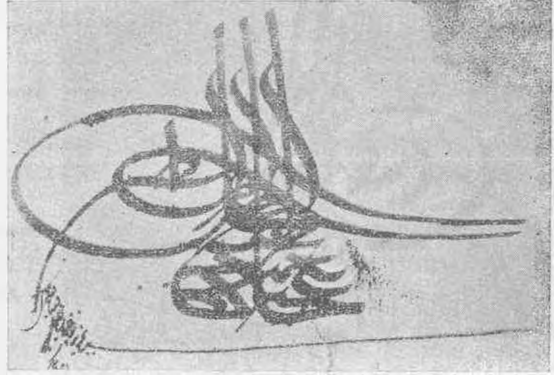
شاه احمد ابن محمد خان المظفر دائماً
 Şah Ahmet ibn-ü Mehmet han
 el-muzaffer daima

LEVHA VII e

Abdülhamid I. tuğrası

شاه عبدالحمید ابن احمد خان مظفر دائمًا
Şah Abdülhamid ibn-ü Ahmed
han el-muzaffer daima

Mahmud II. tuğrası

شاه محمود خان ابن عبدالحمید مظفر دائمًا
Şah Mahmud han ibn-ü
Abdülhamid el-muzaffer daima

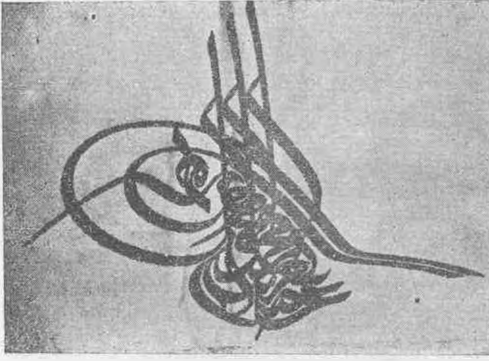
LEVHA VIII.

Abdülmecid'in tuğrası

عبدالحمید خان ابن محمود مظفر دائمًا
Abdülmecid han ibn-ü Mahmud
el-muzaffer daima

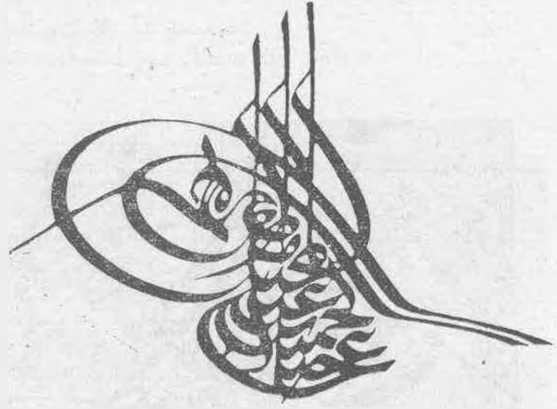

Abdülaziz'in tuğrası

عبدالعزیز خان ابن محمود المظفر دائماً
Abdülaziz han ibn-ü Mahmud
el-muzaffer daima

Abdülhamid II tuğrası

عبدالحمد خان ابن عبدالمجید المظفر دائماً
Abdülhamid han ibn-ü Abdülmecid
el-muzaffer daima

Şah ünvanının okunması:

Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan ve Koçi Beyin kaleminden çıktığını tahmin ettiğimiz bir muhtırada [1], ki bu muhtıra Sultan İbrahim'e takdim edilmiştir, tuğra anlatılırken şu kaydı bulmak tayız: Tuğrayı şerif deyu ism-i şerifiniz berâtler ve emirler üzerine yazılana derler. Tuğra bu minval üzere okunur:

Şah İbrahim ibn-ü Ahmed Han el-muzaffer daima.

Esasen Name-i Hümayunlarda da padişahların isimleri bu ünvan ile zikrolunurdu. [2]

[1] Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, No. E: 10289.

[2] Dr. Ludwig Fekete — Osmanische — Türkische diplomatic, s. 13 te: «Sultan Süleyman şah bin Sultan Selim şah Hanım.» s. 14 te: Nice memleketlerin padişahı Sultan Süleyman şah bin Sultan Selim şah Hanım.

Fakat, Dr. Fekete de Name-i Hümayunda Şah ünvanını gördüğü halde aynı nâmenin bâlâsında padişah tuğrasında bulunau çifte Şah kelimesinin farkına varmamıştır. Aynı eser vesika: 6

Binaenaleyh, misallerle ve resimlerle izah etmeye çalıştığımız gibi Tuğra metninde Şah ünvanı vardır ve tuğra metni tam okunmak istenilirse bu ünvanın da okunması icabeder. [1]

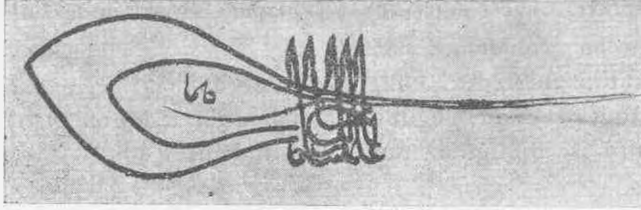
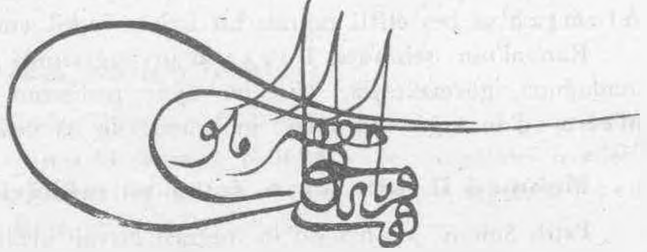
Şehzade Tuğraları : (Levha: IX)

Şehzade tuğralarından bugüne kadar Emir Süleyman [2], Şehinşah [3] ve Ahmed'inkiler [4] neşrolunmuştur.

LEVHA IX

Şehzade korkut'un tuğrası

فورقت ابن بايزيد خان المظفر دائماً
Korkut ibn-ü Bayazid
han el-muzaffer daima

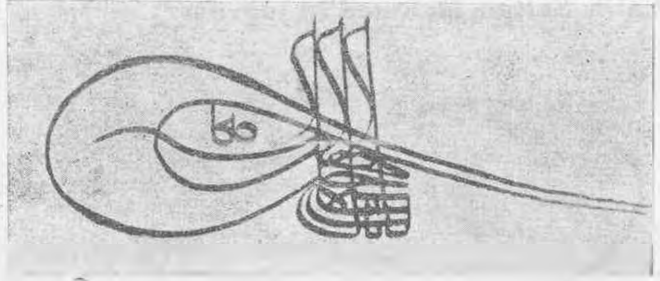

Şehzade Alemşahın tuğrası

عالمشاه ابن بايزيد خان المظفر دائماً
Alemşah ibn-ü Bayazid
han el-muzaffer daima

Şehzade Bayazid'in tuğrası

بايزيد شاه ابن سليمان خان
المظفر دائماً
Bayazid şah ibn-ü
Süleyman han
el-muzaffer dima

Şehzaae Mehmed'in tuğra şeklindeki mührü:

محمد شاه ابن سليمان المظفر دائماً
Mehmed şah ibn ü Süleyman el-muzaffer daima

[1] Padişah mühürlerinde de Şah ünvanı mevcuttur. Nitekim bu mühürlere bir kısmını Sayın Uzunçarşılı İsmail Hakkı Belleten (c. IV, sayı: 16) Osmanlılar zamanında kullanılmış olan mühürlere hakkındaki yazısında neşretmiş, fakat Şah kelimesini okumamıştır.

[2] Osman Ergin — Muallim Cevdet'in hayatı ve eserleri.

[3] Uzunçarşılı İsmail Hakkı — Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklara dair, Belleten c. V, sayı 17-18.

[4] Zarfî Orgun — Şehzade Ahmed'in Yayalara verdiği ahidname, Türk Tarih ve Sıkaları dergisi, c II, sayı: IX.

Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde ve bu idareye bağlı İstanbul türbele-
rinde bulduğumuz diğer şehzade tuğralarını da bu vesile ile tanıtalım:

Elimizde Bayazıd II. nin şehzadelerinden Korkud ile Alemşah'ın
ve Kanunî'nin İrana iltica eden oğlu Bayazıd'ın tuğraları vardır. Korkut'un
tuğrasında bir fevkalâdelik yoktur. «Korkut ibn-i Bazazıd han el-mu-
zaffer daima» kolayca okunabilmektir.

Alemşah'ın tuğrasında bildiğimiz usule aykırı olarak beş tuğ bulun-
maktadır. Tuğra serisinde Emir Süleyman'ın dört elifli tuğrasıyla
Alemşah'ın beş elifli tuğrası bir istisna teşkil etmektedir.

Kanunî'nin şehzadesi Bayazıd'ın tuğrasında da Şah ünvanının bu-
lunduğunu görmekteyiz. Nitekim aynı padişahın diğer şehzadesi olan
Mehmed'in tuğra şeklindeki mühründe de bu kelime mevcuttur.

Mehmed II. nin tuğra, imza ve mühürleri: (Levha: X)

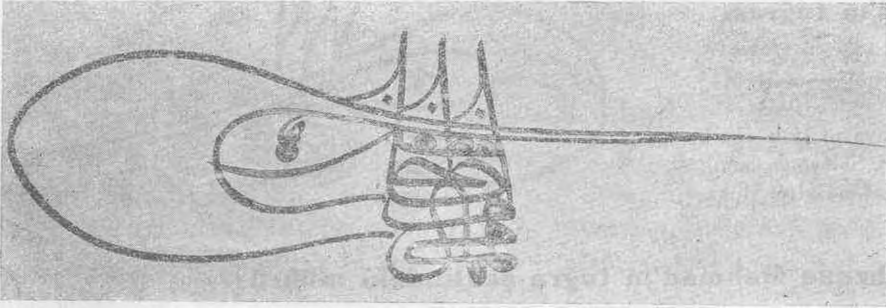
Fatih Sultan Mehmed'in tuğrası birçok defalar neşrolunmuştur. Ba-
bası Murad II. nin tuğrasına nazaran daha mütekâmilidir.

İmzasını, Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bir Name-i Hümayunda bul-
muştuk, «حرره محمد» Harrara hu Muhammed şeklindedir.

Mühürlerini Fatih kütüphanesindeki kitaplarında gördük. iki çeşit olan
mühürlerinden birincisi tuğra şeklinde değildir. (Mehmed ibn-ü Murad han)
dan ibarettir. İkinci mühür ise bildiğimiz tuğrası şeklindedir. [1]

LEVHA X.

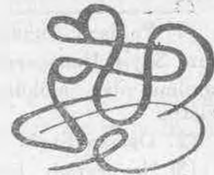
Fatih Sultan Mehmed'in tuğrası

Mehmed ibn-ü Murad han el-muzaffer daima

İmzası:

(حرره محمد) harrara-hu Muhammet

[1] Fatih Kütüphanesi: 345, 1762 No. 11 eserlerden. Bu mühürler Dr. Süheyl Ünver tarafından Fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı adlı eserde de neşrolunmuştur.

Mühürleri :

محمد ابن مراد خان
Mehmed ibn-ü Murad han

محمد ابن مراد خان المظفر دائماً
Mehmet ibn ü Murad han el-muzaffer daima

Tuğra kısımlarına verilen isimler :

Tı ğ ra dört kısımdan ibarettir: [1]

- I. Tuğranın metin kısmı ki buraya padişahın ve babasının isimleriyle «şah, han, el-muzaffer»kelimeleri yazılır. Bu kısma tuğranın Sere'si yeya Kürsü'sü denir.
- II. Bin ile han kelimelerinin «ن» larının kıvrılmasıyla vücuda gelen ve iç içe yazılan iki münhaniye Beyze tabir olunur. (İç ve dış beyze)
- III. Eliflere Tuğ veya doğrudan doğruya tuğranın elifleri, üzerlerindeki kıvrıklara da Zülûf veya Zülfe denilir.
- IV. Beyze'lerin devamı olan ve el-muzaffer kelimesinin üzerinden geçerek tuğranın sağına doğru muvazi iki hat şeklinde uzanan kısma Kol veya Hançer adı verilir.

کرم شیا کی دولت لانه سی شerk نکیندانی
که آنارله اولور دینکده عمران چار ارکانی

اولوردی قامت طغرای جم چون الف دیوانی
او طغرانک اولور سرکشته مضمون فرمانی

میان بیضدن چکمشدر انی دست سلطانی

او کرسی خود عدالت قصری عنقا آشیایدیر
آنک هر الف ممدودی ستون کاخ دولتدر

چیزدی لام الف لامبهسن آکزدی شرمندن
بری بری ایجه بیضه لردن اکلہ کم افلاک

او نازک خنجره کم خنجر ایله فرقی یوق قطعاً

Diğer medhiye ise Üçüncü Sultan Mustafa'nın tuğrası için Bursalı Ali isminde bir zat tarafından kaleme alınmıştır:

رخ صاف اوزره کویا عرض ایدر زلف پریشانی
تولد ایدر اندن صرخ احکام جهانبانی
مدام شکلی چکمش دشمنه شمشیر برانی

ندر او زلفه لره بیضه بیضای رعنا کیم
نه بیضه بیضه طاوس زرین بال دولتکم
او ایکی خنجره بر ذوالفقار حیدریدر کم

[1] Bu isimleri J. Deny'nin İslâm Ansiklopedisindeki tuğra maddesiyle Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan iki medhiyeden faydalanarak tesbit ettik. Bu medhiyelerden biri şair Vehbi tarafından Sultan Ahmed III. ün tuğrası için yazılmıştır. Kasîde-i garra der-sitayig-i Sultan Ahmet han'da :

Osmanlı İmparatorları'yle Şehzade'lerinin tuğralarından, el-muzaffer daima duasiyle Şah ünvanından ve tuğra aksamından kısaca ve misallerle bahsederek tuğra serisinde eksik olan tuğraların da klişelerini verdik. Bu mevzu üzerine çalışanlar yeni bilgi ve buluşlarını neşrederlerse Türk vesikacılığında olduğu kadar, güzel yazı ve süsleme sanatında da mühim bir yer tutan tuğra serisi ve bilgisi tamamlanır, bu memlekette asırlarca kullanılmış olan «Âlâmet-i şerif» i daha etraflı ve esaslı tetkik ve tarife imkân elde edilmiş olur.

İSTANBUL ÇİVİ YAZILI TABLET KOLLEKSİYONU

H. Bozkurt - M. Çiğ - F.R. Kraus

İstanbul müzelerinin merhum umum müdürü Halil Ethem Eldem, 1909 senesinde intişar eden Hilprecht anniversary volume, s. 372 v. d. da müzelerin mufassal ve mevsuk tarihini neşredeceğini vadedmiş olmasına rağmen gayrimalûm bir sebep dolayısıyla vadini yerine getirememiştir. Pek tabii ki hayatının kırk senelik bir devrini müzeyeye hasretmiş olan bir şahıs kadar hiç kimse, müzeyeye ait meseleleri yakından bilemez; fakat ne yazık ki bütün bu husustaki malûmat şimdi kendisiyle gömülmüş bulunmaktadır. Halil bey, bütün hafirleri şahsen tanıdığı ve Eski Şarkla alâkali müesseselerle resmî muhaberede bulunduğu için, şüphesiz tablet kolleksiyonunun teşekkülü hakkında da gayet canlı ve birçok mühim, meraklı teferruati havi bir tarihçe yazabilirdi. Biz bu şahidin ifadesinden mahrum kaldıktan sonra ancak müzenin dosya ve kayıtlarından çıkardığımız bazı malûmatı arzdebileceğiz.

İstanbul çivi yazılı tablet kolleksiyonunun teşekkülü 1880 sıralarında Osman Hamdi bey tarafından İstanbul'da bir modern eski eserler müzesinin teessüsüyle başlar ve ona bağlıdır. 1883 senesi başlangıcında matbû olarak intişar eden bir kanunla bu kolleksiyonun teşekkülü mümkün kılınmıştır. Bu kanunun üçüncü maddesinde bütün Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki eserler devlet malı olarak izah ediliyor, ve on ikinci maddesinde ise, hafriyatlardan çıkan eserlerin hepsi o zaman devlet müzesi mertebesinde olup, eski eserlere ait bütün muamelelerin merkezi bulunan İstanbul müzesine havale ediliyordu. İran'daki buluntularla, sayı bakımından az olan Amarna buluntuları hariç, çivi yazılı tabletlerin en büyük bir kısmı Osmanlı toprağından çıkmış olduğundan, bu kanun İstanbul tablet kolleksiyonu için çok önemli idi. Bu kanun mucibince imtiyazlı hafirler bulduklarının hepsini İstanbul müzesine bırakmaya mecburdular, ve gayri kanunî surette meydana çıkarılmış ve elde edilmiş olan tabletler ise müsadere edilebilirdi (1883 senesindeki kanunun 32 inci maddesi yerine konan 1906 daki kanunun 26 inci maddesi).

Çivi yazılı tabletlerin ekserisi Eski Mesopotamya'ya ait olup bugünkü Irak devletinin arazisinde bulunmuştur. İlk hafriyat 1840 senelerinde Musul civarında yapılmıştır. Takriben 30 sene sonra, yani 1870 raddelerinde ilk defa olarak tabletlerdeki aşşurca ve çivi yazısıyla yazılmış metinler uzun ve yorucu çalışmalardan sonra tercüme edilebilmiştir. Avrupa'da bulunmuş yazılı kaynaklardan çok daha eski olduğu bilinen bu tabletlerin, birçok bakımdan Hıristiyanları yakından alâkadar eden Tevrat ile ilişkisi olduğu

görülmüştür. Bu suretle kâh beşeriyetin eski tarihine, kâh hıristiyan din ve ilâhiyatına ışık veren bu eski vesikalar birdenbire fevkalâde bir merak uyardırıp adetâ günün büyük meselesi olmuştur, ve hattâ bir İngiliz günlük gazetesi bile yeni hafriyat için para sarfetmiştir.

Bütün münevverlerde Eski Mesopotamya'ya karşı merak uyanınca pek tabii olarak hafriyata yeniden büyük ehemmiyet verilmeye başlandı. Bu defa eski Babilonya'nın, yani Bağdat ve Basra körfezi arasındaki ovanın sayısız hüyükleri hafirlerin alâkalarını çekti. Londra'daki British Museum namına çalışan Rassam, bir taraftan Abu Habba mevkiinde görülmemiş miktarda tabletleri meydana çıkarırken, diğer taraftan Fransız de Sarzec Tello hüyüklerinde, bilâhare milâttan evvel 3 üncü bine ait olduğu anlaşılan, gayet güzel ve itina ile yapılmış insan heykellerini bulmuştur, ve bu suretle evvelce bulunmuş olandan çok daha eski bir medeniyetin mevcudiyetini tesbit etmiştir. 1874 senesinde neşredilen asarıatika nizamnamesi, eski eserlerin Osmanlı İmparatorluğu hudutlarından çıkarılmasına tamamen mâni olamadığından, bu eserlerde diğerleri gibi hafirler tarafından Londra ve Paris'e götürülmüştür. Tam bu sırada nizamnamedeki hatayı vazih olarak gören, arkeoloji ilmini lâıkiyle takdir eden ve henüz Müzei Hümayun unum müdürlüğüne tayin edilmiş olan Osman Hamdi bey, yukarıda mevzuubahis 1883 nizamnamesini neşrettirmeye muvaffak oldu Eski eserlerin memleket için muhafazasını temin eden bu nizamnameyi kendisine ilham eden şey, Babilonya'daki hafriyattan ziyade Bergama hafriyatı ve bilhassa meşhur Truva hafriyatı olması muhtemel ise de bunun neticesi tabiatıyla Eski Mesopotamya buluntularının bundan sonra müzeye nakline sebep oldu; bu suretle Mesopotamya sahasındaki hafriyatlardan çıkan tabletlerin kısmı küllisi İstanbul müzesine getirilmiştir. Takriben 1890 senelerinde ilk tabletler Nifferden gelmişlerdir. Niffer hüyüğü, Divaniye kaymakamlığında Afeç bataklığının şarkında Suç el Afeç'in az şimali şarkisinde kâin olup bu gün pek az değişmiş olan ismini taşıdığı eski Nippur şehrinin harabelerini havidir. Orada 1888 den 1900 senesine kadar, Amerikalı Philadelphia Üniversitesinden gönderilen bir heyet, fasıllarla dört sefer kazı yapmış ve 17000 den fazla tablet müzeye nakledilmiştir. Hafriyatına daha evvel başlanarak fasıllarla devam eden Tello hüyüklerinden 1892 den itibaren büyük miktarda tabletler gelmeye başlamıştır. Bunlardan müzede takriben 40000 kadar mevcuttur. Tello birbirine yakın olan birkaç küçük ve büyük hüyükten ibaret olup Basra vilâyetinin Şatra kaymakamlığının şimalinde ve Şat el Hay'ın şarkında kâindir. Eski şehrin ismi Lâgaş'tır. Hafriyat Fransız Maarif Vekâleti tarafından icra edilmiştir. Müzeye gelen üçüncü tablet gurubu Abu Habba'dandır. Bahsi geçen İngiliz ajanı Rassam ve onun ayrılmasından sonra yerlilerin on binlerce tablet çıkardığı bu hüyükte 1894 senesinde Müzei Hümayun küçük bir hafriyat yapmaya karar vermiştir. Abu-Habba hazineci hassaya ait olarak Bağdad'ın cenubunda Fırat ve Bağdat Hille yolu arasında Yusufiye kanalının yakınında bulunuyor. Bu hüyükün ihtiva ettiği eski şehrin ismi Sippardır. Buna ait tablet mahsulü maalesef adet itibariyle daha evvelki buluntulara nazaran ehemmiyetsizdir;

müzeye ancak takriben 900 adet tablet gelmiştir. Sippar tabletlerini Şurupak tabletleri takip etmiştir. Bunlar Deutsche Orient-Gesellschaft tarafından 1902-1903 senelerinde kazılan, Divaniye'nin takriben 60 kilometre şarkında ve yukarıda bahsi geçen Nippur'un 20 kilometre cenubunda kâin Fara hüyükünden meydana çıkarılmıştır. Bu tabletlerden 1000 kadarı İstanbul'a gelmiştir. Az sonra 1903 senesinden itibaren Chicago Üniversitesinin eski ismi Adab olan ve Fara'nın 18 kilometre şimali şarkisinde Barke bataklığının yakınında bulunan Bismaya hüyükünden çıkardığı takriben 1100 adet tablet de İstanbul'a gelmiştir. 1903 senesinde Deutsche Orient-Gesellschaft, Kal'at Şerqat harabesinde on sene devam eden büyük bir hafriyata başlamıştır. Bu harabe Dicle'nin garp kıyısında büyük ve küçük Zap nehirlerinin Dicle ile mültekalarının arasında Cebeli Hamrin silsilesinin bir kısmı olan Cebeli Hanuk'un Dicle'ye kavuştuğu noktada bulunup Aşşur şehrinin bakiyelerini ihtiva etmektedir. Oradan takriben 3000 tablet müzeye gelmiştir. Koleksiyona giren Son Eski Mesopotamya tabletleri Kiş ve Uruk gruplarıdır. Kiş şehrinin harabesini saklayan hüyükün ismi El-Oheymir'dir. Babil'in 13 kilometre şarkındadır. Orası Fransız Maarif Vekâleti tarafından 1911-1912 senelerinde kazılmıştır. Gelen tabletlerin adedi 1060 dır. Eski ismi Uruk'u hemen hemen aynı şekilde muhafaza eden Varka hüyükü 1912-1913 senelerinde Deutsche Orient-Gesellschaft tarafından kazılmıştır. Bu hüyük cenubî Babilonya'da Samava kasabasının şarkında ve El Hıdr'ın şimalinde Fırat'ın sol kıyısından az bir mesafede bulunmaktadır. Müzemizde bulunan ve adedi 600 e yakın olan Uruk tabletlerinin bu hafriyattan çıktığı zannedilmektedir. Orası bahsi geçen resmî hafriyattan evvel uzun zaman yerliler tarafından araştırıldığından ve böylelikle meydana çıkan muhtelif gruplar birçok ecnebi koleksiyonlara girdiğinden, müzemizin Varka tabletlerinin hiç olmazsa bir kısmı aynı suretle elde edildikten sonra müsadere yolu ile müzeye gelmiş olması imkânsız görülmemektedir. 1899 senesinden itibaren ilk cihan harbine kadar Hille'nin şimalinde ve Fırat nehrinin şarkında bulunan muhtelif isimli birkaç hüyükten ibaret eski Bâbil şehrinin harabeleri yine Deutsche Orient-Gesellschaft tarafından kazılıp birçok tablet bulunmuşsa da bizce meçhul olan sebepler dolayısıyla bugün bu tabletlerin hemen hemen hiçbiri müzede mevcut değildir. Bu hafriyat ve Musul'un karşısında eski Nineve şehri sahasında bulunan Koyuncuk hüyükünde British Museum namına yapılan hafriyat, tabletleri İstanbul'da bulunmayan, 1883 kanununun neşri ile Osmanlı İmparatorluğunun sonu arasında yapılan yegâne iki resmî hafriyattır. .

Bu asrın ilk senelerinde Anadolu'da da iki büyük buluntu olmuştur. Bunlardan birisi bugünkü Yozgat vilâyetinde Boğazköy yakınındaki kalede eski Hitit merkezi olan Hattuşaş harabesindedir. Orası Deutsche Orient-Gesellschaft ve Alman Arkeoloji Enstitüsünün iştirakiyle Müzei Humayun tarafından 1906 dan 1912 ye kadar dört sefer olmak üzere kazılmıştır. İstanbul'a düşen tablet hissesi 10,000 den fazladır. İkinci buluntu ise Kayseri-Sivas demiryoluna yakın bulunan Karahüyük köyünün yanındaki Kültepe'de-

dir. Bu hüyükün altındaki Kaniş şehrinin harabeleri 1925 senesinde Prag'daki Çek Üniversitesi tarafından kazılmıştır. Bu hafriyattan gelen ve 900 den fazla olan tabletler müzemize girmiş son tablet grubudur.

Resmî hafriyatlardan çıkan bu tabletlerden maada muhtelif yer ve zamanlarda gayri resmî araştırmalarda bulunup müzenin murahhasları veya mahalli memurlar tarafından müsadere edilmiş tabletler müzeye getirilmiştir. Bu tabletlerin ekserisi üç harabeden çıkmıştır. Biraz evvel bahsi geçen Kültepe'de Çekoslovak hafriyatından çok evvel köylüler tarafından devamlı bir tarzda azar azar tabletler elde edilmiştir. Bunlardan 175 tanesi 1914 ve 1925 senelerinde müzeye vasil olmuştur. 2 ve 3 üncü grup bugüne kadar ilmî tarzda araştırılmamış olup, yalnız uzun zamandanberi gayri resmî tablet ticaretini besleyen Drehem ve Coha hüyüklerinden gelenlerdir. Eski Umma şehrini ihtiva eden Coha hüyükü Tello'nun şimali garbisinde Şat-el-Hay ve Şat-el-kar arasında kâindir. Drehem ise Niffer'in cenubunda bulunan yeni Sumer devrinin devlet hayvanat toplama merkezi olan Puzriş-Dagan'ın harabesidir. Bu tabletler aynı devre ait olup, dolayısıyla aynı yazı ile yazılmış ve bir birine zahiren benzemektedir. İhtimal bu yüzden, iki hüyük birbirinden oldukça uzak olmasına rağmen, tabletler daima karışık olarak satışa arzedilmiştir. Binaenaleyh muhtelif yer ve tarihlerde müsadere edilip müzeye gönderilen tabletler dahi karışıktır. Muhteviyatına göre ayrılmasına başlanmış olan iki gurup tabletin yekûnu 5000 dir. Bütün koleksiyonun, yani resmî hafriyat ve müsadere yoluyla elde edilen tabletlerin adedi takriben 75 000 dir.

Her büyük koleksiyonda olduğu gibi İstanbul tablet koleksiyonunun muhafazası idarî, teknik ve ilmî tarzda uzun, yorucu ve kısmen de pahalı tedbirleri icabettirmiş ve ettirmektedir. Müzenin halledeceği esas meseleler tabletlerin konservasyonu, muhafazası, tasnif ve kayıdır. Bu işlerin idaresi için hemen hemen tabletlerin müzeye ilk girişinden itibaren müze tarafından ara sıra mütehasıslar angaje edilmiştir; fakat bunlar devamlı olarak müzede bulunmadıkları gibi ancak tablet koleksiyonu ile değil, aynı zamanda ve hattâ daha çok Eski Şark şubesi eserleri ile meşgul olmuşlardır. Ancak 1937 senesinden itibaren bu maksatla tayin edilen mütehasıslar, devamlı surette yalnız tablet koleksiyonu üzerinde çalışmaktadırlar.

Tablet konservasyonuna gelince: Müze ancak kendi lâboratuvarının kuruluşundan sonra, 1937 senesinden itibaren bu işi ele alabilmiştir. Daha evvel fevkalâde bir tedbir olarak Fara ve Boğazköy tabletleri, Berlin müzesinin teşebbüsüyle konserve edilmek üzere birinci cihan harbinde Berlin'e gönderilmişti. Tabletlerin konservasyonu geç kalmış olmasına mukabil son senelerde sür'atle devam etmiştir. 1-XII-1946 tarihine kadar 9 senelik bir çalışmada topyekûn 60 000 tablet gaz sobasında pişirilip, mutat olan su muamelesini görmüştür.

Tablet koleksiyonu, bugünkü Arkeoloji Müzesi binasının ilk kısmı hazırlandığı zaman Eski Şark eserleri ile birlikte bu binanın birinci katına yerleştirilmişti. Zaman geçtikçe çoğalmış olan tablet koleksiyonu yine Eski Şark

eserleriyle beraber ilk cihan harbi esnasında müzenin emrine verilmiş olan eski Sanayi Nefise Mektebi binasına nakledildi. Bu binanın alt katında üç büyük oda tablet koleksiyonuna tahsis edilerek bunların en küçüğü, maksada uygun olan fakat koleksiyonun ancak bir kısmını alabilen dolaplarla techiz edilmiştir. İkinci büyük odanın asri bir tablet deposu haline getirilebilmesi çoktanberi düşünülmüşse de ikinci cihan harbinin doğurduğu müşkilât dolayısıyla tehir edilmiştir. Bütün tabletleri alabilecek, içinde hususî bir kütüphanesi olan, alimlerin ve memurların çalışmalarına mahsus kısımları havi modern bir tablet deposunun kurulması, dünyanın ikinci tablet koleksiyonuna sahip olan İstanbul müzesi için zaruri bir ihtiyaçtır.

Tabletlerin büyük bir kısmı, üzerlerine menşeiini gösteren bir rumuz ve kayıt numarası yazıldıktan sonra envanter defterine geçirilmiştir. Tabletlerin gayet kısa bir tasvirini veren bu envanterlere takriben 35 000 tablet kaydolunmuştur. Ayrıca hafirlerin bazıları buldukları tabletlerin envanter ve kataloglarını neşretmişlerdir. Bu suretle Sippar, Kiş ve en mühim olarak Lâgaş tabletlerinin tamam veya kısmî envanterleri Fransa'da intişar etmiştir. 1937 senesinden itibaren o zamana kadar envantere geçmemiş olan tabletlerin mufassal bir ilmî kataloguna başlanmıştır. En büyük kısmı fiş sistemiyle yapılmış olan bu kataloga Adab, Uruk guruplarının hepsi, Nippur, Umma ve Pazriş-Dagan guruplarının büyük bir kısmı geçirilmiştir.

Tabletler, başlangıçtanberi menşelerine göre basit ve tabîî bir tasnife tâbi tutulmuştur. Tabletlerin devir ve muhteviyatlarına göre büyük gurupların küçük guruplara ayrılması ve bu küçük guruplar içinde tarih gösteren vesikaların kronolojik sıraya konması gibi daha ince bir tasnife, ancak son zamanlarda başlanmıştır. Bu iş ilmî katalogizasyon ile beraber gider, büyük guruplar içinde tesbit edilen küçük guruplara ait tabletler fiş katalogunda aynı renkteki kartlara kaydolunmakta ve bu suretle katalogda guruplar hemen göze çarpmaktadır.

Konservasyon, muhafaza, kayıt ve tasnif her ne kadar mübrem ise de, çivi yazılı tabletlerle alâkadar işlerin en önemlisi neşriyat işidir. Tablet koleksiyonları umumiyetle eski eserlere mahsus müzelerde muhafaza edilirler; fakat onların, herhangi bir san'at eseri koleksiyonundan farklı olup, mahiyetine göre bir vesika arşivi veya bir el yazıları kütüphanesi olduğu aşikârdır. Antikalar ve san'at eserleri müzede sırf teşhir edilmek suretiyle seyirciler için doğrudan doğruya bir malûmat ve zevk kaynağı olabilir. Halbuki çivi yazılı bir tablet tam bir el yazısı gibi ancak reproduksiyon ve teksir yoluyla, alâkalı âlimlere arzedilip, onların tetkikleri sayesinde bilimum ilim dünyasıyla münevverlerin istifade edebilecekleri bir hale getirilebilir; binaenaleyh metinleri neşredilmeyen bir tablet koleksiyonu işlenmeyen hir madene benzer ve hiç bir kıymet ifade etmez. Bu, tabletlerin ilk bulunuşdanberi anlaşılmasıdır.

Geçen asırda el yazıları neşriyatında mutad olarak kullanılan tabîî usulü çivi yazılı vesikaların neşri için de tatbik edilmiştir. Bu iş için çivi yazısında kullanılan işaretlerin matbaa harfleri imâl edilmiştir. Sonra tabîî usulünden

vaz geçildi; çünkü hem çok pahalı idi hemde çok değişiklik arzeden metinlerin ilmî tetkikat için elzem olan hakikî şeklini göstermekten uzaktı. Bugün tabletlerin mükemmel fotoğrafları çekilebilirse de bunların bir kitapta en ince teferruatı ile basılabilmesi ya gayri mümkündür, veya pek çok emek ve masrafa malolur; binaenaleyh metin neşriyatında bugün kullanılan usul asiriologların orijinale sadık kalarak el ile yaptıkları kopyaların basılmasıdır. İyi bir el kopyası yazının bütün teferruatını göstermekle beraber aynı zamanda metnin ilk tefsiri ve dolayısıyla ilmî işlenmesinin birinci mertebesidir. Bundan sonra metin neşriyatından bahsedildiği zaman bu son söylenen usul kastedilmektedir.

İstanbul müzesi, tabletleri toplamağa başladığı andan itibaren neşriyatın ehemmiyetini lâıkiyle takdir etmiştir. Asariatika nizamnamesinde izah edildiğine göre, hafriyattan çıkmış olan tabletlerin neşir hakkı hafire aittir; binaenaleyh İstanbul tabletlerine ait neşriyat faaliyeti, uzun zaman ecnebi hafirlerin veya hafriyat yaptırmış olan müesseselerin eline kalmıştı. Esaslı ilmî vazifenin ifasında Deutsche Orient Gesellschaft ile Berlin müzeleri en büyük varlık gösterdiler. Zira İstanbul'a ait Boğazköy tabletlerinin metinlerini ihtiva eden 39 cilt, 1916 senesinden itibaren onlar tarafından çıkarıldı. Louvre müzesi yukarıda bahsi geçen Lâgaş tabletleri kataloğuna birçok metin kopyalarını idhal etti. Sippar tabletlerinin kataloğunda da bazı metin kopyaları bulunmaktadır. Philadelphia müzesi kendisine düşen Nippur tabletleri neşriyat serisinde bir kaç cildi kısmen İstanbul metinlerine tahsis etmiştir. Bununla hafirlerin İstanbul tabletleri neşri hususundaki faaliyeti bitmiş gibi görünmektedir; ancak Çekoslavakyalıların yaptığı Kültpe kazısından gelen tabletlerin neşirini hafir vaktiyle taahhüt etmiş olduğundan aradan 20 sene geçmiş olmasına rağmen belki bu vadin, günün birinde yerine getirilebileceği ümit edilebilir. Alman müesseselerinin Boğazköy neşriyatına istikbalde devam edebilmesi çok şüphelidir. Vaktiyle hafriyat yaptırmış olan diğer müesseselerin artık İstanbul metinleri neşriyatıyla âlakadar olmayacakları anlaşılmıştır.

Bundan başka bir neşriyat tarzı vardır ki o da müzenin bu sahada çalışan herhangi bir âlime hususî bir metin grubunun, kendi masrafiyle neşriyatına müsaade etmesidir. Bu sistem eskidenberi British Museum'da kullanılmış ve gayet iyi neticeler vermiştir. Önasya şube müdürlüğünün memnuniyetle verdiği müsaade ile muhtelif İngiliz ve ecnebî asiriologlar tarafından yüzlerce kitap ve makalede oradaki mevcut metinlerin birçoğu intişar etmiştir; fakat bu sistem başka büyük müzelerde pek rağbet görmediği gibi, İstanbul'da da iyi bir netice verme niştir; zira ecnebî âlimler, 40 senelik bir zaman zarfında ancak beş defa hususî tablet gruplarını neşretmek için müracaat ettiler. Binaenaleyh İstanbul kolleksiyonunun ölçsüz zenginliğini tanıtmak ve bu suretle geçmişin kıymetli mirasını canlı bir malûmat kaynağı haline koymak için tek çare, müzenin kendi teşebbüsüyle neşriyat işine girişmesidir. Filvaki 1926 senesinde bu istikamete ilk adım atılmıştır, 1944 senesinde de ilk defa olarak müzenin kendi mütchassıslarının iştiraka-

kiyle ikinci bir metin neşriyatı yapılmıştır; fakat başarılacak olan işe nazaran müzenin bu iki neşriyatı ancak başlangıç sayılabilir. Bu vaziyet neşredilmiş ve edilmemiş tabletlere umumî bir bakışla derhal anlaşılır.

Yukarıda bahsettiğimiz muhtelif şekillerde neşredilmiş olan başlıca metin gurupları:

Yeni Şumer, Eski Babil, ve Pers devrine ait olan hukukî ve idarî vesikalarla yine Eski Babil devrine ait olan şumerce yazılmış edebî metinler ve Boğazköy tabletlerinden seçilmiş bazı paçalar teşkil eder.

Ona mukabil müstakbel neşriyat için geniş, mütecanis ve mühim bir malzeme mevcuttur. Bir neşriyat programını çizmek, bugün kısmen meçhul olan birçok âmillere tâbi olduğundan imkânsızdır. Ancak her hangi bir programın, ilk neşredilmesi lâzım gelenler ve daha sonra neşredilecekler gibi iki kısımdan ibaret olacağı söylenebilir. Lâgaş, Umma, Puzriş-Dagan, Kaniş (Kültepe). Kiş, Şuruppak, Uruk tabletleri ikinci kısma dahildir. Bütün kolleksiyonun yarısından fazlasını teşkil eden Lâgaş, Umma ve Puzriş-Dagan tabletleri diğerlerine nazaran yeknesak olup, bu cins tabletlerden başka müzelerde bulunanların da büyük miktarda neşredildiğinden şimdilik bırakılabilirler. Kültepe tabletleri ise, bir kısmı müzenin ilk neşriyatında bulunup geri kalanların neşir hakkı henüz hafire aittir. Halihazırdaki vaziyetleri pek iyi olmayan Kiş tabletlerinin mühim bir kısmının kopyaları hafirin katalogunda mevcuttur. Hem İstanbul hem de Berlin'deki Şuruppak tabletlerinin tiplerini kâfi derecede temsil eden numuneler intişar etmiş bulunmaktadır. Çok bozuk olan Uruk tabletlerinin başka müzelerin neşriyatından tanınmayan en mühim gurubu bir Amerikalı mütehasıs tarafından müzeden aldığı fotoğraflara göre kopya edilmektedir. Bu izahattan yukarıda bahsi geçen grupların neşre değeri olmadığı mânası katıyen çıkarılmamalıdır. Sadece bunların herhangi bir programın daha sonraki merhalelerinde nazariitbare alınması lâzım geldiği belirtmek istenilmektedir.

Programın birinci kısmına Hattuşaş (Boğazköy), Sippar, Adab, Aşşur, Nippur kolleksiyonları dahildir. Boğazköy tabletleri hititologlarımızın tabii faaliyet sahası sayılır. Şimdiye kadar Berlin müzesinin ifa ettiği neşir vazifesine bundan sonra müzemizce devam edileceği ümit edilmektedir. Küçük, fakat kıymetli olan Sippar kolleksiyonundan Yeni Babil devrine ait akkatça edebî metinler ve 40 sene evvel intişar eden Eski Babil hukukî ve idarî vesikalar yeniden maksada uygun bir tarzda kopya edilmelidir. Adab kolleksiyonunun hiç olmazsa adet itibariyle büyük, muhteviyatı mütecanis ve ekserisi şumerce yazılmış Eski Akkat idarî ve hukukî vesikalarının neşri lâzımdır. Fena vaziyetleri dolayısıyla Aşşur tabletleri hakkında henüz bir fikir verilemez; ancak çok bozuk olan bu tabletlerden istifade edebilmek için hafriyat esnasında alınmış, fakat ekserisi Berlin'de bulunan fotoğrafları kullanmak şarttır. Bu tabletlerden idarî ve hukukî vesikalar; edebî metinler; lûgat, işaret listeleri; omina gibi ilmi metinler şüphesiz neşre değer üç büyük grup teşkil edeceklerdir. Tablet adedi, nevilerinin çokluğu ve muhteviyatlarının zenginliği yüzünden Nippur kolleksiyonu neşriyat sahasında

ön plânda gelmektedir. Bu kolleksiyonun katalogu çok ilerlemiş olduğundan neşrine derhal başlanabilir. Bu kolleksiyondan neşredilmesi lâzım gelen başlıca gruplar şunlardır:

Hukukî ve idarî vesikalardan şumerce yazılmış olan Akkat ve ondan evvelki devre ait; Yeni Şumer; neşriyatı hazırlanmakta olan Eski Babil; akkatça yazılmış olan Kas devrine ait; Yeni Babil ve Pers devrine ait olanlardır.

İdarî işlere mahsus Kas devrine ait mektuplar.

Başlıca kısımları lûgavî; edebî; riyazî; metrolojik ve hukukî olan talebe mümarese tabletleri.

Akkatça, ve üç ecnebi âlimin çalışmasına rağmen hâlâ bitmek bilmeyen şumerce edebî metinler.

Tarihî metinlerle eski kitabelerin Babilliler tarafından yapılmış olan kopyaları.

Bahsi heçen bu metin grupları hakkında arzedilen malûmat, tablet adedine nazaran dünyada ikinci gelen İstanbul kolleksiyonuna dair ancak cüz'î bir fikir verebilir. Artık bu eşsiz kolleksiyondan neşriyat yoluyla istifade etme ve ettirme zamanı gelmiştir. Bu hususta İstanbul müzesi bütün büyük ve orta tablet kolleksiyonlarına malik olan müesseselere nazaran çok geri kalmıştır. British Museum, kendi idaresi altında üç seri olmak üzere 51 i şumerce ve akkatça, bir tanesi de hititçe metinleri ihtiva eden topyekûn 52 büyük cilt neşretmiştir. Berlin müzesi ise, Deutsche Orient-Gesellschaft'ın çıkardığı 15 ciltten maâda, 22 cilt çıkarmıştır. Bundan başka yukarıda bahsi geçen İstanbul Boğazköy tabletlerinin neşriyatından Berlin'e ait metinlerin kopyaları da vardır. Şimdiye kadar 23 ciltten ibaret olan Louvre müzesi tablet neşriyatına halen devam etmektedir. Kolleksiyonu İstanbul kolleksiyonunun ancak üçte biri kadar olan Philadelphia Üniversitesi, iki seri olmak üzere 26 neşriyat cildini çıkarmıştır. Daha küçük olan bazı kolleksiyonlar tablet adedine nazaran daha büyük bir faaliyet bile göstermişlerdir.

İstanbul müzesinin neşriyat hususunda bu kolleksiyonlardan okadar geri kalması müze kadrolarında uzun zaman bir asiriyoloğun bulunmamasıyla kolayca izah edilir; ma'mafih vaziyet şimdi esaslı bir surette değişmiştir. İstanbul Üniversitesinin yeniden teşkilâtlandırılması, Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin teessüsüyle şumerce akkatça ve hititçe tedris ve tetkik mekalekete ihdas edilmiştir. Angaje edilen profesörler ve mezkûr şubelerden mezun olanlarla ecnebi üniversitelerde bu gibi tahsili yapmış olan gençler kıymetli bir neşriyat ekibini teşkil ederler. Müzede mütehassis sıfatıyla çalışanlarla fakültelerdeki profesör, doçent ve asistanlar İstanbul metinlerinin neşriyatını ele alırlarsa kısa bir zamanda İstanbul çivi yazılı metin neşriyatını beynelmilel bir seviyeye yükselterek, müzeye düşen bu vazifenin ifasıyla ıme mühim bir hizmette bulunmuş ve aynı zamanda İstanbul tablet kolleksiyonuna dünyanın kolleksiyonları arasındaki lâıyk olduğu mevkii kazandırmış olacaktadırlar.

MÜZE KÜTÜPHANESİNE VAKFEDİLEN KİTAPLAR

ve

VAKIFLARI

Yazan: *Vefik Tura*

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Şark Kütüphanesini teşkil eden binlerce cilt kitaptan başka bir de erbabı irfan tarafından toplanılıp hayat ile alâkaları kesildikten sonra varisleri tarafından ibkay-i namları için bu Müesseseye vakfedilen asar vardırki bunların da yekûnu iki bine yaklaşmaktadır.

Tarih ve edebiyat sahasında eserleri ile beraber ebediyen yaşayan bu muhterem ölülerin birisi, şiir ve edebiyat âleminde büyük bir nam bırakan Ricaî zade Mahmut Ekrem, diğeri Abdülhamit devri Sadr-ı azamlarından Müşir Cevat Paşanın kardeşi Ferik Mehmet Şakir Paşa, üçüncüsü de, Şair ve Müverrih Diyarbekir'li Said Paşadır.

Bu üç edib'in bıraktıkları kıymettar kitaplar, muhtelif tarihlerde Müzeye maledilmişlerdir. Bunlardan ilk önce gelenler, Recai zadenin metrukâtıdır ki yüzlerce cilt teşkil eden bu kitapların ekserisi tarih ve edebiyata taalluk ettiği gibi muayyen ilim şubelerine ait olanları ve bir hayli de edebi romanlar vardır.

El yazması asarı da ihtiva eden bu kitapların arasında güzel nesih ve ta'lik hatları ile yazılmış Hafız, Sabri, Enveri, Sabit ve saire gibi divan Şairlerimizin kıymetli eş'arı mevcuttur. Hatta bu yazma kitaplardan birisi de vak'anüvis Esad efendinin kendi el yazısıyla yazılmış «Sefername-i hayır» adlı tarihçesidir. Müverrih, eserinin mukaddemesi sonuna şu tarihi yazmıştır:

Maksad-ı hayır ile Sefer eyledi Sultan Mahmut
Oldu Şadan-i- Kerem gördüğü Büldan-ü- kura

Es'ada, ol seferi natık olan mazbatanın
Nam-i- tarihi «Seferüname-i- hayır» olsa sezâ

Bu tarihin son mısraındaki «Sefername-i hayır» terkibi vak'anın cereyan ettiği 1246 hicri senesini göstermektedir.

1264-1847 tarihinde İstanbul'da doğan Ekrem beyin şiir ve edebiyat sahasındaki inkişafkâr kudretini gören, devrin Şuray-ı Devlet Reisi Mithat Paşa, kendisini üçbin kuruş maaş ile Şuray-ı Devlet Muavinliğine getirmek suretiyle mahalline maruf bir kadrişinaslık göstermiş ve Sultan Aziz'in

azman-ı saltanatına tesadüf eden bu tevcih-i vecih, ikinci Hamit devrinde de azalık suretiyle mazhar-ı taltif ve takdir olmuştur.

Şuradaki vezaifi arasında memleketin irfan âlemine hizmetten geri durmayan büyük üstad, bir taraftan da Galata Sultaniyesi ve Mülkiye mekteplerinde edebiyat dersi veriyor ve güzide telebeler yetiştiriyordu; Fakat her kalem ve irfan sahibinden ürken ve kuşkulanan Saray, onun talebelerine Vatan, Millet ve hürriyet aşklarını aşılamasından korkmuş ve onu bu kud'si meslekten çekerek uhdesinde yalnız Şurâ azalığını bırakmıştır.

Ekrem Bey sevdiği bu tedris yolundan ayrıldıktan sonra boş durmamış, zamanın gazete ve mecmualarında kıymetli yazı ve şiirler yazmış, mensur, manzum ve tercüme olarak yirmiyi müteceviz eser bırakmıştır.

Memleketimizde meşrutiyetin ilâniyle hürriyet güneşinin doğduğu tarihe kadar kalemi ile çalışan bu, büyük edib, Kâmil Paşa kabinesinin teşekkülü sırasında Evkaf Nazırı sıfatıyla siyasiyata karışmıştır.

Bir aralık kendisine en ziyade elyak olan Maarif Nazırlığını da deruhde etmiştir. Ancak bu dağdağalı işlerde fazla kalmıyarak çekilmiş, Ayan Meclisine âza olmuştur.

Vefatına tesadüf eden 1329-1911 ikinci Kânununa kadar bu son vazifesinde kalan Üstad, vasiyeti mucibince sevgili Nejad'ının Küçüksudaki kabrinin yanına defnedilmiştir.

Mahmut Ekrem beyin kitapları Müzeye geldikten sonra Müzeler Müdürü olan Halil Bey merhum, üstad'ın oğlu Ercümen Ekrem'e 27 Eylül 330 tarihiyle yazdığı tezkerede:

«Üdebay-ı Osmaniye meyanında bir mevkı-i mümtaz ihraz eden peder-i «mağfur ve mükerremleri Ekrem Bey merhumun hal i hayatında bu devlet» «ve millete ve ezcümle vatana ifa etmiş oldukları hidemat-ı fevkalâdeye» «ilâve-i faika ve millete bergüzar olmak üzere kütüphane-i irfanlarını tezyin» «eden asarın Müze-i Humayun hütüphanesine ihdasını vasiyet buyurmuş» «olmaları, merhumun ilelebed rahmetle yadına vesile-i cemile teşkil edeceği..» beyaniye müzeler namına teşekküratını bildirmiştir.

Müze kütüphanesini zenginleştiren vakıf kitaplardan ikincisi; kılıcı kadar kalemine de hakim ve sahip olan ve «Yeni Osmanlı Tarihi» adıyla hazırladığı büyük eserin ikinci cildine kadar olan kısmını neşreden müverrih Şakir Paşanın kitaplarıdır.

Askerî, tarihî, edebî ve ilmî asardan teşekkül eden bu kitapların hey'et-i umumiyesi matbu olup yalnız bir tanesi el yazmasıdır. Ta'lik hattı ile yazılmış olan bu kitap da müverrih (Âli) nin (Nusretname) adlı eseridir.

Âli bu eserinde, Lala Mustafa Paşanın 985 tarihindeki Azerbaycan ve Şirvan seferlerini tasvir etmekte ve mukaddimesinde şu;

Hanı Muradın devletinde açılıp Nat-ı Zemin
 Vaktidir yaran-ı piyade Şah avına süre-at
 Saî daî o dem ilhamı rabbani ile
 Didi tarihin, Acem Şahı ola nağâh mat

tarihini söylemektedir.

Şakir Paşa, 1277 - 1855 tarihinde Bursa'da dünyaya gelmiştir. Babası, Karahisarlı Mustafa Asım Beydir.

Uzun yıllar sefaret ateşemiliterliklerinde, Atina sefaretinde bulunmuş, bir aralık kardeşi Cevat paşanın Başyaverliğini yapmıştır.

Bilâhara Teftiş-i-askerî Komisyonu Azalığına tayin olunan Şakir paşa, en son vazifesi olan Van Fırkası Kumandanlığından emekliler arasına karışmıştır.

Tekaüdlük devrini boş geçirmiyen Paşa, telifât ile uğraşırken bir taraftan da Galatasaray Sultanisinde - Şimdiki Lise - Tarih tedrisatına devam ediyor idi.

Sütcülük, Arıcılık gibi fenni vadilerde de kalem oynatan bu Üstad'ın müteaddid ciltlere taksim edip tamamını bastırma muvaffak olamadığı «Yeni Osmanlı Tarihinden» başka tab edilmemiş (Mısır Tarihi), (Selahaddinî Eyyubî) ve (Tarih-i-İslâm ve Osmani) namındaki eserleri de keza basılamamıştır.

Daha Harbiye tahsilini ikmal etmeden zuhur eden 1293 - 1876 Rus harbine iştirak için mektepten kaçarak cepheye koşan ve aldığı gazâ nişanesiyle İstanbul'a dönen bu şanlı kahraman, ömrünün son yıllarını, memleket evladlarını yetiştirmek, irfan kütüphanelerimize kıymetli eserler vermek üzere çalışır iken kaderin kötü bir tecellisi ile 1322 - 1914 tarihinde Karahisar'da bir kazaya kurban gitmiş ve cenazesi İstanbul'a getirilerek Büyücadadaki medfenine tevdi edilmiştir.

Bu büyük adamın vefatından sonra refikaları tarafından kitapları Müzeye teslim edildiği zaman Müzeler Müdürü Halil Bey merhum kendilerine 10/Teşrinisani/330 tarihini taşıyan şu tezkereyi yazmışlardır:

«Müverrihin-i Osmaniye meyanında bir mevki-i mümtaz ihraz eden zevci»
 «mağfur ve muhteremleri Şakir Paşa merhumun hal-i hayatında bu devlet»
 «ve memlekete ifa etmiş oldukları hidemat-ı-fevkalâdeye ilâve-i-faika ve»
 «millete bergüzar olmak üzere kıymettar kütüphanesinin Müze-i Humayun'a»
 «ihdasiyle merhumun ilelebed rahmetle yadına vesile-i cemile teşkil edecek»
 «olan işbu emr-i-hayre delâlet buyurulmasından dolayı gerek idare-i acizane»
 «namına, gerek müşarünileyhle olan pek kadim hukuka binaen nam-ı»
 «kemteraneme olarak arz-ı şükranı mücaseret eylerim.»

Birer ilim hazinesi olan bu teberruattan üçüncüsünü ve en zenginini teşkil eden kitaplar, şair, edib, ve müverrih olan Diyarıbekirli Said Paşanın vârisleri tarafından Müzeye ihda edilen kitaplardır.

Bu kitaplar, uzun yıllar Diyarbekir Vilâyeti Vergi Mümeyyizi Hamid Bey namında bir zatın nezdinde mahfuz kalmış ve nihayet 1333 senesinde ikinci ordu menzil müfettişliğince meccanen nakilleri temin edilerek İstanbula gönderilmiş ve mülga Maarif Nezaretince bu iş için yollanılan tahsisatın sarfına mahal bırakılmamıştır.

Sait Paşanın ölümünden 20 küsur sene sonra Müzeye gelen bu kitapların içinde muhtelif ilim şubelerine ait kitaplar olduğu gibi tarih ve edebiyata mütedâir eserler, mecmualar ve el yazısı nüshalar mevcuttur. Bilhassa bunların arasında bu, büyük Edib'in kendi el yazmasını ihtiva eden «Mirat-ı İber» adlı tarihe ait olan müsveddeler, tamamlamaya muvaffak olamadığı divanı, Arapçadan tercümelemler ve hatta meşhur «Kaside-i bürde» nin tercümesi ve saire gibi âsar da vardır.

Bu değerli kitapların vurudundan sonra memleketimizin tanınmış edib ve şairlerinden «Fırak-ı Irak» nazımı Süleyman Nazif bey merhum tarafından babasının kitapları arasına konulmak üzere «Divan-ı Şevket», «Yusuf ve Züleyha», «Gülûstan ve Büstan», «Bahrülhakayık» gibi yazma eserler de ilâveten vakf-ü ihda olunmuştur.

Şair bir sülâleye mensup olan Sait Paşa, 1248-1832 senesinde Diyarbekir'de doğmuş ve orada yetişerek ehliyet ve kifayeti kendisini Diyarbekir mektupçuluğuna kadar yükseltmiştir.

1289-1872 tarihinde eski devrin Mülkiye Paşalık rütbelerinden olan miri miranlık payesiyle Ma'muretilaziz mutasarrıfı olan Sait Paşa, Şark vilâyetlerimizin muhtelif mıntakalarında vazife gördükten sonra tekaütlüğünü istiyerek ilmi ve edebî sahada çalışmaya başlamıştır; fakat Abdülhamid hükûmeti, onun bilgisi kadar idarecilikteki vukuf ve kudretinden müstağni kalamıyarak 1306-1888 senesinde rütbesini bir derece daha yükselterek Muş mutasarrıflığına getirmiş ve bilâhare şahsî arzusu üzerine Mardin'e tahvil eylemiştir.

Ancak ömrü vefa etmediğinden Mardinde bulunduğu sırada, yani 1308-1890 tarihinde gözlerini hayata kapamış ve temiz namını ebediyete bırakmıştır.

Bu, büyük edib'in manzum eserlerinden birkaç numune veriyorum;
Beyitlerinden:

Hak ve bâtil nur-ü- adil ile nümayandır «Sait»
Fark olunmaz Nik-ü bet gitse nazardan âfitap

Ahlah manzumesinden:

Seyyat insana nefsi-i kemterininden gelir
Her hacalet âdeme su-i karininden gelir
izzet-ü-zillet mekâna hep mekininden gelir
istikamet, müstakimülhale dininden gelir
Müstakim ol Hazreti Allah utandırmas seni

Divanından:

Küfran-ı nimet eyleyen atlaslar içinde
Olmaz da ne olur har gibi bir gün çula muhtaç
Sen ey «Sait» asla kapama çeşmi niyazı
Ta eylemeye sağ gözü rabbim sola muhtaç

RECHERCHES SUR LA TITULATURE DES TABGAÇ

Louis Bazin

Agrégé de l'Université, Membre
de la Société Asiatique et de la
Société de Linguistique de Paris

On sait le rôle important qu'ont joué les *Tabgaç* dans l'histoire chinoise: ce peuple, installé dans l'extrême-nord du Chan-si à la fin du IIIe siècle de l'ère chrétienne, parvient, sous la direction de chefs énergiques, à conquérir la Chine du nord, d'abord jusqu'au Fleuve Jaune (fin du IVe siècle), puis jusqu'au bassin du Houai-ho inclusivement (seconde moitié du Ve siècle), fondant la Dynastie des Wei qui régnera jusque vers l'an 550 sur toute la Chine septentrionale. [1] Les historiens, se fondant essentiellement sur des données ethnographiques et culturelles, estiment que les *Tabgaç* étaient un peuple pré-turc. C'est également l'opinion du Pr. W. Eberhard, de l'Université d'Ankara, qui vient de leur consacrer une monographie extrêmement bien documentée: "*Das Reich der Toba*" [2] in Nord-China; eine soziologische Untersuchung, qui doit prochainement paraître dans la collection: «Internationales Archiv für Ethnographie» (Brill, Leiden). Cet ouvrage fournira de précieux renseignements, non seulement aux sinologues, mais encore aux turcologues, puisqu'il représente le premier travail systématique entrepris sur la sociologie pré-turque.

Il nous a paru qu'il était de première urgence pour la turcologie de rechercher si l'on ne pouvait, parmi les asses nombreux *mots tabagaç* conservés dans les annales chinoises, retrouver des formes pré-turques, qui confirmeraient définitivement les hypothèses sur l'origine pré-turque des *Tabgaç*, tout en nous apportant des indications inédites sur la préhistoire de la langue turque.

Le Pr. Eberhard a bien voulu mettre à notre disposition, pour cette recherche, toute la documentation dont il disposait: il a même rétabli pour nous, d'après le système de Karlgren, la pronociation que devaient représenter, à l'époque, les signes chinois entrant dans les transcriptions du *Tabgaç*. Aussi tenons-nous à lui exprimer ici notre bien vive reconnaissance.

[1] L'importance des *Tabgaç* est telle, que les Turcs, les Arabes et les Byzantins du Moyen-Age donneront leur nom à toute la Chine du nord, ou "*Maçin*": turc ancien "*Tabgaç*", arabe "*Tamğaj*", grec byzantin "*Tauğast*".

[2] "*Toba*", est le nom des "*Tabgaç*", en chinois classique.

Nous ferons, dans cet article, porter notre étude sur une série de mots qui offrent une excellente prise à nos recherches: ce sont dix-neuf titres de dignitaires et de fonctionnaires, dont les sources chinoises donnent la traduction. On trouvera toutes références les concernant dans l'ouvrage précité du Pr. Eberhard (dernière partie: "Schluss,,).

Il faut tenir compte, dans la reconstruction de ces mots *tabğaç*, de l'incapacité du chinois à rendre exactement les phonèmes étrangers: le système graphique chinois n'est pas analytique; chaque signe représente une syllabe complexe et correspond à un mot; les Chinois transcrivent donc les mots étrangers par syllabes, en essayant de trouver, pour chacune, le mot chinois dont les sons conviennent le mieux, comme en une sorte de rébus; mais, étant donné le caractère très spécial du phonétisme chinois, il ne peut s'agir le plus souvent que d'approximations. En particulier, le timbre des voyelles ne peut être rendu avec précision: on trouvera souvent des diphtongues ou des triphthongues comme équivalents de voyelles simples. La gutturale *g-ğ*, les sifflantes *s* et *z*, les liquides *l* et *r* sont particulièrement difficiles à noter, en chinois, dans certaines positions (ainsi, *-l* en fin de syllabe ne pourra être représenté que par des sons vaguement approchants, tels que: *-l*, *r* ou *-u*). Ces difficultés de transcription amèneront très souvent des notations défectives (absence d'un phonème) ou superflues (présence, nécessaire faute d'une autre possibilité, d'un son supplémentaire).

***

Voici, par ordre d'importance, les titres officiels des *Tabğaç*, selon leur prononciation chinoise ancienne rétablie d'après Karlgren (dont nous suivons les notations); nous les faisons suivre immédiatement de leur traduction chinoise [1]

1. *d'ek-t'sen* «le plus proche parent de l'empereur». [2]

La seconde syllabe (cf. mots suivants) représente un suffixe **-çin - *çin*, qui sert à la formation des noms de fonction des professions (cf. turc: *aş-çi* «cuisiner», *bük-çi* «gardien», mongol: *qoniçin* «pâtre (de moutons), etc...).

La première syllabe peut représenter **däk* ou **täk*, mais, étant donné que les plus anciens textes turcs ne présentent pas d'occlusives dentales sonore, *d-*, à l'initiale, mais seulement des sourdes, *t-*, on doit admettre que le *d-* chinois est une approximation pour *t-* (nous rencontrerons beaucoup de cas où une sourde est rendue par la sonore correspondante, et réciproquement). Nous devons donc, semble-t-il, opter pour: **täk*

Le mot restitué serait donc: **täkçin*, où l'on peut isoler le suffixe *-çin*; quant au radical **täk*, nous pensons qu'il signifie «côté, entourage

[1]. Pour la notation du pré-turc, nous adoptons le système en usage pour le turc ancien (*ä = e* ouvert; *e = é* fermé; *q, ğ =* formes vélaires de: *k, g*; *j = c* turc moderne; *n = n* guttural, soit *ng* — «sağır nun»; autres signes, comme en turc actuel; *d =* spirante dentale sonore = «delta» grec moderne.

[2]. L'empereur lui-même porte un titre chinois.

immédiat», et est à rapprocher du mongol *tägä* «côté», *tägä-rä* «à côté, près», et particulièrement du turc ancien *täg-rä* «autour», *täg* «être en contact avec», Kaşgari *täg-in-* «être reçu par un grand personnage»; le nom des plus proches parents de l'empereur, dans les inscriptions turques, *tägin*, doit provenir de la même racine *täk.

*täk-çin serait donc «celui qui est en contact immédiat avec l'empereur», ce qui cadre bien avec le sens chinois, «le plus proche parent de l'empereur».

2. *uo-jiwie-t'sen* «l'entourage plus large de l'empereur».

La première syllabe peut représenter: *u*, *ü*, *o*, *ö*. La seconde débute par un groupe complexe, comprenant la chuintante sonore *j* (= *J* français), suivie de *w* et d'une mouillure, rendue normalement par *z* (cf. mot No 6, *k'iet-*). La valeur de *j* peut être soit *ʃ* (la sonore chuintante proprement dite n'existant pas en turc ancien), soit la mi-occlusive chuintante proprement dite n'existant pas en turc ancien), soit la miocclusive chuintante *ç* (peut-être sonorisée en *j* (= *c* turc moderne) sous l'influence d'une sonore contigue); quant au groupe *w*⁺ mouillure, il doit représenter *g* (occlusive gutturale prépalatale sonore et mouillée); le *g* est en effet, dans diverses positions, très difficile à rendre en chinois, e. nous connaissons quelques cas, dont un très sûr [1], où il est rendu, faute de mieux, par *w*; on sait que le *w* proprement dit n'existe pas dans le plus ancien turc, donc ne doit pas se trouver ici. «*jiwie*» paraît donc devoir être lu **çgä-* (**jgä?*) ou **ʃgä-*; le mot étant ainci pré-palatal, l'harmonie vocalique nous oblige à opter pour: *ü* ou *ö* dans la première syllabe. La dernière (la même que dans la fin du mot No 1) sera: *-çin*.

Nous aurions donc quatre restitutions possibles: *üçgäçin, *üşgäçin*, *öçgäçin*, *öşgäçin*. De toute façon, on peut isoler un double suffixe, **-gäçin*, qu'on retrouvera dans les mots No 10 et No 11, et qui forme un nom d'agent, de profession, comme son correspondant mongol *-gaçi/gäçi* (*-açi/-äçi*), dans *ala'açi* «boucher», de *ala-* «tuer,,», *biçi'äçi* «scribe,,», de *biçi-* «écrire,,», etc., et comme son correspondant turc ancien, qui présente avec lui une différence de vocalisme: *-ğuçi/-güçi*, dans: *ölürgüçi* «meurtrier,,», de *ölür-* «tuer,,», *qolğuçi* «mendiant,,», de *qol-* «mendier,,», etc..

Il s'agirait alors d'un nom d'agent tiré d'une racine verbale **üç-*, **üş-*, **öç-*, ou **öş-*. A notre connaissance, la racine **öş-* n'est pas attestée; en outre, ni la racine *üş-* «se rassembler,,», ni la racine *öç-* «s'éteindre,,», ne donnent des sens satisfaisants, Il n'y a pas, enfin, à date historique, de racine **üç-* en turc; mais la comparaison du mongol *üjä-* «voir,,», avec le turc *üçün* «en vue de pour,,», qui peut très bien être un ancien gérondif en *-n*, comme la particule ancienne *qat-in* «de nouveau,,», (de *qat-* «ajouter,,»),

[1] Le mot *tabğaç*: *k'iaet-iwo* «peu, petit», que nous transmettent les sources chinoises, peut être interprété, selon la plus grande vraisemblance: comme une forme: *küçig, qui représente l'origine commune des deux formes du turc ancien *küçig* «petit», et *osmanlı küçük* «id.».

permet de supposer l'existence pré-historique d'une racine verbale **üç-* "voir,, (d'où turc *üç-ün* "en vue de, pour,, , ef. mongol *üjü *üçü*), dont *üç-gä-çin serait le nom d'agent, "celui qui voit (l'empereur),, , sens qui conviendrait ici (entourage de l'empereur, mais non immédiat, à la différence du *täk-çin "celuli qui esi en contact immédiat,,).

Nous proposerons donc, mais sous toutes réserves, de lire "*uo-jwie-t'sen*,, comme: *üçgäçin (avec, peut-être, sonorisation de *ç* par *g*; *üjgäçin) "celui qui voit l'empereur,,.

3. *b'ji tek-t'sen* "secrétaire,,.

Nous pensons qu'on peut assez sûrement voir dans ce mot le dérivé en *çin* du mot turc ancien *bitig* "écrit, livre,, , de *biti-* "écrire,, : *biti çin *bitikçin, avec assouridissement de *g* par *ç*. Nous savons déjà, en effet, que le dernier signe, "*t'sen*,, , a la valeur *-çin*; il n'y a non plus aucune difficulté à voir dans "*tek*,, , une approximation phonétique de *-tik-*, avec "*e*,, , pour "*i*,, , comme dans "*t'sen*,, ; quant à "*bjt*,, , pour "*bi*,, , il comporte un "*j*,, , superflu: là encore, il s'agit d'une transcription approchante, le chinois ne pouvant rendre exactement "*bi*,, .

La valeur de *bitik-çin "secrétaire,, , n'est pas la même que celle du mot No 8, bien que les deux mots soient tirés de la même racine; il s'agit non pas d'un simple scribe, mais d'un haut fonctionnaire, secrétaire-archiviste de l'empereur (*bitik-çin, "préposé aux *bitig*,, , aux écrits, aux archives). Cf. No 8.

4. *puk-d'ai-t'sen* «valet de chambre de l'empereur».

Il est aisé de reconstituer ce mot sous la forme *boqtay çin. La présence du suffixe "*t'sen*,, = *-çin/-çin* indique qu'il s'agit d'un dérivé de nom exprimant une fonction: or, on trouve dans Kaşgari un mot *boxtay*, "sac à habits,, , proche parent de l'osmanli *bohça*, de même sens; la forme *boqtay que nous avons ici est la même avec, cette différence que la gutturale n'est pas spirante. Le *boqtoy-çin est le "préposé au sac à habits,, , le préposé à la garde robe de l'empereur.

La transcription "*puk-d'ai*,, , pour "*boqtay*,, , représente une bonne approximation; remarquons seulement que la différence entre sourdes et sonores (*p/b*, *d/t*) n'y est pas respectée; c'est là un fait extrêmement fréquent (cf. les mots No 5: "*güo*,, = "*qo*,, , No 8: "*p'iuet*,, = "*bit*,, , No 11: "*xuai*,, = "*gü*,, , No 16: "*xe*,, = "*gän*,, ; nous avons déjà vu, au mot No 1, "*d'ek*,, = "*täk*,,).

Il faut, de toute évidence, lire ce mot: *qapuğçin, dérivé *qapuğ* "porte,,

5. *gou-lak-t'sen* "porte-canne de l'empereur,,.

Si l'on isole le suffixe *-çin* (dernière syllabe: "*t'sen*,,), il reste un mot "*gou-lak*,, , qui doit désigner la "canne,, en question. Ce mot commence par une gutturale, sonore dans la transcription, mais qui doit être sourde dans le mot tabğaç, les seules occlusives gutturales initiales du turc ancien étant des sordes; cette gutturale, d'autre part, doit être post-palatale, puisque le

mot comprend la syllabe "lak, = laq, avec une voyelle a; quant à la diph-tongue "uo,, de "ġuo,, elle peut représenter "o,, ou "u,,. Le mot doit donc être lu: *qolaq ou qulaq.

De ces deux formes, seule la première se prête à une interprétation satisfaisante: on peut voir dans *qolaq un dérivé en -aq de qol "bras,,; en turc ancien, le suffixe -aq sert à former des noms dénominatifs à valeur diminutive [1]: yul "cours d'eau,, yul-aq "petit ruisseau,,; on aurait donc ici *qol-aq "petit bras,, qui désignerait soit une canne ordinaire, soit plutôt une sorte de sceptre, peut-être terminé par une main, symbole de puissance (?).

Nous proposerons donc de lire: *qolaqçin "porte-sceptre,,.

6. k'iet-miwan-t'sen "messenger,,.

La première syllabe débute par une occlusive gutturale sourde pré-palatale, puisque suivie d'une mouillure ("k'ie,, = "kâ,,); son -t finnl peut représenter: -t ou -l (cf. second paragraph, fin); "k'iet,, sera donc lu "kât,, ou "kâl,,. La seconde syllabe débute par "m,, et se termine par "n,,; quant à son vocalisme, représenté par le chinois "iwa,, il doit être labial, puisque la transcription chinoise comporte la semi-voyelle bilabiale "w,, (le son "a,, qui termine le groupe complexe "iwa,, ne saurait être retenu en raison de la loi d'harmonie vocalique, la première syllabe étant pré-palatale); or, la seule voyelle labiale pré-palatale possible, en turc ancien, à l'intérieur d'un mot, est la voyelle "ü,,; la seconde syllabe serait donc: "mün,,. La dernière, "t'sen,, est bien connue (= "çin,,).

Du simple point de vue phonétique, les deux lectures les plus vraisemblables sont: *kätmünçin ou *kälümülçin. La première forme ne se prête à aucune interprétation satisfaisante; la seconde, au contraire, permet de rattacher ce mot au thème turco-mongol kälä- "parler,, qu'on trouve dans le turc oġuz: kälüçü "parol,, (Kaşgari), dans le mogol: kälä- "parler,, et dont un dérivé, attesté en mongol, désigne précisément, comme "k'iet-miwan-t'sen,, un homme dont la fonction est de "parler,,: kälämürçi "interprète,,.

Nous pensons donc devoir lire: *kälümünçin "messenger,, et peut-être plus précisément "interprète,, mot qui correspond au mongol: kälämürçi, avec chute du deuxième "ü,, atone, et passage de la sonante "r,, à "n,, devant "ç,, (cf., pour cette évolution, le passage de la sonante "l,, à "n,, devant "ç,, dans le mot du glossaire d'Ibn - Mühenna: qınçır "louche,, = qılçır "id,, d' "Ertuhfet-üz-Zekiyye,,).

7. 'k'a-b'uo-t'sen "portier,,.

Il faut, de toute évidence, lire ce mot: *qopuğçin, dérivé de qapuğ "porte,, (= osmanlı: qapu, qapı); c'est l'actuel "kapıcı,, le "gardien de la porte,,. La lecture: "k'a" = "qa,, ne fait aucune difficulté; pour "b'uo,, =

[1] Cf. A. von Gabain, «Altürkische Grammatik» (Leipzig, 1941), p. 62, para graphe 57.

“*puḡ*”, cf. ce qui a été dit précédemment sur l’hésitation des transcriptions chinoises entre soudes et sonores (mot No. 4, fin), et remarquer que le chinois, ne pouvant rendre exactement -*ḡ* en fin de syllabe, remplace ce son par une diphtongaison de “*u*”, “*uo*”.

8. *p’iuet - tiuk - t’sen* “fonctionnaire de la poste attaché au palais impérial,,

Nous pensons que ce mot représente une transcription approximative de *bitigüçin (=turc ancien *bitigüçi* “scribe,, dérivé en -*güçi* de *biti* - “écrire,,). La première syllabe, “*p’iuet*,, présente, à l’initiale cette imprécision de sonorité (*p’* pour *b*-) que nous remarquons si fréquemment; son vocalisme “*ue*,, pour “*i*,, offre la complexité habituelle des notations chinoises: ne disposant pas de syllabes rendant exactement les sons des langues étrangères, les chinois sont spécialement embarrassés pour notre les voyelles simples, relativement rares dans leurs propres mots; aussi arrive-t-il fréquemment, comme ici, qu’ils recourent à un son complexe (en l’occurrence la triphthongue “*iue*,) dont un seul des éléments correspond au son à transcrire (“*i*,, dans le cas présent). Approximative - mais ingénieuse - est également la notation du groupe tabḡaç “*tigü*,, par “*tiuk*,,: le *t* - initial est exactement conservé, ainsi que le “*i*,,; quant au groupe “*gü*,, il est rendu, avec une sorte de métathèse: *gü/üg*, par une voyelle labiale suivie d’une occlusive gutturale.

Le sens de “scribe,, du mot *biti güçin ne correspond pas exactement à celui de “fonctionnaire de la poste,, indiqué par le commentaire; mais il peut très bien s’agir d’un “scribe de la poste impériale, attaché au palais,, valeur qui concilie l’étymologie du mot avec l’explication qu’en donnent les annales.

9. *ḡam-t’sen* “chef d’une station de poste,,.

Ce fonctionnaire est appelé, en turc ancien, *yam çı* (de *yam* “poste,,); en mongol: *jamçi*, et dans l’Histoire Secrète: *jamuçin*, mot qui a conservé le -*n* final du suffixe -*çin/çin* et comporte, entre *m* et *ç*, une voyelle de liaison. Il y a donc toute raison de lire ici: *yamçın “maître de poste,,. La seule difficulté est la transcription du *y* - initial, continue pré palatale, par un *ḡ*-, continue post - palatale: mais, ici encore, il s’agit d’une approximation, qui a l’avantage de permettre une notation exacte de “*a*,, et de “*m*,, suivants.

10 *k’ei-ḡai-t’sen* “bourreau,,

Nous croyons pouvoir lire ce mot: *käs-ḡü-çin*, et y voir un dérivé en *ḡü-çin* (suffixe de nom d’agent, cf No. 2 et mot suivant) du verbe: *käs* - “couper,,. Phonétiquement, *k’ei* pour “*käs*,, est normal, le chinois ne pouvant rendre le *s* final de cette syllabe, le remplace par une diphtongaison de “*e*,, (= “*ü*,,) en “*ei*,,; “*ḡai*,, pour “*ḡü*,, est aussi assez claire, la diphtongaison palatale en “*i*,, venant corriger la notation vélaire “*ḡa*,,: c’est un excellent exemple du caractère en quelque sorte “impressionniste,, des transcriptions auxquelles nous avons affaire.

Sémantiquement, la valeur de *käsğäçin est très claire, c'est "celui qui tranche (la tête),, ce qui convient parfaitement bien au sens de "bourreau,, donné par le commentaire.

II. *tsiat-xuai-t'sen* "fonctionnaire qui rédige les dossiers,,

La première syllabe commence par "ts,, c'est-à-dire l'affriquée dento-palatatale sourde "ç,, ; le groupe "ia,, (mouillure, plus "a,, palatalisé) représente soit "ä,, soit "a,, légèrement palatalisé par "ç,, ; nous savons d'autre part que les valeurs les plus fréquentes de -t en fin de syllabe sont -t ou l. Nous devons donc vraisemblablement lire la première syllabe: "çät-,, "çäl-,, "çat-,, ou "çal-,,.

Le seul rapprochement vraiment satisfaisant nous semble devoir être fait avec des mots en çal- ; il ya, en effet, dans Kaşgari, un mot: çalığ "proclamation, mandement que le seigneur envoie à ses sujets,, étymologiquement: "appel,, de çal- faire résonner (un instrument), sonner (l'appel, notamment),,. La seconde syllabe du mot pouvant être lue "ğa,, ("xu,, pour "ğ,, "ai,, pour "a,, peut être palatalisé légèrement par l'affriquée dento-palatatale "ç,, qui le suit immédiatement: "t'sen,, = "çin,,), il paraît indiqué de lire "tsat xuai-t'sen,,: *çalğaçin, nom d'agent en -ğaçin/-ğäin (cf. mots No. 10 et No. 2) du verbe çal- ; il s'agirait donc du "fonctionnaire qui fait les appels, qui rédige les mandements - çal-ığ - de l'empereur à ses sujets,, sens qui se concilie parfaitement avec celui, donné par les sources chinoises, de "fonctionnaire qui rédige les dossiers,,.

12. *b'iu'-t'sen* "noble qui sert l'empereur à table,,

Il s'agit encore d'un dérivé dénominal en -çin/-çin. Rest à identifier la première syllabe. Elle commence visiblement par b- ; le timbre de la voyelle qui vient ensuite, rendu en chinois par "iu,, peut être, soit celui d'un "u,, palatalisé ou d'un "i,, labialisé (dans les deux cas: "ü,,), soit celui d'un phonème intermédiaire entre "i,, et "u,, c'est-à-dire "i,,. On a donc: *bii çin, ou *bi-çin.

La première forme ne donne aucun sens satisfaisant. Au contraire, *bi çin, qu'il faut à notre avis lire ici, s'explique extrêmement bien: il s'agit du dérivé en ".*çin,, du mot: bi, attesté en ancien turc avec le sens de "couteau,, (cf. les dérivés: biç- et biç- "couper,, , bi çaq couteau,,). Le *biçin est le dignitaire "préposé au couteau,, qui sert l'empereur à table, en d'autres termes une sorte d'"écuyer tranchant,, dont la fonction est de découper les viandes à la table impériale.

13. *iang-t'sen* "chacun des trois comtes du palais,,

La transcription ne prête cette fois à aucune confusion: c'est *yan-çin qu'il faut lire. Ce mot est le dérivé en *çin de: yan "côté,, (cf. osmanli: yan ou yan "id.,). La forme généralement attestée en turc ancien est: yan, avec un "n,, simple, tandis qu'on a ici une forme avec "n,, (n guttural) comme dans l'osmanli: yan.

Le *yançin est le dignitaire qui est "aux côtés de l'empereur,,.

14. *a-t'sen* "cuisinier,,

Le nom turc ancien du "cuisinier,, encore employé en osmanlı, est: *aş-çı*, dérivé en *çı* de: *aş* "mets,,. Compte tenu de l'impossibilité de noter en chinois un *-ş* en fin de syllabe, nous lirons ici: *aş-çim "cuisinier,, , forme archaïque de: *aş-çı*, avec *-n* final conservé comme dans les nombreux mots précédents.

15. *'ka-suen* "dame,,

Le nom turc qui paraît correspondre à ce mot *tabğaç* est: *qatun* (=osmanlı *qadun*) "impératrice,, et "dame,,. Mais, si la première syllabe, "'*ka*,, (= "qa,,) et la fin de la seconde, "*uen*,, (qui peut valoir: "*un*,, par approximation), répondent bien au turc *qatun*, il n'en est pas de même du "*s*,, initial de la seconde syllabe, qui ne peut représenter normalement un "*t*,, .

Si donc nous n'avons pas ici une notation défectueuse de la forme attendue; *qatun, c'est que l'occlusive dentale "*t*,, est devenue dans ce mot une spirante; la seule spirante dentale attestée en turc ancien étant "*d*,, (= *d* spirant), nous sommes amenés, dans ce cas, à supposer une forme *qadun (?), où le "*t*,, intervocalique se serait sonorisé en "*d*,, (comme dans l'osmanlı: (*qadın*), qui serait lui-même devenu spirant. Mais une telle évolution, dont on n'a pas d'exemple en turc archaïque, est tout à fait problématique.

16. *'dz'i-g'ien-d'i xe'pji* "conseiller intime de l'empereur,,

La longueur même de ce titre (5 signes) paraît indiquer, non pas un seul mot, mais un groupe de mots. Le signe "'*pji*,, qu'on retrouve à la fin des mots No. 16 et No. 17, et qui ne correspond à aucun suffixe connu, doit représenter un mot indépendant, commençant par une occlusive labiale (donc: *b*,, puisque'il n'y a pas de *p*- initial en turc ancien) et se terminant par "*i*,, ou un son voisin de "*i*,, . Or, un tel mot, employé à la fin de divers titres, et qui peut, phonétiquement, correspondre à la notation "'*pji*,, paraît bien être: "*baş*,, . Plus précisément "'*pji*,, représenterait: *bş,, , prononciation abrégée de la form "*b(a)ş*,, , explicable par le caractère en quelque sorte enclitique du mot ("*a*,, , atone, tendant à être négligé dans la prononciation). On sait que la forme possessive: *baş-ı*, de *baş* "tête, chef,, , vient à la fin des titres avec le sens de: "en chef,, (cf. osm. *çavuş başı* "sergent-chef,, , *aşçı başı* "chef · cuisinier,, , etc...). Il doit donc s'agir d'un "conseiller en chef,, , et les quatre premiers signes, à eux seuls, doivent désigner un "conseiller,,.

Il est d'ailleurs vraisemblable que ces quatre signes eux-mêmes ne correspondent pas à un mot unique (les mots de 4 syllabes n'étant pas très fréquents). Dans ce cas, comme on ne peut isoler ni le 1er signe, "'*dz'i*,, , ni le 4e, "*xē*,, , qui ne correspondent ni l'un ni l'autre à des mots connus, il y a des chances qu'il faille couper après le 2e, et lire séparément "'*dz'i-g'ien*,, , et "*d'i-xe*,, .

La première syllabe de "*d'i-xē*,, , étant donné que *d*- initial ne'existe pas en turc ancien, mais que, comme dans le mot No. 1 (*tükçin), "*d*,, du

chinois peut notre "i,, du tabğaç, doit être: *ti,. Or on connaît en turc ancien une racine verbale: ti- "dire,, dont le sens s'accorde très bien avec celui de "conseiller,,. Le suffixe 'xē,, doit représenter celui du participe présent ancien en: -gän ('x,, notant "g,, "ē,, notant "än,, la nasale finale étant rendue par un allongement de "e,,="ä,,). Le groupe "d'i xē,, peut donc être lu: *ti-gän, littéralement "disant,, "qui dit,,

Dans ces conditions, "dz'i g'ien,, est vraisemblablement le complément de "ligän,, et a de fortes chances d'être un accusatif. Sa terminaison nasale dénote alors un accusatif possessif en: -in (seule form d'accusatif ancien à -n final), "g'ien,, se lisant "gin,, ce qui est normal (diphthonge "ie,, pour "i,, cf. mot No. 17). Il reste, l'accusatif en -in retranché, un mot "dz'-ig,, dont la finale est "g,, et la voyelle "i,, ou un son voisin, mais dont l'initiale "dz', pose un intéressant problème: elle paraît en effet correspondre à une dentale sonore spirante, d, son qui est attesté (par exemple dans Kaşgari) à l'intérieur de mots turcs anciens, mais jamais à l'initiale. Toutefois, la grammaire historique et la comparaison des systèmes phonétiques turc et mongol nous donnent des indications concordantes, qui permettent de conclure à l'existence, en proto turc, d'un *d initial dont l'évolution s'est faite dans le même sens que celle du -d- intérieur, mais a été plus rapide: dans les plus anciens textes turcs (inscriptions), on constate la présence de -d- intérieurs (correspondant à des -d- mongols: cf. monol qadam "beau-père,, turc des inscriptions qadın "id., parent par alliance,,; mongol yabudaq "piéton,, turc des inscriptions yadağ "id.,, etc..), qui évoluent ensuite, dans la plupart des dialectes, vers la spirante -d-, puis vers -y- (qadın - qadın - qayın "parent par alliance,,; yadağ - yadağ - yayağ - yaya "piéton,, etc...); d'autre part, il y a, dès les inscriptions, des -y- initiaux turcs qui correspondent à des -d- mongols (yağı "ennemi,, cf. mongol: dai - sun, de *dağı-sun; yälü "crinière,, cf. mongol: däl "id.,, etc...); on est fondé à supposer que, comme le -d- intérieur mais avant lui, le *d- initial du proto-turc est devenu spirant (*d) puis est passé à: -y-. Cette hypothèse est nettement confirmée par quelques indications isolées: ainsi, le nom du fleuve Oural chez le géographe grec Ptolémée, au IIe siècle de l'ère chrétienne, est noté: Daiks, mot qui correspond au nom turc du même fleuve Yayıq; plus tard, chez les Byzantins du VI e siècle, le même fleuve a nom: Daix, avec un "chi,, final au lieu de "ksi,, ce qui est une notation plus fidèle et non hellénisée; chez ces mêmes Byzantins (Ménandre), nous apprenons que le nom des cérémonies funèbres était chez les Turcs, "doxia,, mot qui représente, avec une terminaison grecque de neutre pluriel en "-ia,, surajoutée, le mot: yoğ "funérailles,, des inscriptions du VIII e siècle; il est intéressant de noter qu'au VIe siècle le "delta,, byzantin était déjà spirant (=d, cf. "delta,, du grec moderne), ce qui permet de reconstituer, pour le nom propre: yayıq "Oural,, et le mot: yoğ "funérailles,, les prononciations anciennes: *dayıq et: *doğ.

Puisque donc au VIe siècle le turc comportait encore des spirantes dentales sonores initiales, il n'y a aucune raison, en tabğaç (Ve siècle), pour qu'on n'ait pas de "d", initiaux. C'est bien "d", par conséquent, que nous devons restituer sur la base de "dz", chinois, étant entendu que ce *d sera ensuite représenté par "y", en turc. Or, on connaît en turc ancien un mot: *yeg* (avec "e", = $\bar{a}$ fermé, noté tantôt "ü", tantôt "i", parce qu'intermédiaire entre ces deux timbres), signifiant "supérieur", "meilleur"; son correspondant mongol est: *dägä*, dans *dägä dü* "haut, supérieur", *dägärü* "sur, au-dessus"; il doit donc remonter à *däg · *deg. Le "e", fermé turc étant très voisin de "i", le "i", chinois de "'dz'i-g", peut très bien être lu "e", ce qui nous donne précisément le mot: *deg (-*yeg*) "supérieur, meilleur, préférable",.

Le groupe signifiant "conseiller", devrait donc être lu: *deg-in ti-gän; l'accusatif possessif après *deg, *deg-in, est parfaitement conforme à la syntaxe turque: après les verbes signifiant "dire", l'adjectif substantivé, employé absolument, comme complément direct, reçoit encore actuellement en turc la terminaison de l'accusatif possessif; c'est ainsi qu'on dit en Turquie: *doğru - sunu söylämäk* "dire le vrai, la vérité", de *doğru* "vrai"; *yeg - in ti-* "dire le préférable", c'est à-dire "exprimer la meilleure opinion", serait la construction la plus normale en turc ancien. Tout nous conduit donc à lire en rabğaç: *deg in ti gän "celui qui dit le préférable", sens qui cadre parfaitement avec celui de "conseiller",.

Nous croyons pouvoir, en présence de tant de faits concordants, lire avec peu de chances d'erreur: **deg in ti gän b(a)şı* "chef · conseiller", mot-à-mot: "chef de ceux qui disent le préférable", cf. commentaire chinois: "conseiller intime de l'empereur",.

17. *muo'-d'iei'-pji* "chef militaire d'une province",.

Le dernier signe "pji", a été identifié dans le mot précédent (= **b(a)-şı*) et le sens de "chef", donné par le commentaire chinois confirme cette restitution. Reste donc le mot: *muo'-d'iei*, qui si l'on en croit le contexte doit signifier "province". Or, on a en mongol un nom de la "province", qui se rapproche beaucoup, phonétiquement, de: *muo'-d'iei*; c'est: *moji*, attesté dès les textes mongols anciens (Mukaddinat-al-Adab).

Le correspondant phonétique de mongol: *moji* est, en turc ancien: *bodin* "groupe de tribus, peuple", (en effet, selon les lois de la phonétique mongole, un *b- initial ancien passe à *m*. dès le pré-mongol si le mot comporte une nasale: *bodin · *modin; d'autre part, *d aboutit à: *ji* en mongol, et *n* final tombe fréquemment: **modi(n)* · *moji*). Ce mot: *bodin*, écrit: *B,U/O,D,N* dans les inscriptions anciennes, y a été lu arbitrairement: *budin*, bien qu'il soit presque certainement un collectif en *n*- du mot: *bod* "tribu"; il n'y a aucune raison de préférer la lecture "u", à la lecture "o", la graphie des inscriptions rendant ces deux sons par le même signe; quant à la voyelle de la seconde syllabe, non notée, elle peut être aussi bien "i", que "u"; par exemple, dans les inscriptions, *boldim* "j'ai été, je suis devenu", est noté: *B, U/O, L, D, M* et l'on pourrait multiplier les

exemples de graphies défectives de “*i*”, après une syllabe contenant “*u*”, ou “*o*”. Le “*i*”, du mongol: *moji* correspond normalement à un “*i*”, turc. Nous considérons donc comme la plus vraisemblable la lecture: *bodm* pour le prétendu “*budun*”, des inscriptions, sans contester pour cela l'évolution ultérieure de “*i*”, vers “*u*”, *bodun*, cf. Kaşgarie.

Il est difficile d'affirmer si la forme “*muo'-d'iei*”, que nous avons ici représente une forme pré-mongole correspondant au mongol: *moji*, forme qui serait: *modi (cf. plus haut), ou si nous sommes en présence d'une forme pré-turque identique au turc ancien: *bodm*. Certes, “**muo'-d'iei*”, est très près de *modi (en ce cas, “*uo*”, = “*o*”, “*iei*” = “*i*”, ce qui ne fait aucune difficulté). Mais, étant donné le caractère approximatif des transcriptions chinoises, il n'est pas non plus impossible que “*muo*”, représente “*bo*”, (la notation de “*b*”, par “*m*”, étant fréquente en chinois, cf. la première syllabe du turc *bağatur* “brave”, rendue par: “*māk*”), ni que “*d'iei*”, représente “*dm*”, le *n* final pouvant être remplacé par une diphtongaison, de même qu'il est remplacé par un allongement dans “*xē*”, = “*gān*”, au mot No. 16. La présence vraisemblable, dans la confédération tabğaç, d'éléments pré-mongols permet d'admettre comme possible l'existence de termes pré-mongols dans le vocabulaire administratif et dans les titres (cf. le mot No. 19); d'un autre côté, le second terme du titre qui nous occup, **b(a)ʒı*, est typiquement pré-turc, si bien qu'on pourrait s'attendre à trouver aussi une forme turque dans le premier terme.

Entre **modi b(a)ʒı*, forme hybride (1er terme pré-mongol, 2e terme pré-turc) “chef de province”, et **bodm b(a)ʒı*, forme pré-turque pure, de même sens (cf. chinois: “chef militaire d'une province”), nous ne pouvons faire un choix définitif dans l'état actuel de notre information. La première forme serait évidemment beaucoup plus proche de la notation chinoise “*muo'-d'iei'-pji*”, ce qui nous ferait pencher en sa faveur.

18. *ink-nziak'-pji* “très haut fonctionnaire”,

Ce titre est facile à identifier: il se termine, comme les précédents, par “*pji*”, = “*b(a)ʒı*”; quant à sa première partie, “*ink-nziak*”, il est presque évident qu'elle doit être rapprochée du turc: *yüksäk* “haut”, (“*iuk*”, = “*yük*”, ce qui est une très bonne notation; “*nziak*”, = “*säk*”, avec “*nz*”, notant approximativement la sifflante “*s*”, “*ia*”, notant “*a*”, palatalisé, c'est-à-dire “*ä*”, et “*k*”, notant exactement “*k*”).

Le groupe **yüksäk b(a)ʒı* désigne, mot-à-mot, le “chef des hauts”, c'est à dire le “chef des hauts fonctionnaires”, sens qui cadre très bien avec celui donné par le commentaire chinois, très haut fonctionnaire,

19. *kieu d'eu'-guā* “gouverneur civil de la capitale”,

La première syllabe, “*kieu*”, représente presque à coup sûr “*kö*”, le groupe “*ki*”, représentant “*k*”, mouillé, et la diphtongue “*eu*”, notant avec assez de précision la voyelle intermédiaire entre “*ä*”, et “*ü*”, à savoir “*ö*”. La seconde syllabe commence par une consonne dentale (“*d*”, = “*d*”, ou “*t*”);

son vocalisme ne doit pas être "ö,, malgré la présence d'une seconde diph-
tongue "ö,, car le turc ancien (et, sans doute, aussi le pré-mongol) ne
peuvent présenter "ö,, qu'en première syllabe; il s'agit donc d'un "ä,, suivi
d'un son que la transcription rend par une diph-
tongue en "u,, notation
qui semble surtout indiquée pour "I,,. La finale "güä,, devrait normalement
se lire: "gä,, mais le fait que le mot est pré-palatal (début: *kö-) nous
oblige à lire: "gä,,.

On aurait donc: *ködälgä ou *kötälgä. Le suffixe -gä, surtout employé
après "I,, forme des noms déverbatifs en turc (*bil-gä* "savant,, de *bil-*
"savoir,) et en mongol (*änäl-gä* "souffrance,, de *änäl-* "souffrir,); notre
mot peut donc être dérivé d'un verbe: *ködäl- ou *kötäl-. Or, il existe bien
en mongol un verbe: *kötäl-* "conduire, mener,, dont la valeur sémantique
convient précisément à l'idée de "diriger, gouverner,, que renferme le titre
qui nous occupe. (Le turc possède, appartenant à la même racine, un verbe
plus simple: *küt-*, osmanlı: *güt-* "mener, conduire, faire pâître,,; mais la
forme: *kötäl-* semble spécifiquement mongole).

Nous lisons: *kötätgä "celui qui dirige,, mot sans doute pré-mongol,
dérivé en -gä du verbe: *kötäl-* "conduire,, d'où métaphoriquement "diriger,
gouverner,, sens qui cadre parfaitement avec celui, donné par les sources
chinoises, de "gouverneur civil de la capitale,,.

***

Parmi les dix-neuf titres des *Tabgäç* que nous ont transmis les Chinois,
quinze apparaissent comme nettement pré-turcs de formation:

*täkçin (No. 1), *bitikçin (No. 3), *boqtayçin (No. 4), *qolaqçin (No.
5), *qapuççin (No. 7), *bitigüçin (No. 8), *yamçin (No. 9), *käsğäçin* (No.
10), *çalğaçin (No. 11), *biçin (No. 12), *yançin (No. 13), *aşçin* (No.
14), *qatun (ou: *qadun?) (No. 15), *degin tigän b(a)şı (No. 16), *yük-
säk b(a)şı (No. 18);

un est au moins pré-turc en sa seconde partie, peut-être pré-mongol en
sa première: *modı (ou: *bodın?) b(a)şı (No. 17);

deux sont sans doute pré-mongols: *kälünçin (No. 6) et *kötälgä
(No. 19);

un est douteux: *üçğäçin (?).

Nous devons aussi remarquer que, dans les groupes de mots, la cons-
truction que nous constatons est rigoureusement c. nforme, dans ses détails
mêmes (cf. No. 16), à la syntaxe turque, nettement différente de la syntaxe
mongole.

La prédominance, dans les titres officiels des *Tabgäç*, de mots claire-
ment pré-turcs, et le caractère typiquement turc des constructions sont tels
qu'il ne fait à nos yeux aucun doute que l'élément dirigeant de la société
tabgäç, et plus spécialement la dynastie régnante, devaient être de langue
pré-turque (et non pas pré-mongole).

***

Etant donné qu'au témoignage des historiens chinois, la langue *tabğaç* fut remplacée par le chinois, comme langue administrative de l'Empire Tabğaç, en l'an 500 environ, nous pouvons dater avec sûreté les mots étudiés: ils remontent au moins au Ve siècle de l'ère chrétienne. Puisque les premières inscriptions turques connues (inscriptions de l'Iénisséi) ne paraissent pas être antérieures au VIe siècle, et que les premières datées de façon sûre sont du VIIIe siècle (inscriptions de l'Orkhón), nous pouvons dire que nous avons, dans les dix-neuf mots qui précèdent, le plus ancien groupe cohérent de mots pré-turcs actuellement identifiés.

Du simple point de vue de la turcologie, ils nous apprennent un certain nombre de faits importants:

a) Le suffixe turc bien connu de noms de métiers, de fonctions: *-çit/-çi* comportait primitivement un *-n* final qui existait encore au Ve siècle et est tombé depuis: *-çin/-çin*.

b) Le suffixe turc de noms d'agent deverbatifs en: *-ğuçit/-ğüçi* avait au Ve siècle, en *tabğaç*, un vocalisme "a,"/"ä,, dans la première syllabe, et un *-n* final: *-ğaçın-ğäçin*; toutefois, provenant peut-être d'autres dialectes, on voit apparaître au même moment une forme de vocalisme "ü,,: *-ğüçin*, dans **bitigüçin*.

c) Le **d-* initial pré-turc, correspondant à *d-* mongol et qui devient ensuite *ɣ-*, existait encore, au Ve siècle, sous une forme spirante: *d-*.

d) Dans la forme possessive: *baş-ı*, employée comme term final dans des titres qui sont en quelque sorte des noms composés, l'accent devait porter sur la seconde syllabe: *ba-şı*, le "a,, de la première étant sans doute atone, puisque tendant à être négligé dans la prononciation: *b(a)şı*.

e) Dès l'époque *tabğaç*, le pré-turc offrait presque toutes les caractéristiques qui seront celles du turc ancien: il était déjà nettement différent du pré-mongol (cf. suffixe possessif en *-ı*, accusatif *-in*, inconnu en mongol).

***

On voit combien est fructueuse, pour l'histoire du langage, l'étude des mots pré-turcs transmis par les annalistes chinois: il est à souhaiter que les recherches se développent en ce sens; pour cela, il est indispensable que s'établisse une collaboration entre les sinologues et les turcologues: ainsi, dans le cas présent, nous n'aurions pu aboutir à aucun résultat sans l'aide d'un sinologue, le Pr. Eberhard, qui nous a fourni les matériaux de base. Non plus que l'histoire des peuples turcs anciens et pré-turcs, l'histoire de la langue turque ne saurait être retrouvée, en certains de ses détails les plus importants, sans une utilisation suivie des sources chinoises anciennes.

Remarquons enfin qu'il est absolument nécessaire, si l'on veut reconstruire des mots pré-turcs, de rétablir la prononciation archaïque du chinois, ce qui est désormais possible grâce aux travaux de Karlgren.

İSTANBUL MÜZELERİ MÜDÜRÜ HALİL ETEM MERHUMUN ŞAHSIYETİ

Yazan: Aziz OGAN

Istanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü ve
Eski Eserleri Koruma Encümeni Başkanı

Halil Ethem Bey, vefatı tarihinden şimdiye kadar sekiz yıl geçtiği halde Müze mensubları onun aziz hatırasını daima hürmetle anarlar. O, gerek müzelerin gelişmesi ve gerek şehrin anıtlarının korunması hususunda bir varlıktı. Merhum, tarihe atıkiyata ve İslâm meskûkâtına olan derin vukuf ve bilgisiyle tanınmış, yerli ve yabancıların sevgi ve saygılarını kazanmış ciddi bir ilim adamı idi. Ölümü yurdun ilim ve irfanı namına büyük bir kayıptır.

Halil Ethem, Sadırazam Etem paşanın oğlu, merhum Hamdinin küçük kardeşidir. 1861 de İstanbul'da doğmuş olup tahsilini İstanbulda yaptıktan sonra Berline Elçi tayin edilen babasıyla birlikte 1870 da Almanya'ya gitmiş ve tahsilini orada, yüksek tahsilini de evvelâ Zürih'de müteakiben Viyana ve nihayet Bern Üniversitesinde ikmal eylemiş idi. Memlekete döndükten sonra Mülkiye ve Ticaret mekteplerinde Hendesei mülkiye ve Darüşşefaka-kada muallimliklerde bulundu.

Kuvvetli maden ve Jeoloji alimi olan Bay Halil Etem, tarih ve arkeolojiye de derin bir mayıl ve sevgi ile bağlı idi. Zamanının bir kısmını bunların tetkik ve tettebbüüne hasretmişti. Bu yeni ilme intisabını yakinen bilen büyük biraderi Müzeler Müdürü Bay Hamdi, Halil Etemi 1892 de yanına muavim aldı ve mumaileyh 1909 tarihine kadar on yedi sene bu vazifede kaldıktan sonra İstanbul Şehireminliğine tayin olundu ise de burada altı aydan fazla kalmamış istifası vukubulmuştur.

10/Şubat/1910 da irtihal eden biraderi Hamdinin yerine Müzeler ve sanayii nefise mektebi müdüriyetlerini kabul ve deruhde etti ve tekaütlüğünü istediği 1/Mart/1931 tarihine kadar bu vazifede kaldı.

Bay Halil Etemi, Müdürlükten sonra da vefatına kadar müzede müteşekkil Eski Eserleri Koruma Encümenine âza olarak devam etmiş olduğunu ve İstanbul şehrinin tarihî ve mimari âbidelerini ve bediyatını korumak hususunda da meşkûr hizmetlerde bulunduğunu görürüz.

Halil Etemin uzun seneler süren ve Müzeye olan büyük hizmetleri meyanında para ve madalya kolleksiyonunun zenginleşmesi hususundaki mütevaliyen sarfettiği mesayii de zikretmek lâzımdır. Adetleri birçok binleri aşan bu sikkelerin gayri musannef olan kısımlarının tertip ve ikmalî gerçi haleflerine müyesser olmuş ise de bu husustaki en büyük şerefin yine merhume ait olduğunu söylemek büyük bir kadirşinaslık olur.

Genel savaşta her memlekette az çok ilim işlerinin tevakkufa uğradığı sıralarda Halil Etem, hiç boş durmadı Müzede yeni yeni tasnif ve teşhir işlerine girişti. Ve sanayii nefise mektebinin diğer bir binaya geçmesinden dolayı boşalan bina, (Eski Şair Müzesi) ittihaz edildi. Kad'ın Babil, Asur gibi hafriyat mevkilerinden gelip sandıklar içinde bulunanlar ile büyük binada olan Sumer, Hitit, Asur, Mısır ve diğer kavimlerin medeniyetlerine ait eserler bu binaya naklolunarak oniki salondan ibaret başlı başına büyük bir müze vücuda getirildi.

Bay Halil, bir ilim adamı olmakla beraber değerli bir organizatördü. Denebilir ki, biraderi Hamdi merhum nasıl müzelerin banisi olmuş ise müzelerde bugünkü tekâmül esaslarını kuran ve ileri götürmüş olan da Halil Etemdir.

Cumhuriyeti müteakip Müze haline getirilen ve 1924 de ziyaretçilere açılan Topkapı Sarayının mükemmel bir surette yapılan organizasyon ve tasnif işlerinde Halil Etemin yüksek bilgi ve zevki selimi cidden takdire layıktır. Sarayın muhtelif yerlerinde perakende bir surette duran 17 kütüphaneyi bir araya getirerek yeni kütüphane namı altında büyük bir müessese vücuda getiren ve bir takım tarihî vesikaları mahvolmaktan kurtararak bir intizam altına sokan merhum, tarih müntesiplerine bu suretle büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Sarayda mevcut kıymetli silâhların ilmi bir şekilde tasnif ve teşhiri için Münih silâh müzesinin âlim Müdürü M. Stoeklein ile porselenlerin tasnifi işini de Dresden porselen Müzesi Müdürü M. Zimmermann'a tevdi etmişti.

Müzelerin şaheserler silsilesi namı altında çıkan neşriyatının ikinci kısmını teşkil eden Zimmermann'ın kaleme aldığı porselen kataloğu, bu Müzemizin porselen kolleksiyonunun yüksek kıymetini herkese tanıtmışa vesile olmuştur.

Bay Halil Etem faziletli ve her hareketinde ciddî bir şahsiyetti. Yegâne faaliyetini Müzelerin tekâmülüne hasretmişti. Mutlakiyet idaresi zamanında memleketten çıkarılmış eserlerin geriye gelmesini düşünür ve kombinezonlar arardı. Meselâ vaktiyle Viyanaya gitmiş eserlerin harbi umumî içinde bir kaçının İstanbul'a iadesine muvaffakiyet hasil olmuştu.

Meşrutiyetten evvel hükümdarın iradesiyle bazı Avrupa Müzelerine verilen hediyelerden dolayı pek münfeil olmuştu. Ve bu infialini sırası geldikçe izhardan çekinmezdi. Hattâ Hükümet namına iştirak ettiği bir arkeoloji kongresinde hatibin biri, sözü müstakbel asariatika hafriyatına getirerek Memleketimizi telmih eder şekilde yeni yeni keşfiyattan, hariç Müzelerin de faydalanmaları isteğini açıklaması üzerine Halil Etem, derhal reisden söz alarak kendisine has bir tavırla ve yüksek sesle «Türkiyede Cumhuriyetin ilânındanberi bu gibi peşkeşlere kapılar kapanmış» olduğunu söylemiş ve bu fikrin tashihini istemişti. Halil Etem, ne şekilde olursa olsun en ufak bir antika parçasının bile memleket dışına çıkmasına taraftar değildi. Bu hususda biraderi Hamdi merhumun izi üzerinde yürümüştü.

Hiç unutmam, İstanbulun işgalinde Sarayburnunda bir ecnebi Devlet Kumandanının hafriyat yaptırdığı ve bazı eşyaya destires olundğunu haber alan Halil Bey - büyük rütbeli bir kumandan olan bu zatı - makale sahibini göndererek Müzeye davet etti ve Generali yatak odasında kabul etti. Çünkü kendisi ağırca bir hastalık geçirmişti, doktorlar yataktan çıkmasına izin vermiyorlardı. Daveti hüsnü kabul ile gelen zata ilk söz olarak; «Afedersiniz General, sizin Sarayburnunda asariatika hafriyatı yaptırmakta olduğunuzu işittim, böyle işler doğrudan doğruya Arkeologların işidir. İlim âleminde tenkidi mucib işlere girişmek istemeyeceğinizi tahmin ettiğim gibi hafriyat icrası da memleketin kanunlarına tabidir. Eğer orada behemehal hafriyat yapmak lüzumu var ise Türk Hükümetinden müsaade almak şarttır. Bu lâzimeye dikkat edilmesini hatırlatmak ve ricada bulunmak için sizi buraya kadar yordum, bu cür'etimi hastalığıma bağışlayın,» dedi. Ve bir gün sonra Binbaşı (S) (Bu zat General olduktan sonra emekliye ayrılmış olup halen İstanbulda ikamet etmektedir. Türklerin karagün dostu olan bu zata bir ecnebi dostumda rastlamaktayım) Generalin mektubunu Müzeye getirdiği gibi bulunan eserler de uzun bir seyahatten sonra Müzeye iade edildi.

İzmirin Yunanlılar tarafından işgali üzerine evvelce Amerikalıların Sart hafriyatında çıkarmış oldukları eserler Nevyork'a nakledilmişken Bay Halilin bu hususta gösterdiği şahsî teşebbüsü üzerine geriye çevrilmiştir.

Halil Etemin tarih ve atikiyata ait eserlerinin büyük bir kıymeti vardır. Von Berchem ile müştereken yazdıkları Sivas ve Divriki âbidelerine ait eser ile Kayseri şehri, Müzenin meskûkâtı islâmiye katalogunun altıncı cildini teşkil eden Osmanlı Meskûkâtı ve Kurşun Mühürler Kataloğu ve 1307 de tab ettiği İlmî Maadin ve Tebakatularz, İngilizceden Tükçeye çevirdiği Düveli İslâmiyesi, Asarı Nakşiye Kolleksiyonu ve son zamanlarda yazdığı Yedikule, Topkapı Sarayı, Camilerimiz, Niğde klavuzu, Meskûkâtı İslâmiye İçin Bibliografi gibi eserlerle «Tarihi Osmanî Encümeni» mecmuasında çıkan makalelerin hemen hepsi derin birer tetkik mahsülüdür.

Dünya Müzeleri arasında büyük bir şöhret kazanmış olan müessesenin müdürü olan Bay Halile, muhtelif müesseseler tarafından fahrî Profesör ve Doktor unvanı da verilmişti.. Bu cümleden olmak üzere Darülfünunu Osmanî Ulumu Tabiye şubesinden çekilmesi üzerine 29. Ocak. 1326 da Maarif Nezareti tarafından fahrî müderris unvanı verilmiş, 1892 de Moskova Ulumu Tabiye, Antropoloji ve Etnografi cemiyeti azalığına, 1924 de Berlin Asariatika Enstitüsü aslı azalığına tayin, 1925 de Basel Üniversitesi tarafından fahrî Doktorluk unvanı verilmiştir. 1931 de İstanbul Üniversitesi fahrî müderrislik payesi verilmiş ve 1933 de Sidney Asariatika Cemiyeti azalığına tayin edilmiş ve 1934 de Leipzig Üniversitesi tarafından fahrî Doktorluk unvanı verilmiştir.

Halil Etem, biraderi Hamdinin bin bir müşkülât ile tesis ettiği Sanayii Nefise Mektebi müdürlüğünü de harp senelerine kadar ifa etmiştir. Gerçi; Halil Etem bir ressam olmadığı gibi eline bir resim fırçası bile almış değildir. Fakat gördüğü bir tablonun mensup olduğu êcolu salâhiyetle

tain edebilecek kadar mümarese sahibi idi. Yukarıda telifatı arasında saydığımız (Asarı Nakşiye Kolleksiyonu) adıyla neşrettiği kıymetli eseriyle bize eski Türk ressamlarını ve onların eserlerini tanıtmıştır.

Halil Etem, mesleğe ait çıkan eserleri bilâ istisna okur, notlar alır ve hatalı yerler olursa müellifine samimiyetle söyler nazarı dikkatini celbederdi. Halil Etem seri yazar ve yazısını lüzumsuz ibarelerle süslemek gibi külfetlere katlanmazdı. Fransızca ve Almancayı da Türkçe kadar mükemmel yazardı, İngilizce de bilirdi. Düveli İslâmiyeyi bu lisandan Türkçeye çevirmiştir. Arabî ve Farisiyi de bu dillerde yazılmış kitabeleri hal ve kıraat için başkasının yardımına hacet görmeyecek kadar bilirdi. Merhum çok intizam seven bir zat idi. Haftada iki defa Müzede toplanan Eski Eserleri Koruma Encümenine muntazam devam ederdi.

Halil Etemin uzun seneler fasılasız surette devam eden muallimlik ve memuriyet hayatı her insana nasip olmayan pürüzsüz, temiz ve muvaffakiyetle doludur. Yüksek bir ilim adamı olduğu kadar ahlâk ve seciye itibarile de yüksek bir şahsiyet olan Halil Bey, muhatabı üzerinde bırakacağı ileri geri tesirleri aramıyarak hakikatı söylemekten çekinmez, sert mızacı bir zat idi. Huyunu yakinen bilmeyenler onun inatçı, daima münekkid, hâтта geçimsiz olduğunu sanırlar. Halbuki Halil Etem Bey, kendisini yakinen tanıyanlarca malûm olduğu üzere çok halûk ve munis, herkese karşı vefakâr ve merhametli bir insan idi.

Evet, düşündüğünü açıkça söyler; fakat, sözü kimseyi incitecek iz bırakmazdı. Çünkü kin ve garaz nedir, bilmezdi. Kendisinin iyiliğini görmüş fakat günün birinde nankör bir muamelesine hedef olduğu kimselere bile af ile mukabele edecek kadar olgun idi.

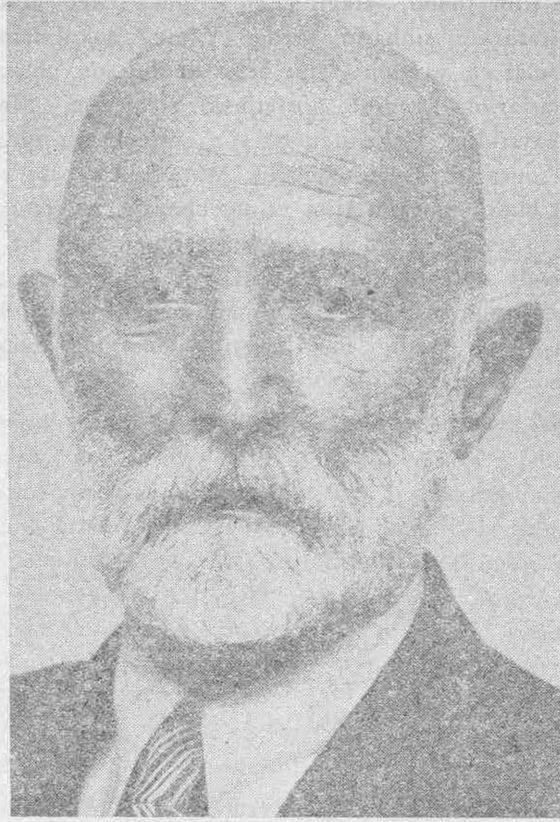
Yarım asırdan fazla ilmi ve idarî işlerin başında vücudunu yıpratmış olan Halil Bey, sinninin ilerlemiş olmasından, son zamanlarda en ufak bir şeyden müteessir ve münfeil olarak derhal istifasını verirdi. Merhumun bu hali bilindiği için Bakanlık makamında bulunan zatlar ona daima kıymet verirler, hürmet ederler ve gönlünü alırlardı. Necati, Vasıf, Cemal Hüsnü, Esad ve Dr. Reşit Galip Beyler onun Müzesinin başından ayrılmasını istememişlerdi. Hâтта Cemal Hüsnü, Bakanlık Müze işlerine baktığım sırada Halil Beye gönderilmek üzere bana dikte ettirdiği 16/9/1930 tarihli mektubunda: Müzeler müdürlüğünden çekilmek hakkındaki arzusundan dolayı Maarif Vekili sıfatile olmasa bile bir vatandaş sıfatile çok eza duyacağını ve bunu yapmaya eli varmayacağını söylemiş ve hâтта o vakit Müsteşar olan Emin Erişgil ile bana, Halil Beyin bütün isteklerinin yerine getirilmesini tenbih etmişti.

Halil Bey, memleket tebabat âleminde ihtisasiyle tanınmış biricik oğlu çocukluk arkadaşım Dr. Süleyman Ethemî kaybettiği dört senedenberi derin elem, payansız bir hüznün içinde idi. Süleymanın vefatı ona pek acı gelmiş ve zaten nazik olan sıhhati hüsbütün muhtel olmuştu. Son aylarını yatakta geçirmişti. Kendisini sık sık yokladım. Son ziyaretimde üstadı zayıf, me-calsiz ve ümitsiz bir halde gördüm ve içimde derin bir sızı duymağa baş-

ladım. Bu büyük ilim adamı, yatağında doğrulmak ister gibi oldu. Fakat, kadir olamadı. Atatürkün sıhhatini sordu. Yanına sokulmamı istedi. Beni öperek hakkını helâl et, yavrum Aziz; belki de bu son görüşmemiz olacaktır, dedi... göz yaşlarımı kendine göstermek istemedim. Elini ve yüzünü öperek yanından ayrıldım. Hakikaten bu son görüşmemiz oldu...

Bir iki gün sonra bir taraftan büyük Atatürkün cenaze merasimi hazırlıkları yapılırken bütün ömrünü ilim ve tettebbu ile geçiren Halil Beyi de 1938 yılı Kasım ayının 13 ncü Perşembe günü ılık bir havada ebedi istirahatgâhına tevdi ediyorduk.

Müzedede gerek muavinliği ve gerek müdürlüğü esnasında yıllar süren bir mesaî arkadaşlığının verdiği bir alışkanlık saikasıyle onun hayalini Müzenin bir köşesinde sezer gibi oluyorum.

Abdülkadir Erdoğan (1877 - 1944)

ABDÜLKADİR ERDOĞAN TÜRK VE İSLÂM ESERLERİ MÜZESİ MÜDÜRÜ

1877 — 1944

Abdülkadir Erdoğan'ın Müzelere intisabı, 1932 senesinde başlar. Ancak A. Erdoğan'ın, Selçuk eserlerinin en üstünlerinin toplandığı Konyada doğmuş ve büyümüş olması, şehirde ve dolaylarında bulunan eserlerle, tarihleriyle uzun seneler pek yakından meşgul bulunması yüzünden yeni mesleği ona hiç te yabancı gelmemiştir. Bilhassa müdür olduktan sonra, Müze deposunda bulunan halıları birer birer gözden geçirerek seçtiği nefis parçaları tasnif ile yeni bir salon tanzimine muvaffak olduğu gibi Müzenin muhtasar bir rehberini de yazarak yayınlamıştır. Eğer bu harp felâketi yüzünden Müzeler kapanmamış olsaydı bir hayli değerli mesaisine daha şahit olacaktık.

A. Erdoğan, Arapça ve Farsçayı pek iyi bildiğinden eski yazmalarla, vakfiyeler ve kâtabeler üzerinde salâhiyetle incelemelerde bulunurdu. Eserlerini açık ve sade bir üslûp ile yazar, kelimelere, cümlelere çok itina eder, elhasıl az söz ile geniş ve kuvvetli bir ifade kudretine sahipti.

Vazifesine pek bağlı olan A. Erdoğan, son senelerde bilhassa şeker hastalığından fazlaca rahatsız olmasına rağmen, emekliye çıkarılıncıya kadar işine gelmediği günler hemen yok gibidir. Hattâ bazan geceleri bile müzeye uğradığı ve gece bekçilerinin işlerini nasıl gördüklerini araştırdığı vakidir. A. Erdoğan'ın kuvvetli bir hafızası vardı ki, ölümünden birkaç ay evvel gözleri de iyi görmediği halde müzede aranılan iki halı seccadenin bulunmasına bu hafıza kudretiyle çok yardım etmişti. Yine kendisini son defa ziyaretimde - ölümünden ancak bir hafta evvel - hayli rahatsız bulunuyor, son günlerini değil belki saatlerini yaşadığı hissediliyordu. Fakat sözün intikal ettiği herhangi konuya ait izahat vermekle kalmıyor menbaları da söylüyordu.

İşte çok zeki olan bu bilgin, öğretmenlikle yurduna ettiği hizmetler kadar müzelerde de değerli başarıları olan bahtiyarlardandır.

A. ERDOĞAN'IN KISA HAL TERCÜMESİ

Konyada 1877 senesinde doğmuştur. Babası Hacı Ali Efendidir. Büyük babası Hacı Mehmet ve onun da babası Hacı Hamdi Efendidir. Yeni soyadını alıncıya kadar ceddinin ismine göre «Hamdi zade» lâkabını kullanmıştır. Soyadı kanununun neşrinden son a vaktiyle bazı yazılarında kullandığı (Erdoğan) mahlasını soyadı olarak tescil ettirmişti. Erdoğan baba cihetinden olduğu gibi ana tarafından da tamamen Konyalı bir aileye mensuptur.

A. Erdoğan medrese tahsilini tamamlayarak icazet aldığı gibi 1895 senesinde Darülmuallimini bitirmiş ve 1909 da 600 kuruş maaşla Konya İdadisi Türkçe muallimliğine tayin edilerek ilk devlet hizmetine girmiştir. Sırasıyla Konya Sultanisinde ve Darülhilâfe Medresesinde Farisi, Tarihi İslâm, Konya Kız Muallim Mektebinde din ve edebiyat dersi öğretmenliklerinde bulunarak 1932 senesinde Türk ve İslâm Eserleri Müzesi müdür muavinliğine, 1935 senesinde müdür vekâletine, 1937 senesinde müdürlüğe tayin edilmiş ve 1943 senesinde yaş haddi dolayısıyla emekliye çıkarılmıştır.

A. Erdoğan Konyada birçok ilmî ve idarî teşekküllerde çalışmış ve Vilâyet İdare Meclis azalığında da bulunmuştur.

A. Erdoğan İttihadı Tarakki Cemiyeti Konya Merkez İdare Hey'eti azasından bulunduğu sırada olvakitki siyasî cereyanlar neticesi Bekirağa bölüğünde birkaç ay mevkuf kalmış nihayet beraat ile tahliye edilmiştir.

Müze Müdürlüğü esnasında Türk Dil Kurumu için Uygurcaya çevrilmiş Kelâmı Kadimden bir tarama yapmış, kezalık Maarif Bakanlığı kendisini Türk ve İslâm eserleri üzerinde bir tetkik seyahati yapmak üzere Atınaya göndermiştir.

A. Erdoğan'ın basılmış eser ve makaleleri:

Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Rehberi 1939, Maarif Matbaası.

Fatih Devrinde İstanbulda bir Türk Mütefekkeri, Şeyh Vefa, hayatı ve eserleri. Ahmet İhsan Matbaası.

Konyada Mevcut Müessesatı İslâmiye — Konya Medresesi — Konya Fıkraları — Konyaya ait Ata sözü — Sultanı Ulema'nın Sandukası — Adana Mektupları. 1910, 1915, 1922, 1926 seneleri Babalık gazetesinde.

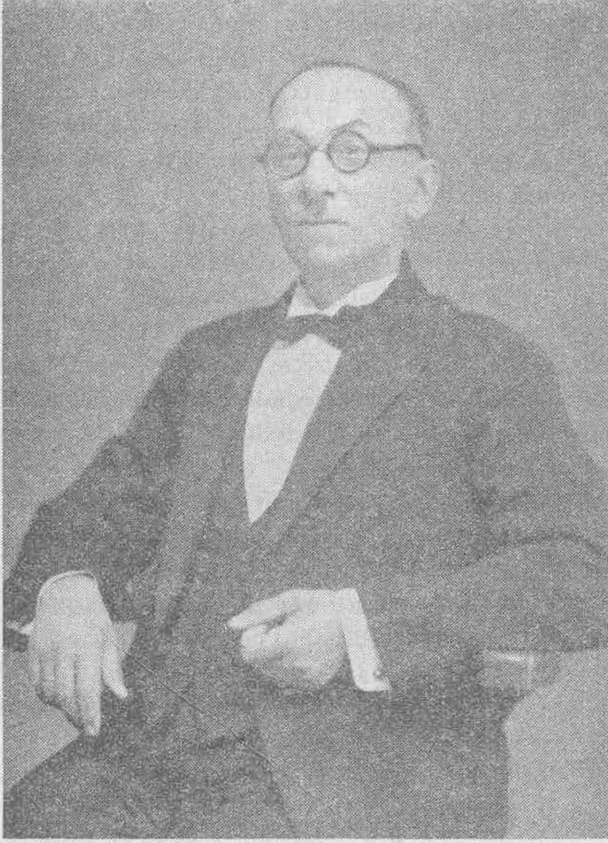
Silivrikapıda Hadım İbrahim Paşa Camii — Kanunî Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşanın Hayatı ve Eserleri. Vakıflar Dergisi sayı 1—2.

Mücevveze. Zaman gazetesinde 1935.

Mahmut Hayratî ile Kardeşi Ahmet ve Torununun Sandukası — Kitabelerin Değeri ve Konya — Ebubekir Efendi Coğrafyası — Konya ile İlgili en Eski bir Selçuk Vakfiyesi — Meram Bağları — Kanunî Süleyman'ın Vakfiyesi ve Kazasker Hamit Efendi — Konya Düğünleri — Silivri ve Konya — Konyada Eski Tekkeler — Eski Türk Anadolu Halıları — Fatih Mehmet Devrinde İstanbulda bir Türk Bilgini, Hızır Bey Hayatı ve Şiirleri — Konya Defterdarı Ali Muhlis Bey Hayatı ve Şiirleri — Üç Mezarlı bir Ölü — Kanunî Süleyman Devrinde bir Adalet Sahnesi ve Kıymetli birkaç San'at Abidesi. Konya mecmuası, 1937—1944.

Basılmış eserleri:

Mecmuai Eş'ar — Mühim bir kısmı Tarih kıt'aları olup Arapça ve Farsca söylenmiş olanları da vardır.

Salâhaddin Kantar (1878 - 1943)

SALÂHATTIN KANTAR İZMİR MÜZESİNİN KIYMETLİ MÜDÜRÜNÜ KAYBETTİK

İzmirin yetiştirdiği temiz ve değerli insanlardan muharrir ve müzeci Ömer Salâhaddin Kantar, 17 Kasım 943 çarşamba günü kısa bir hastalığı müteakıp ebedî olarak aramızdan ayrılmış bulunuyor.

Hicrî 1296 tarihinde İzmirde doğmuş olan S. Kantar, İzmirin eski, zengin tanınmış ailelerinden (Kantar ağaları) ailesine mensuptu. İzmir Rüşdiye ve İdadisinde okumuştur. Fransızcası kuvvetliydi; biraz da Rumca ve İtalyanca biliyordu.

Salâhaddin Kantar çocukluğundanberi zeybekliğe, efeliğe meftundu. Sonraları Ödemiş'te ve diğer bazı yerlerde efeler arasında yaşamış, onların

ahlâk ve âdetlerini tetkik ederek bu müşahede ve intibalarını birçok yazılarında aksettirmiştir. Resmî ve hususî hayatında daima mertlik ve açık kalpliliği şiar edinmişti. Güzelliğe ve kahramanlığa aşık bir insandı. Hemşehri-leri onu «efe» diye anarlar ve bununla, onun manevi varlığını izah edecek en uygun tabiri bulmuş oluyorlardı: O, hakikaten İzmirin «Efesi» idi..

S. Kantarın hayatını incelerken, onu gazetecilik ve müzecilik bakımlarından mütalâa etmek lâzımdır:

Merhum, yazıcılığa daha küçük yaştan heves etmiş ve bilhassa mizahî yazılarda muvaffakiyet göstermiştir. Meşrutiyetten evvel ve sonra İzmir Basınında uzun müddet çalıştı. «Köylü» gazetesi başmuharrirliğini yaptı; «Zeybek» ve «Efe» adında haftalık mizah gazetelerini çıkardı. İzmirin işgalinde «Sada» isimli siyasi bir gazete neşrettiyse de gazete derhal kapatıldı. Bundan sonra bir müddet «Medeniyet» gazetesinde çalışan merhum, evvelâ Sökeye, oradan da Antalyaya giderek 1339 senesinde «Antalya» gazetesi başmuharrirliğini yapmış ve orada evlenmiştir.

Salâhattin Kantarı istirdadı müteakip yine İzmirde görüyoruz. Birçok gazetelerde yazıları çıkmakta ve meslekî büyük bir faaliyet göstermektedir.

Başlıca eserleri şunlardır: (Yaşayan Ölü): İşgal esnasında neşredilmiş olan bu roman, millî imanın yüksek heyecanını göstermektedir.

(Gaadana): İki perdelik millî bir piyestir. Halk gazetesinde tefrika edildikten sonra 1927 de kitap halinde yayınlanmıştır.

(Adil Mevlâ): Efelerin hayatına ait olan bu roman Hizmet gazetesinde tefrika edilmiş ve 1927 de kitap olarak basılmıştır.

(Köroğlu): Bir halk romanıdır. Anadolu gazetesinde tefrika edilmiş olup, kitap halinde çıkmamıştır.

Salâhattin Kantarın müzeciliğe intisabı Antalyada başlamıştır. Filhakika merhum, 24/1/340 tarihinde Antalya Müzesi muhafızlığına tayin edilmiş ve fakat burada uzun müddet kalmamıştır. Onun müzeciler arasında haklı bir şöret kazanmasına sebep olan meslekî faaliyeti, İzmir müzesi müdürlüğüne tayin edildiği 926 senesinin altıncı aydan itibaren başlar. Kendisi mesleğe bir «heveskâr» olarak katılmıştı. Ancak uzun seneler zarfında büyük bir gayret sarfederek meslekî malûmatını arttırmış; müzenin gelişim ve yönetiminde pek hayırlı ve faydalı başarılarla bulunmuştur. Bilhassa Namazgâhtaki «Devlet Agorası»nın meydana çıkarılması hususundaki çalışmaları zikre şayandır. Burada, senelerce ve birçok müşkülâta göğüs gererek çalışmış ve İzmirin en monumantal antik abidesi olan bu binalar hey'eti mecmuasının büyük bir kısmını asırların yıdığı enkazdan temizliyerek ilim âleminin tetkikine vazetmiştir. Salâhattin Kantarın çalışmaları, kendisi daha hayatta iken, yurd içinde ve dışında alâka ile karşılandı; Türk Tarih Kurumu ve Berlin Arkeoloji Enstitüsü gibi ilim kurumlarının takdirlerini kazandı.

Bugünün ve yarının müzecileri, Salâhattin Kantar ve onun gibi bütün enerji, aşk ve imanları ile bu mesleğe sarılarak yurtlarına büyük hizmetlerde bulunmuş olan idealistleri, hiç şüphesiz ki, daima hürmet ve şükranla anacaklardır.

Rüstem Duyuran

SİR AUREL STEİN (K. C. I. E., F. B. A., D. LITT. D. Sc.)'İN HAYATI VE ESERLERİ

Dünya'da ender tesadüf edilen bazı adamlar vardır ki — ve Stein de işte bunlardan biridir — meziyet ve hayattaki başarıları, milliyet, soy sop ve bunun gibi diğer zahiri şartları ehemmiyetsiz kılar. *Marc Aurel Stein* bir Macar yahudisidir, 26 kasım 1862'de Budapeştede'de doğmuştur; Budapeşte ve Dresden'de mektebe gitmiş, Viyana, Tübingen ve Londra'da Şark dillerini tahsil etmiş, 1888'de Lahore Şarkiyat Fakültesi müdürü olmuş, sonra İngiliz tabiiyetine girmiş ve Hint Maarif Teşkilâtı hizmetinde olmak üzere 1899'da Kalküta Medresesi Müdürlüğüne tayin edilmiş, ve 1910'dan 1929'a kadar da Hindistan Arkeolojik Araştırma teşkilâtında hususî bir vazife ile tanzif edilmiştir. Resmen, 1929'da tekaütlüğünü istemiş olmakla beraber, keşif ve ilmî araştırma yolundaki faaliyeti, ancak, 25 Ekim 1943'de, yani seksen birinci doğum gününden bir ay evvel, Kâbil'de hayata gözlerini kapamasıyla nihayet bulmuştur.

Son seneler zarfında, hatta ömrünün son yılı da dahil olmak üzere, Swat ve Indus vadilerini çevreleyen dağlık arazide yorucu tetkik gezileri tertip etmiş ve bunlara iştirak etmiştir. Bu gezilerin neticelerinden biri, Saeaswati ismindeki «kurumuş ve yatağı kaybolmuş» olan nehrin yatağını keşfederek kadim coğrafyanın bir eksiğini tamamlamak olmuştur. Halbuki bu âlim, daha uzun görüşlü idi, ve «*Old Routes of Western Iran*» (1940) (Batı İran'ın Eski Yolları) ismindeki kitabının ön sözünden anlaşılacağına göre, başka bir büyük imparatorluğun hudutlarında araştırmalarda bulunmayı tasarlamakta imiş. Sir Edward Maclagan'ın «*The Times*» gazetesinin 4 Ekim 1943 tarihli nüshasında intişar eden bir yazısında Stein'in uzun zamandanberi, araştırma ve keşif faaliyetine Afganistanda devam etmek ümidini beslediğinden bahsedilmekte idi. Bu emelini gerçekleştirmek için gerekli aranjmanları yapmak ümidi ile Kâbil'e geldi. Ne çare ki plânlarını tatbik mevkiine koyamadan öldü. Mamafih son sözlerinden biri şu olmuştur, «Fevkalâde bir ömür geçirdim, ve altmış senedenberi ziyaret etmek istediğim Afganistan'da ölmeği çok arzu ederdim».

Stein'in eserleri hakkında tafsilâtı malûmat vermeğe kalksak, bu makalede belki de başka şeye yer kalmazdı. Eserlerinin mühim bir kısmı, doğrudan doğruya gezilerinden mülhemdir, ve ilmî keşif sahasında gayet mümtaz bir mevki işgal etmektedir. Bu mevki yalnız keşiflerinin çokluğu ve ehemmiyeti ile değil, aynı zamanda eserlerini ve raporlarını hazırlamak hususundaki yorulmaz mesaisi ve not'larını tanzimdeki mebareti ile de elde etmiştir. Kendi keşifleriyle doğrudan doğruya alâkalı olmayan neşriyatı ara-

sında, bilhassa iki tanesi, gayet kıymetlidir. Bu iki eseri, Sanskrit etüdlerine ait olup, birinin ismi «*Raja-Tarangini*» dir (1892). İkincisi de «*Chronicles of the Kings of Kashmir*» (1900) isimli gayet ehemmiyetli tarihî eserin tercümesidir. Yalnız bu iki eseri mumaileyhin bir alim olarak tanınmasına yetirdi, lâkin Stein gibi insanlar, ilk muvaffakiyetleri ne kadar büyük olursa olsun, devamlı mesailerle ilk başarılarını gölgede bırakırlar.

Stein'in en büyük başarısı, halen Londra ve Delhi'de muhafaza edilmekte bulunan ve edebiyat ve kültür bakımından son derece kıymetli «Stein Collections» isimli eserinin materyalini sağlamış bulunan kadim kervan yolları boyunca yaptığı üç keşif gezisidir. Çinden garbe doğru 1900-1, 1906-8 ve 1913-16 yıllarında yaptığı bu seyahatlarda topladığı materyel, aşağı yukarı yarım asırdanberi Şarkiyat talebe ve alimlerinin baha biçilmez bir malûmat menbaini teşkil etmiş ve etmektedir. Her üç seyahatına dair bilgi, ayrı ayrı kıymetli birer ilmi âbide sayılacak üç kitapta bulunmakla beraber, (*On Central Asien Tracks*, 1933) isimli bir kitabında her üç seyahatın mükemmel hülâsaları bir araya toplanmıştır. Çin'in garp hudutları boyunca üçüncü bir Orta Asya gezisi tertip etmişti, hatta 1930 yılında yola bile çıkmışlardı. Fakat o zamanki Nanking Hükümetinin mümanaatı üzerine Stein enerjisini başka yerlere tevcih etmeğe mecbur kaldı.

Birinci Seyahatta (1900-1) Khotan çöllerinde, kadim bir hint dilinde Khotan ve Kuche, ve Çin ve Tibet dillerinde bulunduğu vesikalarla, Hint kültürünün ve Budist'lerin misyoner faaliyetlerinin Hindistan hudutlarından çok uzaklara kadar eriştiğini katî bir şekilde ispat etti.

İkinci Seyahatta (1906-8) Stein ilk gezisinde bulunduğu yerleri tekrar gördükten mada, Garbî Hindistana doğru cem'an 10.000 mili bulan muhtelif yollar üzerinde ilerledi. Bu gezisinin en büyük başarısı, Tung Huang'da bir Taosit mabedinde meydana çıkardığı «gizli kütüphanede» bulunduğu kadim dinî eserlerdir. İşte bu yolculuğu esnasında, Stein don yüzünden bir ayağının bütün parmaklarını kaybetti. Büyük sayıda ele geçirdiği duvar tezyinatının, Budist sanatı ve eski resim etüdlerine çok büyük yardımı dokunmuştur. Bu keşifleri, (*A Catalogue of Paintings from Tun-Huang*) isimli bir katalog halinde, 1931'de Arthur Waley ismiyle neşredildi. 1925'den ölümüne kadar, Stein hazırlamakta olduğu yeni bir suret kataloğunun üzerine çok düşmüştü. Yakında intişar edeceğini ümit ettiğim bu eser, 1921'de (*The Thousand Buddhas*) ismi ile neşredilen kataloga benziyecektir.

Üçüncü Seyahatta (1913-16) cem'an 11.000 mil mesafe katedilmiş ve elde edilen neticelerden biri de, o zamana kadar hiçbir Avrupalının ayak basmamış olduğu Hindu Kush havalisinde 12.000 mil murabbalık sahanın haritasının çıkarılması olmuştur. Ele geçirilen külliyetli miktarda eski çanak çömlek ve yazılar, Stein'in âsarı atika ve muhtelif dillerdeki vesaik koleksiyonuna zengin ilâveler sağlamıştır.

Çin hudutlarına yapmağı tasarladığı dördüncü seyahatı 1930'da akamete uğrayınca, Stein, Hindistanın şimali garbî hudutları ile, Belucistan ve İran'da arkeolojik gezilere ve Roma İmparatorluğunun şark hudutlarını tahkike

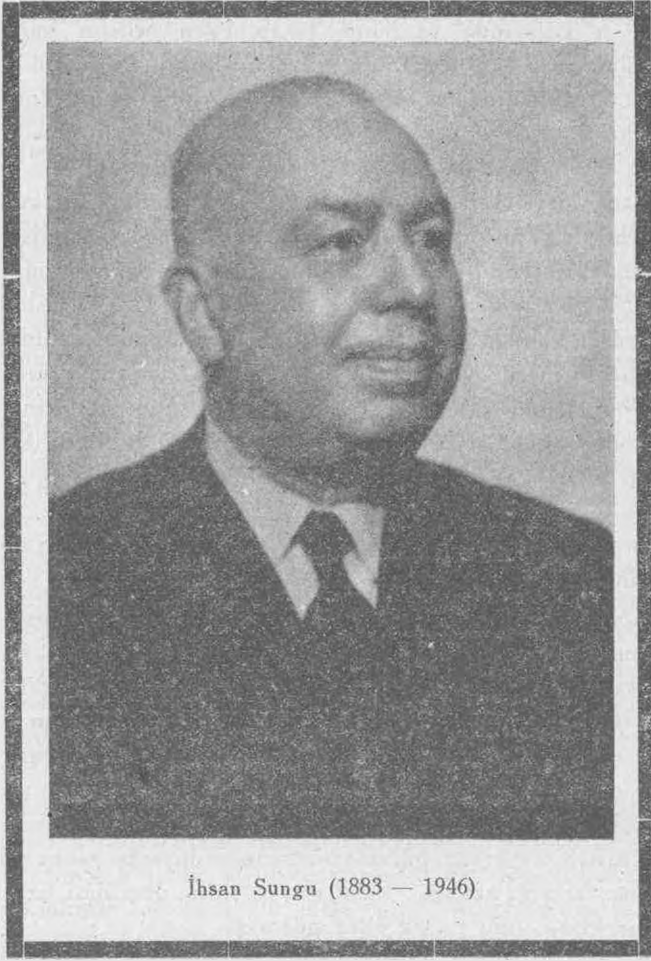
başladı. 1923-5 yıllarında ve bunu takip eden seneler zarfında, tarihten evvelki zamanlara ait bir Indus medeniyetinin keşfedilmiş olması, ve bu medeniyetin Mohenjodaro ve Harappa'da bulunmuş olması Indus'un garbındaki araziye nazarı dikkati çekmiş, ve 1926-8 senelerinde Swat, Veziristan ve Belucistan'da yapılan üç gezi ile 1932-6 yıllarında İran'da yapılan dört seyahat tarihten evvelki zamanlara ait meskûn yerleri keşfetmek gayesiyle yapılmıştı. Bu seyahatlardan ikisi esnasında, Stein'in çalışmaları, İskender'in Hindistan'ı istilâsında faydalandığı topoğrafik vaziyeti inceliyerek «*On Alexander's track to the Indus*» (1929) isimli kitabında meydana çıkardığı hakikatları izah etmiştir. Stein'in mesaisinin bu tâli mahsulünün, elbette tarihten evvelki zamana ait bir sürü çanak çömleğin bulunmasından, ki bunların kıymetlendirilmesi ancak mütehasşisların işidir, daha kıymetli neticeler sağlamıştır. İskenderin seferlerinin topoğrafik ciheti Stein'i alâkadar edegelmış ve «*Archaeological reconnaissances in North-Western Indus and South Eastern Iran*» (1937) isimli eseri ile pek yeni bir tarih taşıyan (Ekim 1942) «*Alexander's crossing of the Tigris*» isimli raporunda bu konu üzerindeki buluşlarını anlatmıştır.

Roma İmparatorluğunun hudutları hakkında Irak ve Trans-Jordania'da (1929-30) senelerinde yaptığı tetkikattan ancak kısaca bahsedebileceğim. Bu tetkikatı esnasındadır ki, Stein, uçak vasıtasıyla fotoğrafik istikşafın chemmiyetini ilk defa kavramıştır. Filo kumandanı C. Hilton'un «The Times» gazetesinin 30 ekim 1943 tarihli nüshasında intişar eden bir yazısında, o zaman 67 yaşında bulunan Stein'i ilk defa tayyare ile uçuruşunu anlatmaktadır. Stein pek ufak tefek bir adammış ve bir gün uçarken kumandan Hilton geri bakıp ta âlimi tayyarede göremeyince onu düşmüş zannetmişti. Sonra doğrularak iyice baktığı zaman, âlimi, tayyarenin döşemesi üzerinde büzülmüş, elinde bir kitap, onu tetkik eder görmüş.

Sir Aurel Stein'in bütün ömrü boyunca elde ettiği linguistik, edebî ve kültürel materyeli tetkik etmek için bütün enerjilerini sarfeden «savan» ların sayıstı ve muhtelif milliyetlerden oluşu, onun ilmî başarı sahasındaki yüksek mevkiini tasdik eder. «The Times» gazetesinin 4 kasım 1943 tarihli nüshasında, mumaileyh hakkında çıkan bir yazı, onun şahsiyetinden bahsederek demektedir ki:

Herkesin kendisini ne kadar sevdiğini ve birkaç dakika onunla beraber bulunmak için kendisine ufak bir hizmette bulunmağa can attıklarını görmiyecek kadar alçak gönüllü idi. Aynı yazar, mumaileyh ömrünün son 40 senesini hemen hemen tam bir inzivada geçirdiği halde iki kıtanın muhtelif yerlerinde, kendisine çok bağlı, bir sürü arkadaşı bulduğuna işaret etmektedir. Arkadaşı İtalyan kâşifi Filippo de Filippi'nin hatırasından bahsederken, kullanmış olduğu şu kelimeler, tam kendisinin hak ettiği sözlere:

«Onu bilen ve sevenler nazarında çok çok erken ölmüştür. Maamafih, hayatını vakfettiği büyük işi bitirmişti ve insanlar arzın meseleleriyle meşgul olmya ve bunun için dağların yüksekliklerine cezbedilmeğe devam ettikçe onun başarıları da yaşıyacaktır.»

İhsan Sungu (1883 — 1946)

İHSAN SUNGU

(1883 — 1946) Fikir ve eğitim adamı, Millî Eğitim Bakanlığı Müsteşarı. 1883 te Tarablusşam'da doğmuştur. Babası muhtelif şehirlerde yargıçlıklarda bulunmuş ve Bağdat İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanlığından emekliye ayrılmış olan Hüseyin Yahya Beydir.

İhsan Sungu, çocukluğunu ve ilk gençliğini babasının görevle bulunduğu Adana, Sivas, Diyarbakır, gibi Anadolu şehirlerinde geçirmiş ve 1898 de Diyarbakır İdadisinden birincilikle mezun olduktan sonra öğrenimini tamamlamak üzere İstanbul'a gelmiştir. O tarihlerde Mülkiye İdadisi adını taşıyan Mercan İdadisini de 1901 de başarı ile tamamlayarak Mülkiyeye girmiş ve 1904 te bu okulu da birincilikle bitirmiştir. Öğrencilik hayatında çalışkanlığı ve iyi ahlâkiyle kendisini hocalarına ve arkadaşlarına pek çok

sevdirmiş ve bulunduğu çevrede geniş bilgisi ve vazifeseverliğiyle seçkin bir yer tutmuş olan İhsan, Teğhizatı Askeriye Nezareti Evrak Müdürü Muavini sıfatıyla 21 yaşında, devlet hizmetine girmiş ve ölümüne kadar kırk iki yıl eksilmeyen bir gayretle kendini kamu hizmetine vermiştir.

Köse Raif Paşa gibi tecrübeli ve dürüst ahlâklı bir devlet adamının, kısa zamanda takdirini kazanan genç müdür muavini, 1907 de Washington elçiliğine Üçüncü Kâtip olarak gönderilmiş, Meşrutiyetin ilânına kadar Amerika'da kalmış, bu yeni âlemle temas kendisi için âdeti yeni bir tahsil ve tettebbu devresi teşkil etmiş ve ingilizce öğrenmesini sağlamıştır. Memlekete dönüşünde bir müddet Tanin gazetesinde çalışmış, hükûmetçe Akabe kaymakamlığına tayininin kararlaştırıldığı gün, kendisine tesadüf eden ve o sırada müdürlüğünü üstüne aldığı Dürülmuallimin'in ıslahı için dinç ve kuvvetli bir öğretim heyetinin teşkili ile uğraşan eski arkadaşı Satı Beyin ısrar ve teşvikiyle kendini. çok sevdiği öğretim mesleğine adamıştır. 26 ekim 1909 da Darülmuallimini Âliye Malûmat-ı Medeniye ve Kanuniye Öğretmeni ve bu okula bağlı olarak yeni kurulan Tatbikat Okulunun da müdürü olmuştur. İhsan Bey, yeni işine büyük bir bağlılıkla sarılmış ve çalışmalarının ağırlık merkezini bilhassa memlekette ıleri eğitim ve öğretim metotlarının uygulandığı bir deneme örnek ilk okulu yaratma konusu üstünde toplamış ve kısa zamanda bunu gerçekleştirmekte büyük başarı göstermiştir. Çocukluğundan beri okumayı ve kitabı seven Tatbikat Okulu Müdürünün, bir taraftan da tetkik ve tettebularını derinleştirmeye, türlü bakımdan özel değerler taşıyan kütüphanesini gittikçe zenginleştirmeye başladığını görmekteyiz Öğretmen adayları için hazırladığı örnek derslerle Tatbikat Okulunda, yazdığı makale ve tatbikat dersleriyle «Tedrisat Mecmuası»nın yayıldığı ilk öğretim kurumlarında yepyeni bir öğretim ve eğitim hamlesi yaratan Tatbikatçı İhsan, iki üç yıl içinde mesleğin yüksek otoriteleri arasında yer almış, geniş bilgisiyle, özverili çalışmalarıyla küçük büyük bütün meslektaşlarında kendisine karşı bir güven ve sevgi yaratmıştır.

1911 den itibaren İhsan Bey Öğretmen Okulunun ilk, rüşdiye ve âliye sınıflarında tarih ve pedagoji derslerini de vermeye başlamış, bir taraftan tarih öğretimine yepyeni bir değer ve mâna kazandırmış, bir yandan da pedagoji alanında memlekete yeni görüş ve anlayış ufukları açmıştır.

1913 ten 1919 a kadar İhsan Bey ayrıca İstanbul Kız Öğretmen Okulunun öğretim usulü dersini de üzerine almış ve böylece kız ve erkek çok sayıda memleket gencini ilk öğretim safhalarında hizmete yetiştirmeye başlamıştır.

1919 dan itibaren çalışmalarını Erkek Öğretmen Okulunda toplıyan İhsan Bey, 1921 de bu müessesenin müdürlüğüne getirilmiş, 1924 e kadar bu vazifede bulunduktan sonra kendi isteğiyle Yüksek Öğretmen Okulu pedagoji ve öğretim usulü öğretmeni olmuştur. Bir taraftan da senelerce Arnavutköy Amerikan Kız Kolejinin edebiyat ve tarih öğretmenliğini yapmış, memleketimizde görev alan Amerikalı kültür adamlarına dilimizi öğretmek,

memleketimizi tanıtmak ve sevdirmek hususunda da başarılı çalışmalarda bulunmuştur.

İhsan Sungu, okul içinde ve sınıf karşısında geçen on beş yıllık öğretim hayatına paralel olarak memleket irfan hayatı bakımından büyük önem taşıyan başka çalışma alanlarında da değerli hizmetlerde bulunmuştur. İlk öğretim işlerinde ve hemen bütün maarif meselelerinde gerek Maarif Nezaretinin, gerek Maarif Vekâletinin daima bilgisinden ve tecrübesinden faydalandığı başlıca uzmanlardan biri olmuştur.

Ankarada 1923 ve 1924 yıllarında toplanan ve Cumhuriyet Maarifinin ilk programlarını yapan, çalışma hedeflerini belirten ilk iki Hey'et-i İlmiyede de çalışmıştır. İhsan Sungu, bir taraftan da son yüzyılın tarihini türlü yönden aydınlatıcı inceleme ve derindeştirmeler yapıyor, maarif tarihimiz, Tanzimat Devrinin fikir ve politika tarihi, basın hayatı üzerindeki bilgisini durmadan genişletiyordu. O, sadece, öğrencilerinin eksikliklerini tamamlayan ve onların bilgi ve seviyelerini yükseltmek için her vasıttan faydalanabilen bir mürebbi olmakla kalmamış, türlü konuda güçlüklerle karşılaşan, aradığı kaynak veya bilgiyi bulmaktan âciz kalan fikir ve kalem hayatı mensuplarının da daima bilgisinden ve kütüphanesinden faydalandıkları samimî ve kuvvetli bir yardımcı olmuştu.

Türk millî maarifine unutulmaz hizmetlerde bulunmuş olan rahmetli Mustafa Necati, Bakanlık Merkez teşkilâtını kuvvetlendirmek üzere çevresine mesleğin o günkü değerlerini toplamaya başladığı zaman İhsan Sungu'yu da Millî Talim ve Terbiye Heyeti Üyesi olarak Ankara'ya çağırdı ve o, muttasıf olduğu vazifeseverlik duygusuyla, İstanbuldaki derslerini, işlerini, hattâ pek çok sevdiği evini ve kitaplarını derhal bırakarak 9 ekim 1926 tarihinde Ankara'ya geldi. İhsan Sungu'nun hayatında yepyeni bir safha teşkil eden ve yirmi yıl süren Ankara devresinin ilk yılları bir okul odasının mütevazı konforu içinde geçti ve bu sırada memleketin 1927 tarihli ilk okul programlarıyla kazandığı yepyeni ve ileri ilk öğretim anlayışının kurucularından biri oldu.

İki yıl sonra, Ankara'da çok sevdiği bir yer olan Cebeci'de yaptırdığı evine ailesiyle ve kitaplarıyla yerleşti.

1929 da kısa bir süre için Gazi Orta Öğretmen Okulu Müdürlüğünü de üstüne alan İhsan Sungu, üç yıl fahri olarak bu müessesenin öğretim usulü öğretmenliğini yapmış, 18 kasım 1930 da da Talim ve Terbiye Kuruluna başkan olmuştur. Hayatının bu safhası resmî görevi yanında, İhsan Sungu'nun çok sevdiği ve bildiği bir ilim şubesi olan tarih alanında daha geniş çalışmasını, üstüne bu konudaki çalışmaları düzenliyen idare sorumlulukları almasını gerektirmiş ve o, 26 mart 1932 den itibaren Türk Tarih Kurumunun üyesi ve 1938-1942 yılları arasında da kurumun Asbaşkanı sıfatıyla hayatının son günlerine kadar Türk tarihi üzerindeki çalışmalara zevkle katılmıştır. 1932 ilkbaharında o vakit Başbakan bulunan Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün Moskova seyahatlerinde maiyetlerinde bulunmuş, 1932 de Birinci Türk Tarih ve Dil Kurultayları sırasında da rahmetli Atatürk'ün çalışma

çevresine girmiştir. Bu yakın temaslarla Atatürk ve İnönü'nün sevgi ve teveccühlerini kazanan İhsan Sungu, her iki Şefe karşı derin bir sevgi ve saygıyla bağlanmıştır.

Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendinin biyografisi hakkındaki bilgiyi doğru ve ilmi bir şekilde toplamak için sarfettiği emek ve bu vesile ile büyük Şef'ten görmüş olduğu takdir ve teşekkür hayatının eşi olmayan zevklerinden ve Millî Şefimiz'in, kendisinin son hastalığı sırasında hatırını sormak için evine kadar zahmet buyurmaları da hayatının en büyük mazhariyetlerinden biri olmuştur.

Milletin en büyüklerinden, mahallesindeki en küçük çocuklara ve her akşam kitapları koltuğunda evine dönerken kendisini nöbet noktasında içten gelen saygıyla selâmlıyan polis memurlarına kadar, herkese sevdirmenin sırtına ermiş olan İhsan Sungu'nun memurluk hayatının 3 nisan 1939 danberi, son yedi senesini dolduran Müsteşarlık devresini, çok sevdiği ve candan bağlı olduğu Hasan Âli Yücel'le beraber çalıştığı günler teşkil eder. Yaşının az çok ilerlemiş olmasına rağmen en genç ve çalışkan memuru bile gıpta ettirecek bir gayretle kendisini işine veren, tam ve kâmil iş yapmanın örneği olan İhsan Sungu Türk Millî Eğitim tarihinde daima saygıyla anılacaktır.

Son senelerinde hususî çalışmalarını Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Ebüzziya üzerinde teksif eden ve bu konuda çok değerli üç tetkik mahsuliyle irfan kütüphanemizi zenginleştireceği şüphesiz olan üstat İhsan Sungu'nun vakitsiz ölümü, maalesef bizi onun daima aranan tatlı ve öğretici sohbetinden olduğu gibi, değerli eserleriyle başbaşa kalmak zevkinden de mahrum etmiş bulunuyor. Ahmet Mithat Efendi hakkındaki değerli konferansını Ankara'da ve İstanbul'da dinlemiş olanlar, onun derin bilgisi ve kıvrak zekâsiyle tatlı üslûbu karşısında duydukları hayranlığın hâtırasını hiç şüphesiz uzun zaman saklıyacaktırlar. Memleketin kendi janrında en zengin hususî kütüphanelerinden birine sahibolan İhsan Sungu'nun, derin bilgisinden yazılı olarak pek az şey bırakmış olduğunu söyliyenerler olacaktır. Fakat bu, otuz yıldır memlekette ileri bir maarif anlayışının gelişmesinde, Yeni Türkiye öğretimi ve eğitim adamlarının yetişmesinde ve eser vermelerinde onun büyük payını ve rolünü inkâr etmek olur.

Yedi ay süren bir hastalıktan sonra 11 nisan 1946 günü Ankara'da vefat eden İhsan Sungu, yeri güç doldurulan bu büyük insan, idare ve ilim adamı idi. Aziz hatırası her zaman hürmetle anılacaktır.

Faik Reşit UNAT